Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Т Е О Р І Я Д Е Р Ж А В И
І П Р А В А

Навчальний посібник
для підготовки до державного іспиту

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

Керівник авторського колективу
кандидат юридичних наук, доцент
І.А. Сердюк

Видання четверте, доповнене і перероблене

Дніпропетровськ
2012

ББК 67.0я73
Т 26

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ 19 лютого 2009 р., протокол № 2

РЕЦЕНЗЕНТИ

С.Д. Гусарєв, доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ;

Ю.А. Ведєрніков, кандидат юридичних наук, доцент, ректор Університету сучасних знань (м. Київ).

Т 26 **Теорія держави і права** : навч. посібник. для підгот. до держ. іспиту / Кол. авт; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, доц. І.А. Сердюк. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 207 с.

Посібник містить стислий виклад питань з теорії держави і права відповідно до екзаменаційних білетів, передбачених програмою державних іспитів для курсантів, слухачів та студентів юридичних вузів, затвердженою Міністерством освіти і науки України.

Колектив авторів

Кучук Андрій Миколайович *– кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави і права;* ***Легка Оксана Володимирівна*** *– кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права;* ***Орлова Олена Олександрівна*** *– кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри теорії держави і права;* ***Папірна Алла Віталіївна*** *– старший викладач кафедри теорії держави і права;* ***Саксонов Владислав Борисович*** *– кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри економічної безпеки;* ***Сердюк Ігор Анатолійович*** *– кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави і права;* ***Талдикін Олександр Васильович*** *– кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права.*

ББК 67.0я73

© ДДУВС, 2012
© Автори, 2012

ПЕРЕДМОВА

Основне завдання вищої освіти України в сучасний період – підвищення якості підготовки спеціалістів, що пов'язане з набуттям ними професійних знань, навичок і вмінь творчо та ефективно застосовувати ці знання під час вирішення тих чи інших справ, що виникають у процесі відповідної практичної діяльності. Це стосується і тих навчальних закладів України, що готують спеціалістів з вищою юридичною освітою. Підготовка спеціалістів-юристів полягає у вивченні курсантами (студентами, слухачами) відповідних юридичних навчальних закладів певної системи правових дисциплін, передбачених навчальним планом. Найбільш важливі з них, у тому числі й теорія держави і права, виносяться на державний іспит.

У вищих юридичних навчальних закладах курс теорії держави і права традиційно вивчається курсантами (студентами, слухачами) на першому курсі, тому що без цього курсу, без цих фундаментальних знань неможливе засвоєння спеціальних юридичних дисциплін.

Державний іспит з теорії держави і права – одна з форм підсумкової перевірки у межах вищої освіти рівня опанування випускниками загальнотеоретичних положень про державу й право. Необхідність цих знань, уміння ними користуватися у повсякденній практичній діяльності юриста-практика дуже актуальні в період реформування української державно-правової дійсності.

Метою створення даного посібника є забезпечення випускників вищих юридичних навчальних закладів понятійним матеріалом щодо змісту питань, які традиційно виносяться на державний іспит з теорії держави і права. Більш поглиблене засвоєння цих питань передбачає уважне та послідовне вивчення відповідних навчальних посібників, положень Конституції, законів та інших нормативно-правових актів України.

Сподіваємося, що даний посібник буде корисний не тільки тим, хто складає випускний іспит з теорії держави і права, але й тим, хто вперше вивчає однойменний курс, а також готується до вступу у вищі юридичні навчальні заклади.

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Під час складання державного іспиту з теорії держави та права курсант (студент, слухач) повинен показати, що він у повному обсязі володіє знаннями про загальні й специфічні закономірності виникнення держави і права, які розглядаються як цілісні соціальні інститути; вміє ними правильно користуватися; володіє навичками загальнотеоретичного мислення; знає проблеми, які постають нині перед теорією держави та права, і шляхи їх вирішення.

Це, у свою чергу, вимагає серйозної підготовки до іспиту, що передбачає не просте повторення вивченого матеріалу, а використання знань, які курсанти (студенти, слухачі) набули за весь період навчання у вузі. Ці знання повинні сприяти більш поглибленому розумінню сутності опанованих загальнотеоретичних положень. Підготовка до іспиту припускає, що курсанти (студенти, слухачі) одночасно узагальнюють та систематизують усі властиві їхній свідомості уявлення (погляди) щодо державно-правової дійсності. При цьому необхідно орієнтуватися на результати новітніх досягнень юридичної науки, що внесли певні корективи до понятійного апарату теорії держави та права. Особливо це необхідно у випадках використання «застарілої» літератури, яка перенасичена відомого роду ідеологізмами.

Підготовку до іспиту бажано розпочати з повторного ознайомлення з положеннями навчальної програми, враховуючи, що дана дисципліна вивчалася на першому курсі. Цілком зрозуміло, що кожний курсант (студент, слухач) повинен визначитися, які теми, окремі положення та питання курсу становлять для нього певні труднощі для того, щоб у першу чергу зосередити свою увагу на їх засвоєнні, базуючись при цьому на власній методиці оволодіння знаннями.

Відповідь (у процесі складання іспиту) на те чи інше питання, що міститься в екзаменаційному білеті, доцільно розпочати з формулювання визначення відповідного поняття (категорії), тому що у визначенні завжди містяться найбільш істотні ознаки того явища державно-правової дійсності, про яке йде мова. Потім розкривається зміст зазначених у визначенні ознак, дається їх стисла або розгорнута характеристика (виходячи, зрозуміло, з міркувань доцільності та повноти відповіді). При цьому абстрактні загальнотеоретичні положення необхідно ілюструвати фактами – прикладами з законодавства, юридичної практики. Наприклад, розглядаючи питання про структуру норми права, курсант (студент, слухач) повинен практично (на основі конкретних статей закону) визначити кожну структурну частину норми права.

Тому рекомендується при підготовці до іспиту обов’язково звертатися до відповідних нормативно-правових актів України.

І, нарешті, лише системний плановий підхід до повторення навчального матеріалу, з’ясування тих змін у теоретичних поглядах, що відбулися за останній період (особливо в умовах державно-правового будівництва сучасної України), зможе допомогти добре засвоїти програмний матеріал і на належному рівні підготуватись до складання державного іспиту.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Т. II – М.: Юрид. лит. 1982. – 360 с.

Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: «Статут», 1999. – 712 с.

Абдулаев М.И., Комаров С.А. Проблемы теории государства и права: Учебник. – СПб.: Питер, 2003. – 576 с.

Бержель Ж.-Л. Общая теория права. – М., 2000. – 576 с.

Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами): Підручник. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.

Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). / 2-е изд. – М.: Аванта +, 2001. – 560 с.

Конституція України: Науково-практичний коментар / В.Б. Авер′янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.; Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. – Харків: Видавництво «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.

Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: Учебно-методическое пособие, – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 2003. – 300 с.

Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учеб. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2006. – 768 с.

Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юристъ, 2002. – 512 с.

Морозова Л.А. Теория государства и права: Учебник. – М.: «Юристь», 2002. – 414 с.

Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2004. – 552 с.

Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. проф. М.Н. Марченко. Том 2. Теория права. – М.: Изд-во «Зерцало», 1998. – 656 с.

Популярный юридический энциклопедический словарь / Редкол.: О.Е. Кутафин, В.А. Туманов, И.В. Шмаров и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. – 800 с.

Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5–е, зі змінами. Навчальний посібник. – К.: Атіка. – 2001. – 176 с.

Романов А.К. Правовая система Англии: Учеб. пособие. – 2-е изд., испр. – М.: Дело, 2002. – 344 с.

Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс):

Учебник. – Харьков: Эспада, 2005. – 840 с.

Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2002. – 776 с.

Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова – М.: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1997. – 570 с.

Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юристь, 2002. – 592 с.

Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с. – Бібліогр.: С. – 358-364.

Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт.-упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Теория государства и права: учеб. [для юрид. вузов] / А.Б. Венгеров. – 4-е изд., стер. – М.: Омега-Л, 2007. – 608 с. : табл. (Высшее юридическое образование).

Теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Новый Юристь, 1997. – 421 с.

Розділ 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

1.1. Предмет і функції теорії держави та права

Одним із завдань науки є пізнання закономірностей природи чи суспільства. У зв'язку з цим за об'єктом дослідження всі науки умовно поділяють на дві великі групи: природничі та гуманітарні. Отже, об'єкт науки – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й обране для вивчення. Юридичні науки, до яких належить й теорія держави та права вивчають державно-правові явища. Тому об'єктом юридичних наук є держава та право. В межах об'єкта міститься предмет науки. Об'єкт і предмет науки як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і конкретне. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом науки. При цьому, предмет науки – це досліджуваний бік об'єкта науки та його досліджувані якість і галузь використання.

Кожна юридична наука, досліджуючи державу і право загалом, акцентує увагу на окремих аспектах державно-правової дійсності, які й становлять предмет цієї науки. Тобто, предмет конкретної юридичної науки – це частина об'єкту юридичних наук – держави та права. Саме предмет дозволяє виокремлювати різні галузі (сфери) юриспруденції.

Теорія держави та права належить до фундаментальних, теоретико-історичних юридичних наук. Тому її предметом виступають загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави та права.

Теорія держави та права розглядає не конкретні держави (Україну, Росію, Німеччину, Францію, Великобританію, Сполучені Штати Америки, Іран, Китай та ін.) та їх національне право, законодавство, а виокремлює загальне, те, що їх об'єднує. Тому не можна зводити теорію держави і права до вивчення законодавства окремої держави, наприклад, України, адже це буде конституційне, кримінальне, цивільне чи ін. право України, а не теорія права. Отже, теорія держави та права вивчає *загальні закономірності*.

Як і будь-яка інша наука, теорія держави та права повинна не лише визначити закономірності існування державно-правових явищ, але й пізнати генезу відповідного явища, що дозволить отримати про останнє максимально об'єктивні та достовірні знання, та передбачити можливі напрями розвитку явища. Тому теорія держави та права досліджує виникнення, функціонування і розвиток держави та права. Цей аспект предмета дозволяє виявити взаємозв'язок між державно-правовими явищами зокрема та іншими суспільними явищами загалом.

Таким чином, **предметом теорії держави та права** є загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права.

Функції теорії держави та права – основні напрямки її теоретичного і практичного призначення, що виконуються в суспільстві з метою його про-

гресивного перетворення (О.Ф. Скакун).

До функцій теорії держави та права слід віднести такі:

1. *Пізнавальна (гносеологічна)* – полягає в з'ясуванні та поясненні державно-правових явищ, віднайденні нових закономірностей функціонування та розвитку держави та права.

2. *Прогностична* – полягає в передбаченні можливих напрямів розвитку держави та права, яке здійснюється на основі пізнаних закономірностей.

3. *Ідеологічна*. Юридична наука – це системі поглядів на державу та право. Зміст цих поглядів залежить від ідей, які покладені в їх основу. Тому так чи інакше отримані знання про державу та право базуються на певній ідеологічній основі та, відповідно, впливають на формування певної ідеології суспільства.

4. *Методологічна* – виражається у формуванні понятійного апарату юридичних наук, визначенні методологічних засад дослідження державно-правових явищ.

5. *Політична* – полягає у впливі на правову політику держави, на формування політичного напряму її розвитку.

1.2. Методологія пізнання держави та права

Дослідження предмету вимагає адекватних його природі методів. Поєднання предмету і методу, їх органічність виділяється методологією як одна з найнеобхідніших умов успіху дослідження. Підміна методів може приректи дослідження на провал або надати йому антинауковий зміст.

Методологія – складне і багатогранне явище, яке охоплює собою не лише систему методів чи вчень про ці методи. До цієї системи належать, перш за все, методологічні принципи, вихідні ідеї, відповідно до яких має здійснюватися вибір підходів і методів пізнання.

Методологія теорії держави та права – це система принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ, зокрема, закономірностей виникнення, функціонування і розвитку держави та права.

Серед *основних засад (принципів) дослідження* слід виокремити: світогляд (для кожної епохи розвитку людства притаманний свій домінуючий світогляд як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, роль в ному людини, а також похідних від них переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій пізнавальної та практичної діяльності людей); національну правову систему чи їх сукупність (правову сім'ю, правову цивілізацію) і, відповідно, підхід до праворозуміння. Не викликає заперечень той факт, що в різних правових сім'ях неоднакове розуміння права, а відтак і норм права, системи права, правовідносин, правомірної поведінки тощо, різні, серед них і правові, цінності. Тому вказані питання є орієнтирами при дослідженні права та держави.

До підходів пізнання держави та права слід віднести такі:

1) *діалектичний* – вимагає з'ясування генези держава та права, їх взаємозв'язку між собою та іншими явищами суспільного життя;

2) *синергетичний* – право та державу слід розглядати не лише в статиці, а й в динаміці. Держава та право – складні відкриті системи, тому для них характерний нелінійний розвиток При цьому на їх стан значно впливають не лише економічні, а й політичні, ідеологічні чинники;

3) *структурно-функціональний* – полягає у виокремленніі в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними створюють структуру системи. При цьому кожний з елементів має свою функціональну спрямованість;

4) *об'єктивність* –вимагає необхідності розгляду державно-правових явищ у всій багатогранності, складності та суперечливості, виходячи із сукупності позитивних і негативних моментів незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки.

Методи дослідження державно-правових явищ – це сукупність прийомів і способів пізнання держави та права. До них слід віднести:

1) *логічні методи*:

1.1.) *абстрагування* – є одним із основних методів теоретичних досліджень, що полягає у відході від несуттєвих властивостей, зв'язків, відношень предметів і в одночасному виділенні, фіксуванні однієї чи кількох найважливіших рис, які особливо цікавлять дослідника;

1.2.) *аналіз* – це спосіб наукового дослідження при якому явище розчленовується на складові частини;

1.3.) *синтез* – протилежний аналізу спосіб, що полягає в дослідженні явища в цілому, на основі об'єднання зв'язаних один з одним елементів у єдине ціле;

1.4.) *індукція* – перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок стосовно класу в цілому;

1.5.) *дедукція* – спосіб пізнання відповідно до якого висновок щодо якогось елементу множини робиться на підставі знання загальних властивостей всієї множини;

1.6.) *моделювання* – це вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що заміняє оригінал з певних сторін, які цікавлять суб'єкта пізнання;

2) *соціологічні*:

2.1.) спостереження – це свідоме цілеспрямоване сприйняття явищ і процесів без прямого в них втручання;

2.2.) експеримент – це метод пізнання, за якого явища вивчаються в умовах, що контролюються.

3) *статистичний* – дослідження кількісних проявів державно-правової дійсності;

4) *юридичні*:

4.1) *юридично-технічний* (юридично-догматичний) – передбачає дослідження державно-правових явищ у „чистому вигляді", що існують незалежно

від інших видів суспільної та державної діяльності, поза сферою економіки, політики тощо;

4.2) *компаративний* – метод зіставлення державно-правових явищ, з метою виокремлення їх спільних і відмінних рис.

1.3. Місце теорії держави та права в системі гуманітарних і юридичних наук

Наука – одна з форм духовної культури, що направлена на вивчення закономірностей природного світу та суспільства і базується на доказі. Всі науки прийнято поділяти на дві великі групи:

1) природничі (об'єктом вивчення цих наук є закономірності виникнення, функціонування і розвитку природи);

2) гуманітарні (об'єктом дослідження яких є закономірності виникнення, функціонування і розвитку суспільства).

До останньої групи належать такі науки як історія, психологія, політологія, соціологія, юриспруденція та ін. Теорія держави і права є гуманітарною наукою, оскільки її об'єктом є такі явища суспільного життя як держава і право.

Всі науки тісно пов'язані і взаємодіють між собою, не є винятком і теорія держави та права. Вона тісно пов'язана з такими науками і, відповідно, навчальними дисциплінами:

1) філософією, яка озброює юриспруденцію методологією дослідження, формує засоби світоглядної орієнтації людини, формулює найзагальніші філософські закони та закономірності, що поширюються на державно-правову дійсність;

2) *філософією права,* що у межах теорії держави і права становить її концептуально-методологічний фундамент, покликана дати світоглядне пояснення феномену права, обґрунтувати його зміст та призначення з погляду сутності людського буття та системи цінностей, на яких воно ґрунтується;

3) соціологією, методологічний інструментарій якої використовується при дослідженні державно-правових явищ та процесів і виступає невід'ємною складовою методології загальної теорії держави і права;

4) політологією, яка озброює теорію держави і права вихідним матеріалом про політичні явища і процеси, що дозволяє їй всебічно досліджувати свій предмет;

5) економічною теорією, висновки якої для теорії держави і права є теоретичним підґрунтям при визначенні методів і режимів правового регулювання суспільних відносин, особливостей співвідношення права та економіки;

6) історією держави і права України, історією держави і права зарубіжних країн, висновки й узагальнення яких щодо процесу історичного розвитку державно-правової дійсності конкретних держав у хронологічному вимірі є необхідним підґрунтям для більш повного і всебічного дослідження загальнотеоретичних державно-правових проблем та визначення закономірностей

історичного розвитку держави і права;

7) історією вчень про державу і право, що у вигляді теоретичних узагальнень відтворює історично закономірний процес нагромадження людських знань про державу і право, на основі яких теорія держави і права формулює сучасні уявлення про основні державно-правові категорії і закономірності;

8) галузевими юридичними науками, для яких теорія держави і права виступає теоретико-методологічною базою, і спираючись на величезний емпіричний матеріал, нагромаджений цими науками, виробляє загальні методи наукового пізнання, поняття та категорії, критерії оцінки рівня, стану і перспектив їхнього розвитку;

9) спеціальними (прикладними) юридичними науками (криміналістикою, кримінологією, судовою медициною, правовою статистикою та ін.), які використовуючи узагальнення та висновки теорії держави і права вивчають різні форми та прояви юридичної практики.

Особливе місце в системі гуманітарних наук займають саме *юридичні науки.*

Юридична наука – сфера людської діяльності, що вивчає державу та право як самостійні, але органічно взаємопов'язані між собою важливі сфери життя суспільства *(А. Венгеров)***.**

У навчальній літературі наводяться різні підходи до класифікації юридичних наук. За найбільш усталеним з них виокремлюють такі юридичні науки:

1) *історико-теоретичні* (історія держави і права, теорія держави і права, юридична деонтологія, римське право) – досліджують загальні закономірності виникнення, функціонування держави та права, основи юридичної діяльності, методологію правознавства;

2) *галузеві* (конституційне право, цивільне право, кримінальне право, трудове право, земельне право та ін.) – досліджують окремий аспект (галузь) суспільних відносин;

3) *спеціальні (прикладні)* (криміналістика, правова статистика, судова медицина) – досліджують окремі природні та суспільні явища в аспекті державно-правового характеру. Специфіка цих наук полягає в тому, що вони оперують знаннями інших наук (біологічних, фізичних, хімічних) для вирішення потреб юридичної практики;

4) *науки, що вивчають міжнародне право* (міжнародне приватне право, міжнародне публічне право, космічне право) - досліджують державно-правові явища, що мають нормативний міжнародний характер.

Постановою президії ВАК України № 45-06/7 від 08.10.2008 р. затверджено паспорти спеціальностей, які охоплюють такі групи галузей юридичної науки:

1. Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень;

2. Конституційне право; муніципальне право;

3. Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право;

4. Господарське право, господарсько-процесуальне право;

5. Трудове право; право соціального забезпечення;

6. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право;

7. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право;

8. Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

9. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність;

10. Судоустрій; прокуратура та адвокатура;

11. Міжнародне публічне право;

12. Філософія права.

Таким чином, **теорія держави і права** – це **гуманітарна, юридична, історико-теоретична наука**. Роль теорії держави і права в системі юридичних наук визначається її предметом і функціями. Теорія держави і права є фундаментальною наукою, яка виконує методологічну функцію по відношенню до галузевих юридичних наук. Категоріальний апарат теорії держави і права використовується іншими юридичними науками. Теорія держави і права узагальнює положення юридичних наук і формулює загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права.

Розділ 2. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

2.1. Наукові концепції походження держави

Питання про походження держави можна розглядати у двох аспектах. *Перший аспект*: як в умовах традиційного первісного суспільства зародилась держава? *Другий*: як у сучасний період виникають нові держави? Формування держави в останні століття може бути предметом наукового аналізу, оскільки існує докладна інформація про особливості утворення таких держав. Навпаки, брак джерел, в яких пояснюються причини і умови походження держави в умовах традиційного первісного суспільства, обумовив в науці існування різноманітних теорій. Такий плюралізм наукових поглядів також має місце внаслідок історичних особливостей розвитку суспільства, своєрідності тих чи інших регіонів світу, ідеологічних пристрастей авторів тощо.

До найвідоміших належать такі теорії:

1. *Теологічна* (Тома (Хома) Аквінський). Дана теорія отримала широке розповсюдження за часів феодалізму. На сьогодні вчення Т. Аквінського про державу є досить впливовим у католицькому світі, оскільки вважається офіційною доктриною Ватикану. Сутність даної теорії полягає в тому, що держава є результатом прояву божественної волі, практичним втіленням влади бога на землі. На думку богословів, будь-яка світська влада похідна від влади церкви, влади релігійних організацій, а народ повинен беззаперечно підкорятися державній волі як прояву волі божественної.

2. *Патріархальна* (Аристотель, Філмер, Михайловський). Згідно з цією теорією держава виникла внаслідок розростання патріархальної сім'ї. Аристотель стверджував, що держава – найкраща форма людського спілкування, яка створюється з метою досягнення загального блага. Влада монарха – природне продовження влади батька (патріарха), який піклується про членів своєї сім'ї та забезпечує їхню покірність.

3. *Патримоніальна* (Галлер). Представники цієї теорії вважають, що держава є похідною від права власника на землю (патримоніум). Із права володіння землею влада автоматично розповсюджується й на людей, які проживають на ній. Саме таким чином обґрунтовується феодальний сюзеренітет.

4. *Договірна або природноправова* (Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо). На думку цих мислителів, держава виникла в результаті укладання суспільного договору про правила спільного проживання. Вони зазначали, що був час, коли не було ні держави, ні права. У додержавний період в умовах "золотого віку" (Ж.-Ж. Руссо) або "війни всіх проти всіх" (Т. Гоббс) люди жили відповідно до своїх природних прав. Але не існувало влади, здатної захистити людину, її честь, гідність, гарантувати її права на життя і власність. Для усунення такої соціальної "вади" люди об'єдналися та уклали між собою договір про те, що частину своїх прав, притаманних їм від народження, вони передають державі як органу, що представляє їхні спільні інтереси, а держава, зі

свого боку, зобов'язується забезпечити природні права людини. У разі порушення умов договору народ має право на революцію.

5. *Теорія насильства* (Л. Гумплович, К. Каутський). Прихильники цієї теорії стверджують, що держава виникла в результаті ведення війн, насильницького підкорення одними людьми інших, одного племені іншим. На думку представників цієї теорії, держава більше необхідна слабким племенам, аніж сильним. Будучи інструментом організації та управлінського впливу завойовників, держава стає потужним засобом захисту завойованих від можливих посягань з боку інших сильних племен.

К. Каутський намагався довести, що за умови подальшого розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, в орган захисту та забезпечення загального блага як сильних, так і слабких. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда).

6. *Психологічна* (Л. Петражицький). Сутність цієї теорії полягає в тому, що виникнення держави пояснюється властивостями людської психіки, потребою індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку авторитета, вказівками якого можна було б керуватися у повсякденному житті, бажанням підкоряти та підкорятися. Для обгрунтування своєї ідеї прибічники даної теорії посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитета вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів.

7. *Органічна теорія* (Г. Спенсер) ототожнює процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом. Г. Спенсер висловив думку про те, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Згідно з цією теорію, держава, як і будь-яке живе тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює визначену, тільки їй притаманну функцію. Таким чином утворюється система органів держави. І все це відбувається так, як у живому організмі, окремі частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

8. *Інцестна теорія (кровозмішення).* Автором цієї теорії є французький соціолог і етнограф Клод Леві-Строс. На його думку, вихідним соціальним фактором у виділенні людини зі світу природи, структуризації суспільства і виникнення держави виявилася існуюча в первісному суспільстві заборона інцести, особливо на тому етапі розвитку родової общини, коли люди стали помічати, що від кровозмішення народжуються неповноцінні створіння. Для реалізації цієї заборони необхідно було створити спеціальні органи всередині родової общини, котрі здійснювали б контроль за дотриманням заборони, за-

стосовували жорсткі міри покарання до тих, хто його порушив, а також встановлювали б зв'язки з іншими общинами для обміну жінками. Ці контрольні органи з часом і трансформувалися в державу.

9. *Іригаційна (гідравлічна).* Теорія походження держави в найбільш систематизованому вигляді була викладена німецьким ученим К. Вітфогелем у роботі "Східний деспотизм". Сутність її полягає в тому, що в Давньому Єгипті, де на берегах Нілу люди поступово стали переходити до осілого життя, необхідно було будувати канали та гідравлічні споруди для ведення землеробства. Іригаційні роботи вимагали спеціальної організації та навичок. Їх виконували люди, здатні керувати іригаційним будівництвом. Ці організатори з часом стали першими державними службовцями. Отже, на створення держави визначальний вплив мав іригаційний фактор.

10. *Матеріалістична (класова)* теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). Її суть зводиться до того, що держава виникла внаслідок класової боротьби. Зазначена теорія є однією з найбільш розповсюджених та аргументованих у вітчизняній юридичній науці гіпотез (обґрунтованих припущень) про походження держави і права. Вона викладена в роботі Ф. Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності та держави", підготовленій на основі аналізу історичного матеріалу щодо виникнення держав у Греції, стародавньому Римі та у давніх германців. У найбільш загальному вигляді процес виникнення держави можна звести до положення про те, що держава існувала не завжди, а з'явилася на певному історичному етапі розвитку суспільства, коли здійснюється перехід до "виробляючої" економіки. Передумовою виникнення держави є великий суспільний розподіл праці на види діяльності й виокремлення їх у самостійні напрямки:

а) землеробство;

б) скотарство;

в) ремесло;

г) професійний обмін товарів (торгівля).

Спеціалізація суспільного виробництва супроводжується вдосконаленням знарядь праці, підвищенням її продуктивності і як наслідок – появою надлишкового продукту та приватної власності, значна частка якої накопичувалася в осіб, які здійснювали владні повноваження (вождів, старійшин, військових начальників). Зміни, що відбулися в характері розподілу матеріальних благ, які вироблялися в суспільстві, неминуче позначились на соціальній структурі суспільства: воно розкололося на антагоністичні класи з непримиримими суперечностями. У зв'язку з цим виникла потреба в такій організації публічної влади, яка змогла б усунути суперечності, що виникли між цими класами. Саме такою організацією і виявилася держава.

2.2. Організація суспільної влади і соціальні норми первісного суспільства

Історія людства складається з двох основних епох: первісного (традиційного) суспільства та цивілізації. Первісний лад, як похідний, охоплював величезний проміжок часу, більше 2 млн. років. Тоді держави не існувало, водночас вона бере свій початок із соціальних структур первісного суспільства. Сучасній науці відомі різні варіанти періодизації первісного суспільства, хоча для розуміння передумов виникнення держави принципове значення має його розподіл за рівнем майнового та соціального розшарування на:

- *егалітарне* (від франц. egalitaire – рівноправний) – суспільство, що не знало процесів соціального та майнового розшарування;
- *ранжируване* (від франц. rang або англ. rank – ранг) – суспільство, якого торкнулися процеси соціального розшарування;
- *стратифіковане* (від лат. stratum – прошарок) – суспільство, якого торкнулися процеси майнового розшарування;
- *ієрархічне первісне суспільство* (від грецьк. hieros – священний та arche – влада) – суспільство, що зазнало соціального та майнового розшарування;

В залежності від майнової та соціальної диференціації розвивались та ускладнювались організація суспільної влади і соціальні норми.

Простішою формою соціальної організації первісного суспільства була *праобщина* або *первісне стадо*. Лад праобщини характеризувався: бродячим способом життя, привласнюючою працею (полювання, рибальство, збиральництво), егалітарним характером суспільних відносин, еквівалентним обміном їжі та знарядь праці. Структура праобщини налічувала 20 – 30 дорослих членів, можливо об’єднаних у декілька гаремних родин. На чолі праобщини стояв вожак. Соціальна регуляція у цей період обмежувалась наявністю примітивних соціальних заборон – *табу.*

Більш складною формою була родова община, як універсальна організація додержавного суспільства. Протягом свого існування родова община пройшла розвиток від *ранньородової (однородова, дісперснородова)* до складної форми *пізньородової* общини, що налічувала кілька родів, об’єднаних у *фратрію*, або *плем’я*, яке, у свою чергу, також могло бути частиною спілки, конфедерації племен. Родова община передбачала об'єднання кровних родичів за жіночою лінією (*матріархат*), а з розвитком знарядь полювання – чоловічої (*патріархат*). Організація влади родової общини характеризувалася розвитком двох основних форм управління.

Військова демократія – горизонтальна політична структура влади первісного суспільства, в якій існувало три, не підпорядкованих один одному, органи управління (військовий вождь, рада старійшин, народні збори). Вона характеризувалася такими рисами: наявністю примітивного народовладдя, можливістю критики рішень вождів та старійшин на народних зборах.

Вождівство – ієрархічна політична структура влади з відносно централізованим управлінням, на чолі якого стоїть вождь. Вождівство характеризува-

лося такими ознаками: вертикальною структурою органів влади (підпорядкованість ради старійшин та народних зборів); розподілом аристократії на управлінську та духовну (жерців); наявністю тенденцій до сакралізації персони правителя. Влада вождя була *потестарною* (від лат. Potestas – сила, міць), не мала політичного характеру та ґрунтувалась на його авторитеті, досвіді та повазі.

Структурами влади та основними органами управління в період родової общини були:

старійшини – голови сімей та родів, особи зрілого віку, котрі мали досвід та організаторські здібності;

рада старійшин – орган самоврядування, який виникає в період об'єднання родів у фратрії, вирішує найважливіші питання, є колегіальним і координує діяльність родів;

військові вожді – як правило, голови племен, котрі спиралися на військові дружини, а їх владні функції збільшувались у період воєнних дій;

ради військових вождів – виникали у період об'єднання племен у союзи, збиралися для координації воєнних дій;

збори дорослих членів роду-воїнів – вирішували найважливіші питання, існували далеко не в усіх племенах, жорстко контролювалися з боку вождя або старійшини, існували у двох формах: 1) збори усіх дорослих членів роду; 2) збори тільки воїнів;

Жерці (чаклуни, шамани, священики, знахарі тощо) – контролювали суспільну свідомість, зберігали та підтримували дію звичаїв, традицій, табу, тотемів.

Подальший розвиток майнової та соціальної стратифікації, стабілізація осілого способу життя, суспільний розподіл праці призвели до зменшення впливу кровно-родинних стосунків на організацію первісного суспільства, до поступової трансформації родової общини у *територіальну* (*сусідську*). Об'єднання кількох сусідських общин, *трибалізація* (процес оформлення племінного устрою, виникнення союзів та конфедерацій племен), *урбанізація* (виникнення поселень міського типу) створили можливість для розвитку перших державних утворень – *протодержав.*

Поведінка членів первісного суспільства регулювалася такими соціальними нормами, як:

- *звичаї* - правила поведінки, що склалися стихійно та увійшли в звичку людей у результаті їхнього багаторазового повторення;

- *моралі* – правила поведінки, що регулюють суспільні відносини на основі уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, честь і гідність;

- *ритуали* – правила поведінки, в яких акцент (наголос) робиться на зовнішній формі їх виконання, причому ця форма є суворо обов'язковою. Ними, наприклад, передбачалися порядок проведення церемонії (шлюб, поховання) або зміна соціального статусу людини (ритуал ініціації);

- *релігійні (канонічні) норми* – правила поведінки, які регулюють суспі-

льні відносини «через призму» божественних начал. Варто відзначити, що в умовах первісного суспільства існували такі примітивні форми релігії, як фетишизм і тотемізм.

- *табу* - соціальні заборони, що накладалися на певні предмети, діяння, слова (наприклад, табу на інцест, харчове табу тощо);

Норми первісного суспільства ґрунтувалися на природній необхідності та мали значення для всіх сфер життя общини, роду, племені. Це були *мононорми*: обов'язкові правила поведінки членів роду в епоху потестарного первісного суспільства, які не передбачали розмежування прав і обов'язків індивідів, і складали зміст звичаїв, традицій, ритуалів, тотемів, табу.

Ознаки первісних соціальних норм:

– виникали і формувалися поступово, в процесі суспільного життя, складалися в результаті багаторазового повторення;

– виражали волю та інтереси роду (племені);

– існували у свідомості людей, не мали письмової форми вираження;

– забезпечувалися засобами суспільного впливу, силою звички, традицій;

– як правило, мали раціональний та прогнозований характер;

– не були персоніфікованими і розраховувалися одразу на багатьох осіб.

2.3. Загальні закономірності та різноманітність форм виникнення держави і права

Загальні закономірності виникнення держави і права, як необхідні, істотні взаємозв'язки визначаються через передумови, причини і шляхи становлення та розвитку державно-правових інститутів.

Передумови виникнення держави і права:

– *Неолітична революція* (VIII-III тис. до н.е., перехід від привласнюючої (полювання, рибальство, збиральництво) до виробляючої економіки (землеробство, скотарство, ремесло);

– *Сексуальна реформа*: перехід від *проміскуїтету* (безладні статеві стосунки) до ранніх форм жорстко фіксованих шлюбних стосунків;

– *Суспільний розподіл праці*, що виявився у такому:

1) відокремлення скотарства від землеробства;

2) відокремлення ремесла;

3) виникнення торгівлі й купців.

Причини виникнення держави і права:

1) розлад родових відносин та розкол первісного суспільства на різні соціальні групи: касти, стани тощо;

2) зростання продуктивності праці, поява надлишкового продукту, його накопичення в руках родової знаті, і, як наслідок, виникнення приватної власності;

3) необхідність удосконалення управління суспільством, яке ускладнюється внаслідок розвитку виробництва, зміни умов розподілу продуктів праці,

зростання кількості населення, що розшарувалося за майновою ознакою;

4) необхідність ведення загарбницьких війн та захисту власної території;

5) утворення спеціальних організацій, які професійно здійснюють керівництво в суспільстві, забезпечують його соціальну стабільність та цілісність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм, у тому числі правових;

6) виникнення соціальних суперечок та інших антагонізмів і неспроможність суспільної влади первісного ладу усунути в нових історичних умовах ці соціальні протиріччя й конфлікти;

7) необхідність організації великомасштабних громадських робіт (наприклад – іригаційних), об'єднання з цією метою великих груп людей;

Розрізняють два основних шляхи виникнення держави:

- *Європейський* (Афіни, Рим, Давньогерманська держава);
- *Східний або* Азійський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія).

Характерною особливістю європейського шляху виникнення держави був примат в утворенні приватної власності на засоби виробництва та станів над державою, що сприймалась як знаряддя в руках пануючого класу. Цей шлях традиційно поділяють на три форми виникнення держави.

1. *Афінську*, що являє собою класичну форму виникнення держави. Держава виникає як результат класових антагонізмів, що розвивались у середині суспільства. Органи родового ладу були поступово замінені органами державної влади.

2. *Римську* – процес виникнення держави був прискорений тривалою боротьбою двох груп вільних членів римського родоплемінного суспільства: плебеїв, незнатних родів проти патриціїв – римської родової знаті. В результаті перемоги плебеїв було досягнуто значних демократичних перетворень, наприклад, затвердився принцип рівності усіх громадян.

3. *Германську* – виникнення (наприклад, Франкської держави) було прискорене завоюванням чужих територій і підкоренням народів, що жили на цих територіях, для управління якими родове суспільство не було пристосоване.

Характерною особливістю азійського шляху виникнення держави було виникнення спочатку держави, потім класів, використання владним класом апарату управління для контролю над підкореним населенням. Східний шлях був обумовлений потребою у здійсненні масштабних суспільних робіт (як правило – іригаційних) та необхідністю об'єднання людських мас на значних територіях.

До *особливостей* виникнення держав східного типу слід віднести такі:

1) основу економічних відносин складає державна форма власності;
2) приватна власність має другорядний характер;
3) державна влада є монархічною, інколи має деспотичний характер;
4) досить численний апарат чиновників;
5) відбувається сакралізація (освячення) влади монарха.

Виникнення права значною мірою обумовлено тими ж самими причинами, що й виникнення держави. У первісному суспільстві звичаї, норми мора-

лі, а також релігійні заповіді виражали й захищали перш за все колективний інтерес. Однак перехід до «виробляючої» економіки настільки підвищив продуктивність індивідуальної праці, що змінилась уся система суспільних відносин. Забезпечуючи компроміс інтересів виробників, які брали участь в обміні товарів, сторони наділялися певними правами й обов'язками, які з часом, шляхом формального закріплення та забезпечення з боку владних структур, набули загальнообов'язкового характеру.

Формуванню права активно сприяло також майнове розшарування суспільства. Представники панівного класу були вкрай заінтересовані у створенні таких соціальних норм, які б не лише захищали, а й виражали їхні приватні інтереси. З цією метою вони поступово обмежили коло осіб, котрі брали участь у розробці загальнообов'язкових правил поведінки. З часом це право стало прерогативою вузького кола обраних, які уособлювали верхівку державного апарату.

Виникнення права – тривалий історичний процес. Основними шляхами його формування були такі: визнання індивідуальних, фактичних, повторювальних стосунків як права; санкціонування державою звичаїв; утворення правових норм судовими органами; встановлення правових норм державною владою у вигляді нормативно-правових актів.

Однак держава не була єдиною правотворчою силою. Так, у правових системах країн Сходу Коран є не лише джерелом релігійних норм, але й основним джерелом права. У більшості країн Західної Європи в епоху Середньовіччя правові акти створювалися також представниками церкви.

2.4. Ознаки держави і права, що відрізняють їх від організації влади та норм первісного суспільства

Держава як якісно нова організація влади суттєво відрізняється від організації первісної суспільної влади. Ознаками держави, що відрізняють її від первісного суспільства є:

- поява соціально неоднорідного, класового суспільства, що має антагоністичні протиріччя;
- поява адміністративно-територіального розподілу населення, державна влада поширюється на всіх людей, які перебувають на території, належній їй;
- поява публічної влади, відокремленої від населення (державний апарат), яка виражає та захищає інтереси економічно панівної частини суспільства;
- наявність апарату примусу – груп озброєних людей у вигляді армії, поліції та ін., на які спирається державний апарат;
- поява законодавчої, виконавчої та судової функцій у окремих органів публічної влади;
- поява офіційної податкової системи;
- поява писаних загальнообов'язкових правил поведінки – юридичних норм.

Право як новий нормативний регулятор, здатний забезпечити функціо-

нування суспільства як цілого та індивідуальну свободу автономної особи, суттєво відрізняється від первісних звичаїв. Це виражається в тому, що:

- право встановлюється державою;
- воно виражає волю економічно панівної частини населення;
- закріплюється у спеціальних письмових джерелах;
- норми права набувають чинності та втрачають її у чітко встановленому порядку, офіційним шляхом;
- право забезпечується примусовою силою держави.

Зазначимо, що вказані вище ознаки потрібно розглядати лише у сукупності, оскільки поодинокі вони можуть бути характерні для ранжируваного, стратифікованого та ієрархічного первісного суспільства.

Розділ 3. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

3.1. Поняття та сутність держави

У сучасний період науковці намагаються визначити державу з урахуванням того, що метою сучасного суспільства є розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і свобод (соціальна правова *держава*).

Але за будь-якого тлумачення, державі притаманні такі ознаки, без яких ця організація не може існувати.

1. *Територія:* простір, у межах якого діє суверенна державна влада на основі принципу територіальної цілісності (недоторканності кордонів). *Структура території*: *сухопутна частина* (материкова частина, острови та анклави); *водний простір* (води річок, озер, штучних водосховищ, морські територіальні води); *надра* (під сухопутною та водною територією); *повітряний простір* (атмосфера над сухопутною та водною територією); інші об'єкти (морські, повітряні судна, космічні апарати, території посольств та дипломатичних представництв, підводні кабелі та трубопроводи).

2. *Населення:* держава – це єдина територіальна організація політичної влади у масштабі всієї країни. Із територією держави пов'язаний інститут громадянства (підданства), під яким розуміють постійний політико-правовий зв'язок держави та індивіда, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах і обов'язках.

3. *Суверенітет:* верховенство й повнота державної влади в середині країни та незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах.

4. *Державний апарат:* цілісна ієрархічна система державних органів, які наділені владною компетенцією з метою реалізації функцій та завдань держави.

5. *Державна влада:* здатність одного суб'єкта нав'язати свою волю іншим суб'єктам у сфері управління справами держави і суспільства шляхом використання можливостей державного апарату.

6. *Право:* держава в особі компетентних органів видає загальнообов'язкові формально визначені правила поведінки, за допомогою яких організує суспільне життя, виступає як арбітр між соціальними групами, захищає права фізичних осіб.

7. *Податки:* держава встановлює загальнообов'язкові платежі (податки) до бюджету, за рахунок яких утримується державні органи та установи, а також здійснюються загальносоціальні функції держави.

8. *Єдина фінансова (грошова) система:* держава має національну грошову одиницю, державні банки, митну систему.

9. *Формальні реквізити та державна символіка:* держава має офіційну назву, столицю, прапор, герб, гімн, державну мову (мови), ритуали та церемонії, нагороди.

Синтез наведених ознак дозволяє сформулювати таке визначення поняття **держави**: *це суверенна політико-територіальна організація суспільства, яка діє в інтересах усього суспільства або певних соціальних груп і організацій, розповсюджує свою владу за допомогою державного апарату на всю те-*

риторію й населення країни та видає веління, загальнообов'язковість яких, у разі потреби, може забезпечити легальним примусом.

Держава, є формою соціальної організації, тому з розвитком самого суспільства змінюється її мета та завдання, керівні структури та функції. Сутність держави визначається її соціальним призначенням. Розкрити сутність держави означає дати відповідь на питання: «чиї інтереси захищає держава?» Існують такі *підходи* до визначення сутності держави:

- *класовий*: з класових позицій – як організація, що здійснює державну владу в інтересах пануючого класу (класове насильство);
- *загально-соціальний*: держава розглядається як організація загального блага соціуму;
- *релігійний:* державна влада здійснюється в інтересах церкви (напр.: Ватикан, деякі мусульманські держави);
- *расовий:* державна влада здійснюється в інтересах окремої раси (напр.: «арійської» раси за ідеологією фашистської Німеччини, білої раси за режиму «апартеїду» в ПАР);
- *національний:* державна влада здійснюється в інтересах утворюючої державу нації (напр., республіки Прибалтики);

Сучасний період розвитку державності характеризується тим, що перевагу мають прогресивні тенденції, які перетворюють державу в організуючу силу суспільства, що виражає та охороняє як особисті, так і загальні інтереси членів суспільства на основі норм права. Таким чином, сучасна держава, зважаючи на свою сутність, є засобом соціального компромісу та злагоди.

3.2. Цілі, завдання та функції держави

Сутність держави виражається в її цілях, завданнях і функціях.

Цілі держави – це кінцеві результати діяльності, які ставить перед собою держава. Цілі держави можна класифікувати за такими критеріями:

- *сферою діяльності:* політичні, економічні, соціальні, гуманітарні, екологічні;
- *часом досягнення:* найближчі, проміжні, перспективні.

Перед будь-якою державою постає більше чи менше коло завдань, на вирішення яких вона спрямовує свої економічні, ідеологічні та політичні ресурси (бюджет тощо).

Завдання держави – є конкретизованим виразом цілей. Це – ті життєво важливі питання, до вирішення яких прагне держава. Їх класифікація повторює класифікацією цілей держави за таким критерієм, як сфера діяльності. Завдання держави опосередковуються її функціями.

Функції держави – це основні напрямки діяльності держави, в яких виражається її сутність і соціальне призначення, цілі і завдання по управлінню суспільством у притаманних їй формах і притаманними їй методами.

Класифікувати функції держави можна за такими критеріями:

- *за соціальною значимістю: основні* – дають безпосереднє уявлення про

сутність держави; *неосновні* – не дають безпосереднього уявлення про її сутність. При цьому необхідно враховувати той факт, що назва різновиду функцій *неосновні* є умовною, адже всі функції держави є *основними* напрямками її діяльності;

- *за часом дії: постійні* – здійснюються протягом усього часу існування держави; *тимчасові* – реалізуються на окремих етапах розвитку держави;

- *за територією: внутрішні* – реалізуються в межах державної території; *зовнішні* – реалізуються поза межами державних кордонів;

- *за сферою впливу:* політичні, економічні, соціальні, гуманітарні, ідеологічні, екологічні;

- *залежно від історичного типу держави:* функції рабовласницької держави; функції феодальної держави; функції капіталістичної держави; функції соціалістичної держави;

Зважаючи на сучасний етап розвитку державності, основна увага буде зосереджена на характеристиці функцій держави соціально-демократичної орієнтації.

Внутрішні функції:

1*) політична* – держава визначає правила взаємодії суб'єктів політичної системи, забезпечує реалізацію політичних прав громадян;

2*) економічна* – держава за участю інститутів громадянського суспільства встановлює правила поведінки, що регулюють відносини в економічній сфері (перш за все відносини власності на засоби виробництва), створює умови для формування ринкової економіки, сприяє громадянам у реалізації права на працю та підприємницьку діяльність;

3) *соціальна* – держава надає матеріальну підтримку найбільш соціально вразливим верствам населення (інвалідам, дітям-сиротам, пенсіонерам та ін.);

4) *гуманітарна* – держава створює умови для розвитку освіти, науки, культури, забезпечує належний рівень виховання населення;

5) *екологічна* – держава забезпечує екологічну безпеку і підтримує екологічну рівновагу на своїй території, вживає заходів для збереження генофонду народу;

6) *правоохоронна* – держава забезпечує охорону прав і свобод людини, вживає заходів для попередження та припинення правопорушень, відновлення порушених прав, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності;

7) *фінансова* – держава контролює легальність прибутків фізичних і юридичних осіб, встановлює розмір загальнообов'язкових платежів, податків і зборів до державного та місцевих бюджетів, здійснює контроль за їх цільовим і раціональним використанням;

8) *інформаційна* – держава забезпечує право громадян на інформацію, інформаційну безпеку.

До основних зовнішніх функцій можна віднести такі:

1) *співпраця з іншими державами* – держава сприяє розвитку культурних, економічних, гуманітарних зв'язків;

2) *співпраця у підтримці світового правопорядку* – держава бере участь

у збереженні миру, у боротьбі з наркобізнесом, тероризмом тощо;

3) *співпраця у розв'язанні глобальних проблем сучасності*;

4) *оборонна* – держава захищає свою незалежність та територіальну цілісність;

5) *захист громадян за межами держави*.

3.3. Форми та методи здійснення функцій держави

Функції держави здійснюються у відповідних формах та відповідними методами.

Форми здійснення функцій держави – це однорідні за своїми зовнішніми ознаками види діяльності державних органів по здійсненню її функцій. Вони поділяються на *правові* та *організаційні*.

Під *правовими формами здійснення функцій держави* розуміють однорідні за своїми зовнішніми ознаками види діяльності державних органів, пов'язані зі створенням правових актів. До правових форм здійснення функцій держави відносять:

1) *правотворчу* – діяльність уповноважених державних органів пов'язану із підготовкою і прийняттям нормативно-правових актів;

2) *правоохоронну* – діяльність судових і правоохоронних органів, пов'язану із захистом прав і свобод людини, попередженням і припиненням правопорушень, притягненням винних осіб до юридичної відповідальності;

3) *правозастосовну* – діяльність уповноважених державних органів, пов'язану із вирішенням конкретних юридичних справ шляхом прийняття актів застосування норм права, які носять персоніфікований характер;

4) *правоінтерпретаційну* – діяльність уповноважених державних органів, як правило, правотворчих, пов'язану із прийняттям актів тлумачення норм права, в яких роз'яснюється зміст правових норм;

5) *правоустановчу* – діяльність представницьких (первинних) органів державної влади по формуванню вторинних органів державної влади.

Під *організаційними формами здійснення функцій держави* розуміють однорідні за своїми зовнішніми ознаками види діяльності державних органів, не пов'язані зі створенням правових актів.

До них відносять:

1) *організаційно-регламентуючу* (поточна робота певних структур по забезпеченню функціонування державних органів, пов'язана з підготовкою проектів документів, організацією проведення виборів, референдумів і т. ін.);

2) *організаційно-господарську* (оперативно-технічна та господарська робота, пов'язана з бухгалтерським обліком, статистикою, постачанням і т. ін.);

3) *організаційно-ідеологічну* (повсякденна виховна робота по ідеологічному забезпеченню виконання різних функцій держави, пов'язана з роз'ясненням нових правових актів, формуванням суспільної думки і та інші).

Методи здійснення функцій держави – це сукупність прийомів і способів, які використовуються (або застосовуються) державними органами (їх слу-

жбовими і посадовими особами) для здійснення функцій держави.

До загальних, традиційних методів здійснення функцій держави відносять *переконання* та *примус*.

Переконання – це метод активного впливу на волю та свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування у неї поглядів і уявлень, які ґрунтуються на глибокому розумінні сутності державної влади, її цілей і функцій.

Державний примус – це психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особистість з метою примусити її діяти по волі володарюючого суб'єкта, в інтересах держави.

Правовим визнається *державний примус*, вид і міра якого суворо визначені правовими нормами і який застосовується в процесуальних формах (чітких процедурах).

3.4. Роль правоохоронних органів у здійсненні функцій держави

Одним із основних напрямків діяльності держави є охорона прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, підприємств, установ, громадських організацій, створення умов для ефективного використання фізичними та юридичними особами своїх прав. Для реалізації цього важливого напрямку діяльності держави створюються спеціальні органи й організації, які отримали назву правоохоронних, а діяльність, що ними здійснюється йменується правоохоронною.

Під **правоохоронними органами** слід розуміти спеціально уповноважені державні органи, що наділяються державно-владними повноваженнями з метою професійного здійснення на підставі та відповідно до чинного законодавства, а у випадках встановлених законом – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів діяльність, спрямовану на охорону прав і свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, всіх урегульованих правом суспільних відносин.

Без цього напрямку державної діяльності буде неможливим цивілізоване існування суспільства, *не зможуть бути реалізовані інші функції держави.* Саме необхідність у правоохороні (мається на увазі охорона об'єктивного права) сприяла виникненню держави, й саме завдяки змісту правоохоронної функції можна визначити сутність держави. Реалізація цієї функції спрямована на охорону прав і свобод людини і громадянина, охорону права власності, забезпечення законності та правопорядку. Саме ефективність правоохоронної системи є важливим показником наявності в державі демократичного правового режиму.

Правоохоронні органи, здійснюючи охорону прав і свобод людини, контролюють дотримання суб'єктами права виконання своїх обов'язків, вимог чинного законодавства тощо, охороняють громадський порядок, громадську безпеку та власність, припиняють порушення прав та вживають заходи, що спрямовані на їх відновлення, відшкодування завданих збитків. Для виконан-

ня цього завдання частина суб'єктів правоохоронної діяльності наділяється повноваженнями щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення, проведення досудового слідства, здійснення гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, а також правосуддя.

Рівень реалізації прав і свобод людини і громадянина залежить від виконання нормативних та індивідуальних правових актів. А однією з умов ефективності правоохоронної діяльності є фактичне втілення в життя приписів норм права та рішень відповідних органів та організацій щодо індивідуалізації юридичних норм.

Саме діяльність правоохоронних органів спрямована на забезпечення в державі необхідного режиму законності шляхом припинення неправомірних дій посадових осіб і громадян, безпеки правоохоронюваних цінностей через розробку та здійснення спеціальних заходів щодо виявлення та усунення детермінант правопорушень, а також справляння запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Таким чином, реалізація державою основних напрямків її діяльності (політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та ін.) багато в чому залежить від ефективної діяльності правоохоронних органів. В основі виокремлення значення діяльності правоохоронних органів у реалізації функцій держави лежить об'єктивна закономірність урегульованості й порядку суспільного життя. З юридичної точки зору вимоги закономірності урегульованості й порядку виражаються насамперед у категоріях правопорядку, а механізм приведення суб'єктивної діяльності людей відповідно до цих вимог, тобто механізм використання закономірності, – у категоріях правоохоронної діяльності.

Розділ 4. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

4.1. Поняття та структура політичної системи суспільства

Політика – це специфічний вид соціальної діяльності, який спрямований на збереження або зміну існуючого порядку панування тієї чи іншої влади, розподілу власності в окремо взятій державі (*внутрішня політика*) та у світі (*зовнішня світова політика*).

Будь-яка політика є сукупністю суспільних відносин між людьми та спільностями з приводу завоювання, утримання та здійснення влади, спрямованої на досягнення певної мети. Інституційним виміром політики є політична система, що формується на певному етапі розвитку суспільства, як одна з його складових (поряд з економічною, соціальною, духовною). Оскільки політична система пов'язана з особливою формою діяльності людей – політикою, її розуміння може мати як розширену, так і звужену інтерпретацію.

У широкому розумінні – це цілісний комплекс усіх елементів, необхідних для завоювання, утримання та участі у здійсненні політичної влади, спрямованої на досягнення певної мети (механізм організації й функціонування політичної влади).

У вузькому розумінні – це обумовлена економічними, соціокультурними, ідеологічними факторами сукупність взаємопов'язаних суспільних інститутів (суб'єктів), які беруть участь у здійсненні політичної влади.

Політична система суспільства складається з таких *елементів*:

- *політична влада* – є центральним компонентом, який зв'язує всі інші складові в систему;
- *суб'єкти політичної діяльності* – (держава, політичні партії, рухи, громадські організації та ін.);
- *політичні норми та принципи* – правила поведінки, що забезпечують визначений рівень суспільної організованості, стабільності та стійкості як політичних інститутів, так і всієї системи в цілому (звичаї традиції політичного життя тощо);
- *політичні відносини* – різновид суспільних відносин між соціальними групами, націями, народностями, політичними інститутами з приводу влади, реалізації політики;
- *політична культура* – включає в себе політичну свідомість, ідеї, теорії, погляди, уявлення, почуття, традиції, сукупність спеціальних знань і досвіду у політичній сфері діяльності, сприйняття та засвоєння системи політичних цінностей суб'єктами політики.

Кожна з самостійних частин політичної системи суспільства має власну систему, свої принципи організації й діяльності, самостійність у вирішенні внутрішніх і зовнішніх справ.

4.2. Місце держави в політичній системі суспільства

Держава – не тільки результат розвитку суспільства, але й фактор формування політичної системи суспільства.

Особливе місце в політичній системі суспільства належить державі, оскільки вона є таким *суб'єктом політичної системи*, який забезпечує досягнення цілей, що стоять перед суспільством, концентрує в собі багатоманітність політичних інтересів, надає сталий характер політичній системі шляхом упорядкування її діяльності.

Це обумовлюється такими обставинами:

- тільки держава виступає офіційним виразником інтересів усього суспільства;
- лише держава – єдина організація у масштабі країни, яка здатна забезпечити основні права і свободи всіх осіб, що перебувають на її території;
- тільки держава має у своєму розпорядженні спеціальний апарат управління суспільними справами;
- лише держава має спеціальні установи примусового характеру і володіє монопольним правом застосовувати примус на своїй території;
- тільки держава володіє монопольним правом видавати юридичні норми, обов'язкові для всього населення та забезпечує їх реалізацію;
- лише держава володіє монопольним правом встановлювати та стягувати податки, формувати загальнонаціональний бюджет.

Держава та інші суб'єкти політичної системи взаємодіють (співпрацюють або конфліктують) у політичному житті суспільства. Така взаємодія характеризується наявністю прямого й зворотного зв'язку між цими суб'єктами.

Вплив держави на партії та інші об'єднання громадян виявляється в тому, що вона:

- встановлює юридичні норми, які визначають порядок офіційного визнання (легалізації) політичних партій та інших об'єднань громадян;
- реєструє зазначених вище колективних суб'єктів політики;
- забезпечує дотримання прав і законних інтересів об'єднань громадян;
- здійснює контроль і нагляд за відповідністю законам та зареєстрованому статуту діяльності об'єднань громадян:

а) контроль за джерелами та розмірами надходжень та оплатою податків з боку фінансових органів;

б) нагляд за виконанням та дотриманням законності з боку органів прокуратури;

- визначає відповідальність уповноважених осіб об'єднань громадян за порушення законодавства;
- створює режим функціонування об'єднань громадян: надає певні пільги чи звільняє від податків, надає дотації та кошти або обмежує діяльність відповідно до вимог законодавства.

4.3. Основні форми демократії в Україні

Термін «демократія» походить з грецької мови і в перекладі означає «влада народу».

Демократія – народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні проблем і питань суспільного управління.

У ст. 5 Конституції України визначається, що народ, як носій суверенітету та єдине джерело влади в Україні, здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 69 Основного Закону Української держави народовладдя в Україні здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Доктринальне тлумачення зазначеної норми Закону дає підстави для висновку про те, що основними формами безпосереднього волевиявлення народу є вибори, референдум, народна ініціатива, всенародне обговорення, з'їзди, конференції, наради, народні збори.

Вибори – це форма народовладдя, що має на меті формування якісного та кількісного складу представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом голосування.

Референдум – це спосіб прийняття громадянами законів, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення шляхом голосування.

Наприклад, відповідно до чинного законодавства України 1 грудня 1991 р. було проведено всеукраїнський референдум на підтримку Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., на якому 90,32% виборців, які брали в ньому участь, висловили бажання жити в незалежній Україні.

Всенародне обговорення – це дискусія з питань, що мають важливе суспільне значення, в якій бере участь практично все доросле населення. Думки, зауваження і пропозиції, висловлені при обговоренні, всебічно вивчаються й аналізуються державними органами, за ініціативою яких проводилось всенародне обговорення, і враховуються під час прийняття остаточного рішення. Проведення всенародного обговорення дозволяє виявити інтереси всього суспільства і кожного його члена.

В останній час в Україні предметом всенародного обговорення були законопроект Податкового кодексу та пенсійної реформи.

З'їзди, конференції, наради – консультативні збори, на яких державні органи радяться з народом з питань удосконалення державного управління, поліпшення організації виконавчої роботи, більш широкого залучення населення до участі у вирішенні питань загальнодержавного та місцевого значення. На підставі зроблених пропозицій і зауважень приймаються важливі державні рішення.

Склад учасників цих зборів визначається завданнями кожних зборів і їх

галузевою спеціалізацією (промисловість, будівництво, сільське господарство, культура, освіта, спорт тощо).

Народна ініціатива – це форма народовладдя, що полягає у зверненні за особистим бажанням окремих громадян або груп громадян до державних органів з порадами або критичними зауваженнями. Відповідні державні органи, до яких надходять ці звернення, повинні розглянути їх і прийняти щодо них відповідні рішення.

Народні збори – це форма народовладдя, що полягає у *зібранні виборців, робітників і службовців, членів сільськогосподарських об'єднань тощо, відіграють велику роль у здійсненні прямого народовладдя. Вони мають право висування кандидатів у народні депутати, депутати місцевих рад, Президента; вирішують питання місцевого життя.*

Іноді народні збори мають право безпосередньо вирішувати питання місцевого життя. Наприклад, рішення сільського сходу (загальних зборів дорослих громадян села) є обов'язковим для представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування.

Усі форми народовладдя слугують інтересам особистості, забезпечують участь громадян у вирішенні державних і суспільних справ. Це досягається через використання кожним громадянином своїх невід'ємних конституційних прав, на основі чого здійснюються всі форми народовладдя.

4.4. Поняття та структура державної влади. Її співвідношення з політичною владою

Державна влада – одна з фундаментальних категорій правознавства і один із самих складних у пізнавальному плані феномен суспільної життєдіяльності людей. У поняттях «державна влада», «владовідносини» відбиваються найважливіші сторони буття людської цивілізації, сувора логіка боротьби класів, соціальних груп, націй, політичних партій і рухів.

Зважаючи на той факт, що державна влада і політична влада є різновидами соціальної влади, виглядає доцільним розкриття змісту родового для вищезазначених категорій поняття «влада».

Частіш за все *влада* розглядається як здатність (властивість) одного суб'єкта (особи, колективу, організації) підкорити собі іншого суб'єкта та нав'язати йому свою волю у власних інтересах або в інтересах інших осіб.

Найбільш вдалим з точки зору характеристики структури та подальшого з'ясування співвідношення з політичною владою, на нашу думку, є визначення поняття державної влади, запропоноване вітчизняним правником О.Ф. Скакун. Під *державною владою* вчений розуміє публічно-політичні, вольові (керівництва – підкорення) відносини, що утворюються між суб'єктами політичної системи суспільства на підґрунті правових норм, зі спиранням, у разі потреби, на державний примус.

Основними компонентами влади, на думку О.Ф. Скакун, є її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, який призводить до руху всі її елементи

(механізм і засоби взаємодії суб'єкта й об'єкта).

У загальнотеоретичній юридичній науці склалися два основних підходи до співвідношення зазначених вище категорій:

1) «політична влада» і «державна влада» – поняття тотожні, оскільки політична влада походить від держави і здійснюється за її прямої або опосередкованої участі;

2) «політична влада» і «державна влада» – поняття не тотожні, однак усяка державна влада є політичною.

Ствердження або заперечення кожної з вищенаведених точок зору науковців потребує необхідної аргументації, що власне і буде предметом нашого подальшого розгляду.

Вирішення цього завдання вимагає залучення для подальшого наукового аналізу дефініції поняття «політична влада». Під *політичною владою* розуміють публічні, вольові (керівництва – підкорення) відносини, що утворюються між суб'єктами політичної системи суспільства (у тому числі державою) на основі політичних і правових норм.

Порівняльний аналіз вищенаведених дефініцій понять «державна влада» та «політична влада» дозволяє розмежувати зазначені категорії за такими ознаками:

по-перше, попри їхню спільну природу (публічні, вольові відносини), суб'єктний склад владовідносин не завжди співпадає. Це зумовлено тим, що принаймні одним із суб'єктів правовідносин, у межах яких здійснюється державна влада, є державний орган або посадова особа цього органу, які належать до державного апарату;

по-друге, підставою для виникнення суспільних відносин, у межах яких здійснюється державна влада є норми права, а підставою для виникнення суспільних відносин, у межах яких здійснюється політична влада є не лише правові, але й корпоративні норми;

по-третє, державна влада здійснюється за допомогою спеціально створеного з цією метою державного апарату, в той час як політична влада може здійснюватися й іншими суб'єктами політичної системи суспільства (наприклад, керівництвом політичної партії);

по-четверте, монопольне право на застосування заходів державного примусу належить державному апарату;

Серед додаткових ознак розмежування зазначених понять, які зумовлені різними джерелами формування матеріальних ресурсів влади, її функціональним розподілом та здійснюваними інтересами можна виокремити такі:

1) матеріальні ресурси державної влади формуються за рахунок коштів державного бюджету, а матеріальні ресурси політичної влади формуються за рахунок позабюджетних коштів;

2) державна влада здійснюється на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову, в той час як політична влада, що здійснюється не державними органами, а іншими колективними суб'єктами політичної системи суспільства такого розподілу не передбачає;

3) державна влада, будучи за джерелом свого походження та методами здійснення демократичною, слугує своєрідним засобом, інструментом здійснення функцій держави, а отже, має на меті задоволення, перш за все, суспільного інтересу, в той час як політична влада може бути засобом задоволення інтересів певної корпорації або навіть окремо взятого представника цієї корпорації, який висунувся на роль її лідера.

Висвітлення цього питання буде неповним, якщо не з'ясувати можливі суперечності між владою державною та владою політичною. Основне протиріччя, на нашу думку, закладене в природі самої влади, адже вона характеризується здатністю одного суб'єкта нав'язати свою волю іншим суб'єктам. У демократичному суспільстві існує широке коло суб'єктів, які здійснюють політичну владу, однак лише один із них за посередництвом спеціально створеної для цього системи органів здійснює державну владу, а відтак, здатен нав'язати свою волю іншим. Таким суб'єктом є держава як офіційний представник і виразник інтересів усього суспільства. Проте, це зовсім не означає, що вищі державні органи та вищі посадові особи самі не можуть опинитися в ролі підвладних суб'єктів, адже носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в умовах демократичного суспільства є народ, який наділений правом формувати ці органи та контролювати їхню діяльність.

У контексті питання, що розглядається нами, важливо звернути увагу і на той факт, що суб'єкти, які здійснюють політичну владу, прагнуть, перш за все, завоювати державну владу, адже лише вона дає можливість політичній партії, громадському руху чи іншому колективному суб'єкту політики реалізувати декларовану ним загальнонаціональну програму суспільного розвитку. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема легалізації державної влади, під якою розуміють визнання правомірності її виникнення, організації та діяльності. Тому в період проведення виборів, які в умовах демократичного суспільства забезпечують правонаступництво державної влади, вся повнота відповідальності за політичну ситуацію в державі покладається саме на органи державної влади.

Таким чином, політичну та державну владу необхідно розрізняти, адже державна влада здійснюється в особливих процедурних формах і притаманними державі засобами й методами, однак їх не можна протиставляти, адже це становить загрозу нормальному функціонуванню всього соціального організму, у тому числі й такій важливій його складовій, як держава.

Розділ 5. ТИПОЛОГІЯ ТА ФОРМА ДЕРЖАВИ

5.1. Типологія держави: підстави та різні підходи

Різноманітність держав, що мали місце в історії людства та існують нині, обумовлює існування типології держави – теорії про *історичні типи держави.*

Під **історичним типом держави** розуміють сукупність суттєвих ознак, які притаманні всім державам, що мають однаковий спосіб виробництва на певному етапі історичного розвитку суспільства.

До останнього часу питання типології держави розглядалося, як правило, з двох основних позицій: *1) формаційного* підходу, в основу якого покладена категорія «суспільно-економічна формація» як історичний тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва і відображає співвідношення базису й надбудови, мету, завдання та функції держави з позиції її соціального призначення; *2) цивілізаційного* підходу, в основу якого покладена категорія «цивілізація» як відносно замкнений локальний стан суспільства, що ґрунтується на спільності географічних, релігійних, психологічних, культурних та інших ознак.

Представники формаційного підходу (К. Маркс, Ф. Енгельс) за цим критерієм виокремлюють такі *історичні типи держави*:

- *рабовласницький,* який відповідає рабовласницькій суспільно-економічній формації*;*

- *феодальний,* який відповідає феодальній суспільно-економічній формації*;*

– *буржуазний,* який відповідає буржуазній суспільно-економічній формації*;*

- *соціалістичний,* який відповідає соціалістичній суспільно-економічній формації*;*

Переваги формаційного підходу:

1) продуктивна сама ідея типізації держав на основі соціально-економічних факторів, які дійсно істотно впливають на суспільство;

2) він відбиває поетапний, природно-історичний характер розвитку держави. Джерело розвитку держави, на думку представників даної теорії, вбачається в самому суспільстві, а не поза ним. Зміна одного типу держави іншим – процес об'єктивний, природно-історичний. У цьому процесі кожний наступний тип держави повинен бути історично більш прогресивним, ніж попередній.

Недоліки:

1) такий підхід багато в чому однолінійний, характеризується зайвою запрограмованістю, у той час як історія різноманітна і далеко не завжди вписується в накреслені для неї схеми;

2) недооцінюються духовні фактори (релігійні, національні, культурні тощо), які часом можуть істотно впливати на історичний розвиток тієї чи іншої держави.

Прихильники *цивілізаційного* підходу (А. Тойнбі, П. Сорокін, О. Шпенглер, М. Вебер) у співвідношенні держави і соціально-економічного устрою

враховували духовно-культурні фактори суспільного розвитку. В основу типології держав за цим критерієм покладається досягнутий тими чи іншими народами рівень цивілізації.

Зокрема, на думку А. Тойнбі, цивілізація є замкнутий і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю релігійних, етнічних, географічних та інших ознак. Залежно від них виділяють такі цивілізації: *єгипетську, китайську, західну, православну, арабську, мексиканську, іранську, сирійську* і т.п.

Цивілізація – соціокультурна система, яка охоплює як соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, так і етнічні, релігійні його основи, ступінь гармонізації людини й природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної й духовної свободи особистості. Отже, кожна цивілізація надає стійку спільність усім державам, які існують у її рамках, що і дозволяє провести їх класифікацію.

Залежно від місця та ролі держави в суспільному житті, прихильники цивілізаційного підходу розрізняють первинні та вторинні цивілізації. До *первинних* відносять *давньокитайську, давньоєгипетську, сіамську, еллінську* та інші цивілізації. До *вторинних – західноєвропейську, східноєвропейську, північноамериканську, латиноамериканську, православну* та інші.

Переваги цивілізаційного підходу:

1) враховуються певні духовні фактори, які є суттєвими в тих або інших конкретно-історичних умовах;

2) у зв'язку з розширенням діапазону духовних критеріїв, що характеризують саме особливості тих або інших цивілізацій, утворюється більш конкретизована типологія держав.

Недоліки:

1) недооцінюються соціально-економічні фактори, що найчастіше визначають політику конкретної держави;

2) виокремлюючи велику кількість ідеально-духовних факторів як ознак цивілізацій, автори, по суті, здійснили типологію не стільки держави, скільки суспільства. Держава має свою природу і характеризується власними параметрами, які не збігаються з критеріями суспільства як більш широкого й ємного поняття.

Німецький політолог Р. Дарендорф *за методами здійснення влади* поділяє всі держави на *демократичні* та *антидемократичні*, стверджуючи, що в результаті поступової демократизації суспільство класової боротьби стає суспільством громадян, в якому створена для всіх основа, яка і робить можливим цивілізоване суспільне буття.

Заслуговує на увагу типологія держави по *відношенню до релігії*. Її прихильники виокремлюють такі типи держави:

- *світську,* в якій державна влада не підтримує жодної з релігійних конфесій, де церква відокремлена від держави, а школа від церкви;

- *клерикальну,* в якій державна влада підтримує ту з релігійних конфесій, яку сповідує більшість населення;

- *теократичну,* в якій державна влада знаходиться під контролем церкви;

- *атеїстичну,* в якій державна влада вороже ставиться до церкви, а священнослужителі та віруючі зазнають репресій.

Науковці виокремлюють також типи держави *за рівнем захисту прав і свобод людини*:

- *правові* – держави, в яких забезпечуються права і свободи людини;
- *неправові* – держави, в яких не забезпечуються права і свободи людини.

Типи держави *за способом набуття влади:*

- *легітимні* – в яких влада набувається у законний спосіб (наприклад, шляхом виборів);
- *нелегітимн* – в яких влада набувається у незаконний спосіб (наприклад, шляхом військового перевороту).

5.2. Поняття та структура форми держави

Питання про форму держави можна розглядати в таких аспектах: *перший*: форма держави, як зовнішній вираз соціально-класового і національно-територіального та адміністративного змісту держави, який визначається через характер взаємовідносин між основними структурами системи держави; *другий*: форма держави, як організація державної влади, що знаходить свій вияв у трьох взаємопов'язаних елементах: форма державного правління, форма державно-територіального устрою, форма державно-правового (політичного) режиму; *третій*: форма держави, як категорія, що розкриває внутрішню організацію держави, порядок формування та структуру органів державної влади, специфіку їх територіального розподілу, характер взаємовідносин між ними та населенням, методи їх управлінської діяльності.

Враховуючи вищеозначені аспекти, *форма держави у широкому розумінні*:

- відображення зовнішнього прояву соціально-класової сутності держави, через характеристику її складових елементів, які розкривають організаційно-структурний, територіально-національний, адміністративний зміст, сукупність способів і методів здійснення державної влади;

У вузькому розумінні форму держави визначають через порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади.

Структура форми держави – це її внутрішня будова. Традиційно структуру складають три взаємопов'язаних елементи: *форма державного правління, форма державно-територіального устрою, форма державно-правового (політичного) режиму.*

Форма державного правління – порядок (спосіб) організації і розподілу державної влади між вищими органами держави, характер їх взаємовідносин між собою, та ступінь участі населення в їх формуванні.

Основними формами державного правління називають:

1) монархія (лат. *monarchia* від грецк. μοναρχία – «єдиновладдя»: грецьк. μόνος – «одноосібний, єдиний» та грецьк. ἀρχων – «властитель, правитель) – форма державного правління, за якої верховна державна влада належить одній особі – монарху (королю, царю, імператору, герцогу, ерцгерцогу, султану,

еміру, хану…), та передається у спадщину відповідно до визначеної системи престолонаслідування;

2) республіка (лат. *res publica*, «суспільна справа») – форма державного правління, за якої верховна державна влада належить представницькому одноосібному (президент) або колегіальному (парламент) органу, що обирається населенням на певний строк.

Форма державно-територіального устрою – це внутрішній поділ держави на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці) та характер владних взаємовідносин між ними та державою в цілому. Основними формами державно-територіального устрою є:

1) унітарна держава, частини якої, адміністративно-територіальні одиниці, не мають суверенітету;

2) федерація – складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) мають суверенні права;

3) конфедерація – тимчасовий союз суверенних держав, який створюється для досягнення спільної мети (військової, економічної або політичної).

Форма державно-правового (державно-політичного) режиму – це сукупність прийомів, способів та методів здійснення державної влади.

Основні сучасні форми державно-правового (політичного) режиму:

1) демократичний режим, тобто такий стан державного (політичного) життя, при якому державна влада здійснюється за участю громадян безпосередньо та через представницькі органи, гарантується здійснення прав і свобод;

2) антидемократичний режим, який характеризується відсутністю дійсної участі населення в здійсненні державної влади та порушенням прав і свобод громадян та їх об'єднань.

5.3. Форма державного правління: поняття та її різновиди

Форма державного правління – спосіб формування вищих органів державної влади, який передбачає порядок їх утворення і компетенцію, а також взаємовідносини між собою та населенням.

Форма державного правління визначає:

1) порядок утворення вищих органів державної влади;
2) характер взаємовідносин між вищими та іншими державними органами;
3) характер взаємовідносин між верховною державною владою і населенням;
4) ступінь участі населення у формуванні вищих органівної державної влади.

Основними формами державного правління називають монархію та республіку.

Монархія (лат. *monarchia* від грецк. μοναρχία – «єдиновладдя»: грецк. μόνος – «одноосібний, єдиний» та грецьк. ἀρχων – «властитель, правитель) – форма державного правління, за якої верховна державна влада належить одній особі – монарху (королю, царю, імператору, герцогу, султану, еміру, хану тощо), та передається у спадщину відповідно до визначеної системи престолонаслідування;

Республіка (лат. *res publica*, «суспільна справа») – форма державного правління, за якої верховна державна влада належить представницькому одноосібному (президент) або колегіальному (парламент) органу, що обирається населенням на певний термін.

Основними ознаками верховної влади монархічних форм правління є: спадковість; одноосібність; безвідповідальність; безстроковість.

Зрозуміло, що ці ознаки не є абсолютними, існували та існують різні варіанти виборних монархій (наприклад, Ватикан), та такі форми, що передбачали кількох монархів (Росія періоду царювання Іоанна та Петра). Протягом історії розвитку держави виникали різні види монархій: *східна деспотія та теократична монархія*, що були засновані на азійському способі виробництва; *антична (рабовласницька) монархія* – як правило, являла собою перехідну форму від республіки до монархії; *ранньофеодальна* – характеризувалась високим ступенем децентралізації верховної влади та її виборністю; сеньоріальна (ленна) монархія – класична форма феодальної держави, існувала у двох різновидах: сеньоріальна монархія феодальної роздробленості та централізована сеньоріальна монархія; *станово-представницька* – характеризувалась наявністю дорадчого станово-представницького органу (кортеси, генеральні штати, парламент).

Традиційно, розрізняють *абсолютні (необмежені)* та *конституційні (обмежені) монархії.*

Абсолютна (необмежена) – це така форма правління, за якої монарх зосереджує в своїх руках усю повноту державної влади. Він необмежено здійснює законодавчу діяльність, керує органами виконавчої влади, контролює правосуддя і місцеве врядування. Його діяльність може бути обмежена лише нормами домінуючої у суспільстві релігії, а також правилами двірцевого етикету.

Обмежена монархія – влада монарха обмежена конституцією на користь певних державних органів. Різновидами конституційної монархії є:

- *дуалістична* монархія – форма правління, за якої законодавча влада монарха обмежена на користь представницького органу. Монарх – глава держави – особисто формує склад уряду, яким керує сам або через прем'єр-міністра, якого він призначає.

- *парламентська (конституційна) монархія* – форма правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, і за ним лише формально зберігається статус глави держави, з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і лише йому підзвітний. Переважна більшість сучасних монархій – це монархії парламентські (Великобританія, Данія, Швеція, Японія).

Республіка (лат. *res publica*, «суспільна справа») – форма державного правління за якої верховна державна влада належить представницькому одноосібному (президент) або колегіальному (парламент) органу, що обирається населенням на певний строк.

Головними ознаками верховної влади республіканських форм правління

є: виборність; відповідальність;строковість.

В історії держав світу виникали різні види республік: *антична рабовласницька, середньовічна (феодальна), буржуазна, соціалістична.*

Сучасні республіки існують у таких різновидах: *парламентська, президентська та змішана (президентсько-парламентська, парламентсько-президентська).*

Парламентська республіка – це форма правління, за якої глава держави (президент) не може впливати на склад і політику уряду, який формується парламентським шляхом і лише йому підзвітний. У такій республіці глава уряду має більше повноважень, аніж глава держави, здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається всім населенням, глава держави обирається, як правило, парламентом або більш великою колегією, але за участю парламенту. До таких держав належать Італія, Чехія, Угорщина, Австрія.

Президентська республіка – це форма правління, при якій глава держави (президент) одноособово або з подальшим схваленням парламенту формує склад уряду, яким сам і керує. Тому уряд підзвітний президенту, а не парламенту (в руках президента поєднується повноваження глави держави і глави уряду). Президент обирається непарламентським шляхом – прямими або непрямими виборами населення. До таких держав належать США, Аргентина, Мексика, Бразилія, більшість держав Африки.

Змішана республіка – це форма правління, за якої глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду, насамперед, кандидатуру прем'єр-міністра, котрий підлягає обов'язковому затвердженню або погодженню парламентом. Виконавча влада в такій республіці належить не тільки президенту, але й прем'єр-міністру, який очолює уряд. Президент обирається непарламентським шляхом. До таких держав належать Україна, Фінляндія, Франція.

5.4. Форма державно-територіального устрою: поняття та її різновиди

Форма державно-територіального устрою – це спосіб поділу території держави на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці) та характер владних взаємовідносин між ними та державою в цілому.

Категорія «форма державного устрою» дає відповідь на такі питання:

- які територіальні утворення складають внутрішню структуру держави;
- яким є правовий статус цих утворень і як взаємодіють їх органи;
- як будуються відносини між центральними та місцевими державними органами;
- у якій державній формі виражаються інтереси кожної народності, що проживає на території країни.

За формою державно-територіального устрою, тобто способом розподілу території на складові частини та характером співвідношення влади між ними і державою в цілому, розрізняють прості (унітарні) держави та складні (федерація, конфедерація) державні утворення.

Унітарна держава: частини якої, адміністративно-територіальні одиниці, не мають суверенітету (Україна, Болгарія, Польща, Франція, Італія, Швеція та ін.).

Поняття *«унітарна держава»* характеризують такі основні *ознаками:*

- до її складу не входять державні утворення, що наділені ознаками суверенітету, адміністративно-територіальні одиниці (область, район та ін.) не можуть мати якої-небудь політичної самостійності;
- єдина конституція і єдина система законодавства;
- єдина система вищих органів державної влади – глава держави, уряд, парламент, юрисдикція яких розповсюджується на територію всієї країни;
- єдине громадянство та єдина державна символіка;
- єдина судова система;
- у міжнародні відносини вступає лише держава.

Деякі унітарні держави мають автономні утворення (Іспанія, Італія, Україна та ін.). Такі держави називають *децентралізованими унітарними державами*. У таких державах місцеві органи обираються населенням автономії і мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого життя. Автономії мають внутрішнє самоуправління, як правило, у сфері адміністративної діяльності, вони володіють певною самостійністю й у сфері законодавства (у порядку делегованих повноважень з боку центрального законодавчого органу).

Складними державами вважають *федерацію, конфедерацію, імперію* та *співдружність*.

Федерація – союзна держава, складові частини якої (суб'єкти федерації) мають суверенні права *(США, Росія, Канада та ін.)*.

Основні *ознаки федерації*:

- єдина територія складається з територій-суб'єктів федерації, що мають власний адміністративно-територіальний поділ;
- наявність конституції і системи законодавства в цілому та у кожного з її суб'єктів;
- наявність федеративного двопалатного парламенту й парламентів суб'єктів федерації, федерального уряду і самостійних органів управління суб'єктів федерації;
- наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів; у деяких федераціях допускається подвійне громадянство (ФРН);
- можливість суб'єктів федерації мати власну правову та судову системи (США);
- наявність загальної федеральної податкової та грошової системи;
- суб'єкти федерації не володіють суверенітетом і не є суб'єктами міжнародного права, проте в договірних міжнародних відносинах можуть виступати як федерація в цілому, так і кожний її суб'єкт.

Класифікується федерація за такими критеріями:

1) За способом утворення:

- договірні;
- конституційні (Індія);

- договірно-конституційні (США, ФРН, Росія та ін.);

2) За способом взаємовідносин федерації та її суб'єктів:

- на основі союзу (США);
- на основі автономії (Бельгія, Індія та ін.);

3) За способом розподілу та здійснення владних повноважень:

- централізовані (Індія, Мексика);
- відносно централізовані (США, ФРН);

4) За принципом поєднання національного і територіального підходів:

- територіальний підхід (США);
- національний підхід (СРСР);
- поєднання територіального та національного підходів (Росія).

Конфедерація – союз суверенних держав, які об'єднуються для досягнення певної мети, передають частину владних повноважень спільним органам влади для координації сумісних дій, при збереженні в інших питаннях повної самостійності (конфедераціями були: США, Нідерланди, Сенегамбія).

Цей *союз* характеризується такими *ознаками*:

- відсутність загальної для всієї конфедерації єдиної території і державних кордонів;
- відсутність загальних законодавчих органів і системи управління;
- відсутність загальних для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;
- відсутність суверенітету конфедерації, збереження суверенітету і міжнародно-правового статусу її членів;
- наявність загального конфедеративного органу, який складається з делегатів суверенних держав;
- рішення загальних конфедеративних органів приймається за принципом консенсусу: у випадку незгоди з ним членів конфедерації таке рішення не є обов'язковим і не тягне за собою яких-небудь санкцій (це право нуліфікації);
- наявність права виходу зі складу конфедерації у кожного з її суб'єктів.

Конфедерації здебільшого мають нестійкий, перехідний характер: вони або розпадаються, або перетворюються на федерацію.

Імперії – це такі складні держави, які об'єднують інші країни та народи внаслідок завоювань або колонізації. Вони складаються з головної держави (*метрополії)* та *провінцій* або *колоній*. Історії відомі такі імперії як Римська, Австро-Угорська, Російська, Османська тощо.

Основною ознакою імперії є те, що вона тримається на державному примусі з боку метрополії.

Співдружність як особливу форму державного(вірніше сказати: *наддержавного устрою* визначають як організовано оформлене об'єднання держав, що виступають як асоційовані учасники при збереженні ними повного суверенітету та незалежності (СНД, Британська співдружність націй, Європейська співдружність у Західній Європі). Співдружність часто ототожнюють з конфедерацією, називають її сучасним різновидом.

Можна визначити такі *ознаки співдружності:*

- в основу її утворення покладені міждержавний договір, статут, декларація, угода та інші юридичні акти;

- цілі об’єднання держав можуть бути різними: економічні, культурні та ін.;

- члени співдружності володіють повним суверенітетом та незалежністю, оскільки це не держава. а наддержавне утворення;

- вона здійснює свою діяльність через загальні координаційні органи (Рада глав держав або глав урядів, Міжпарламентська асамблея та ін.), рішення яких мають рекомендаційний характер;

- відносини між державами у співдружності будуються на основі норм і принципів міжнародного права;

- наявність права виходу зі співдружності.

Таке об’єднання держав має перехідний характер: або розвиток йде у напрямку створення конфедерації чи навіть федерації; або, навпаки, може привести до дезінтеграції.

5.5. Державно-правовий (державно-політичний) режим: поняття та його різновиди

Форма державно-правового (державно-політичного) режиму – це сукупність прийомів та способів здійснення державної влади. Державно-політичний режим також асоціюється з процесом легітимізації державної влади (її підтримки з боку населення).

Основою для класифікації державно-правових (політичних) режимів, тобто способів та методів здійснення державної влади, виступають:

- рівень розвиненості політичної демократії;

- реальний політико-правовий статус особи.

З урахуванням цих критеріїв сучасні державно-правові (політичні) режими поділяються на демократичні та антидемократичні.

Демократичний режим, тобто такий стан державного (політичного) життя, за якого державна влада здійснюється за участю громадян безпосередньо та через представницькі органи (вибори, референдуми, засоби масової інформації), гарантується здійснення прав і свобод людини;

Він характеризується такими рисами:

- дотримується демократична конституція;

- реалізується принцип “поділу влади";

- державна влада здійснюється на основі вільної та рівної участі громадян та їх об’єднань в управлінні державою;

- плюралізм у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людини;

- гарантується здійснення прав і свобод громадян відповідно до міжнародних стандартів прав людини;

- демократизм правосуддя, домінують методи переконання перед методами примусу;

- вільне існування всіх форм власності.

Розрізняють такі види демократичних режимів: *демократично-консервативний, демократично-радикальний та демократично-ліберальний*.

Антидемократичний режим, який характеризується відсутністю дійсної участі населення в здійсненні державної влади та порушенням прав і свобод громадян та їх об'єднань

Для нього характерні такі ознаки:

- не реалізується (частіше всього юридично не закріплений) принцип поділу влади ;
- звужується або припиняється вплив громадян та їх об'єднань на управління державою;
- відсутня або стає формальною виборність;
- забороняється діяльність опозиційних партій та організацій;
- застосовуються політичні репресії;
- звужуються або порушуються політичні права і свободи громадян;
- реальна влада зосереджується в руках групи осіб або однієї особи, які непідконтрольні народу.

Такий режим може бути *авторитарним або тоталітарним*.

Авторитарний режим – це стан політичного життя, за якого влада зосереджується в руках однієї особи або правлячої верхівки. Цей режим не має таких реакційних проявів, як тоталітарний, і характеризується:

- необмеженою владою однієї особи або групи осіб, не підконтрольних народові;
- наявністю центра управління, який діє за своїм розсудом, у тому числі з порушенням норм закону;
- використанням насильства та позасудових методів примусу;
- опорою на поліцейський та військовий апарат;
- дією принципу пріоритету держави над особистістю, відсутністю гарантій здійснення конституційно проголошених прав і свобод особи, особливо у взаємовідносинах із владою.

Авторитарні режими мають такі різновиди: *революційний* та *стабілізаційний*.

Тоталітарний режим – крайня форма антидемократичного режиму, такий спосіб організації державної влади, за якого здійснюється повний (тотальний) контроль з боку держави за всіма сферами життя суспільства та особистості.

Він характеризується:

- повним пануванням держави над особистістю та суспільством;
- одержавленням усіх легальних об'єднань та організацій;
- необмеженими законом повноваженнями органів влади;
- забороною демократичних організацій;
- фактичною ліквідацією формально проголошених конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- загальним контролем над діяльністю громадян та їх об'єднань;
- політичною цензурою;
- відсутністю гласності;

- тотальною нетерпимістю до всіх, хто мислить інакше, ніж диктує правляча партія та її ідеологія;
- репресіями стосовно опозиції;
- мілітаризацією суспільного життя;
- прагненням до зовнішньої експансії.

Різновидами тоталітарного режиму є такі: *расистський, фашистський, військово-диктаторський.*

Розділ 6. ПРАВА ЛЮДИНИ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЇХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

6.1. Поняття та види прав людини (система прав і свобод особи)

Характерною ознакою сучасного суспільства, диференційованого на соціальні групи з власними інтересами, є все більше ускладнення соціальних взаємин, що обумовлює актуалізацію проблематики упорядкування соціальних відносин за посередництвом права як найбільш універсального регулятора і відповідно правових засад організації соціального спілкування, які набувають рис специфічної правової реальності. Саме з позиції акцентування на особливій ролі права в життєдіяльності сучасного суспільства, яке не може бути заміненим ніякими іншими нормативними регуляторами – мораллю, звичаями або ще чимось, можна найбільш адекватно та повно розглянути питання про права і свободи людини і громадянина.

Лише за таких умов право набуває своєї власної сутності, що ґрунтується на правах, свободах та обов'язках людини і громадянина як невід'ємних від особи, котрі мають характерні юридичні ознаки. Права, свободи і обов'язки виражають правовий вимір існування особи в суспільстві, визначають і гарантують певну міру (норму) її свободи й відповідальності як учасника суспільних відносин, виступають складовими елементами юридичної форми буття людини у відносинах з іншими людьми, громадськими та політичними інститутами.

Ця норма має бути формально однаковою, оскільки не повинна залежати від інших характеристик – раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших уподобань тощо, але водночас має власний зміст – свободу, що визнається непересічним надбанням з огляду на проблеми гуманізації соціальних відносин, гармонійного розвитку як особистості, так і суспільства.

Отже, **права і свободи людини і громадянина** – це певні можливості (надбання), необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів.

Вперше в українській юридичній науці проблематика прав людини, їх характерні ознаки та класифікації були досліджені П.М. Рабіновичем.

Розглянемо такі *ознаки прав і свобод людини і громадянина*.

Права людини – *це її певні можливості*. Права і свободи людини і громадянина окреслюють певну сферу автономного існування індивіда, його життєдіяльності як члена суспільства. Ці можливості мають розцінюватися як своєрідні юридичні блага, зміст яких полягає у встановленні і гарантуванні певних меж свободи/несвободи особи. Тому права і свободи людини і громадянина є органічною складовою юридичною частиною особистості як соціальної характеристики людини, входять до її структури.

Права і свободи людини і громадянина визнаються в певному розумінні *як природні*. Вони, звичайно, не можуть бути природними, як, наприклад, ча-

стини біологічного організму людини. Але права і свободи людини і громадянина вважаються природними в тому розумінні, що організоване на правових засадах суспільство виходить із необхідності та доцільності визнання свободи людей, їх рівних можливостей як певних правових суб'єктів, які не повинні залежати від не правових факторів і тому пов'язуються лише з фактом народження та існування людини.

Права і свободи людини і громадянина *є невід'ємними*. Вони невід'ємні, оскільки становлять складову частину особистості, є її правовим надбанням, а тому людина як соціальна істота, що позбавлена прав, не тільки безправна у вузькому юридичному розумінні, але й не може бути особистістю, бо не має можливості для задоволення своїх потреб та інтересів. А в державно-організованому суспільстві правова характеристика особи покликана відігравати вирішальну роль, оскільки права і свободи людини і громадянина визначають найважливіші аспекти життєдіяльності людини у її відносинах з суспільством і державою.

Держава не дарує прав людині, а тому *держава не може їх і відібрати*. Держава, що порушує або обмежує права людини, має нести за це відповідальність.

Права і свободи людини і громадянина *є необхідними для її нормального існування і розвитку.*

Передусім права і свободи людини і громадянина є необхідними в екзистенціальному значенні як елемент соціального буття людини, без чого вона не може існувати як суб'єкт суспільних відносин, бути соціальне і юридичне дієздатною, реалізувати свою життєву програму. Перелік конкретних прав людини охоплює створення умов для задовільного існування і розвитку особи. Ступінь реалізації прав і свобод людини і громадянина є показником рівня розвитку особи як суб'єкта права, дійсних соціальних можливостей людини.

Права людини і громадянина *мають бути загальними і рівними* для кожного.

Права людини є загальними в тому відношенні, що вносять у суспільне життя єдиний вимір, який охоплює значну кількість, а в ідеалі – всіх людей як суб'єктів права. Відомий німецький філософ К. Ясперс виокремлював у цьому плані три можливих типи соціальності і, відповідно, три способи організації суспільства: по-перше, на засадах приватного інтересу ізольованого індивіда; по-друге, органічну цілісність людей, об'єднаних на національних чи духовних засадах; по-третє, формально-правову організацію, де кожен розглядається лише в тому вимірі, в якому він рівний будь-якому іншому.

Але права людини повинні бути не тільки загальними, але й рівними для кожного, тобто без урахування належності до рас-статі, національності, релігії, політичних переконань. Закон з огляду на це має бути формальним. При цьому правова рівність трактується в міжнародних документах про права людини у двох аспектах: як рівність від народження в гідності і в правах і як рівність перед законом та судом незалежно від різних умов.

Права і свободи людини і громадянина повинні визнаватися та гарантуватися державою в обсязі загальновизнаних міжнародних стандартів.

Визнання державою прав і свобод людини і громадянина шляхом закріп-

лення їх у Конституції та інших законодавчих актах є першим і необхідним кроком до їх утвердження і реалізації. Однак тільки цим роль держави у сфері прав і свобод людини і громадянина не повинна обмежуватися. Вона має докладати всіх можливих зусиль для гарантування, охорони й захисту прав і свобод людини і громадянина, що визначає головний напрямок гуманізації держави, основні її гуманітарні характеристики.

Але не слід забувати і про те, що відносини між людиною та державою не можуть бути односторонніми, вичерпуватися питаннями про права людини, – вони вимагають виконання людиною і громадянином певних обов'язків перед державою і суспільством. Не може бути з точки зору сучасних критеріїв гуманізму та соціальної справедливості як обов'язків без прав, так і прав без обов'язків. Саме права та свободи людини і громадянина, з одного боку, і обов'язки людини і громадянина – з іншого в органічній єдності становлять разом таку юридичну конструкцію, як правовий статус. Отже, обов'язок людини і громадянина – це юридичне визнання необхідності певної її поведінки, зумовлене потребами існування та розвитку інших людей, держави і суспільства.

Виокремлюють такі види прав людини:

- фізичні права (або, за іншою термінологією, життєві, вітальні, соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини у забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп. Саме тому основна класифікація прав людини має розпочинатись саме із фізичних прав;
- особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини сформуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей;
- культурні права, реалізація яких задовольняє потреби людини у доступі до культурних надбань свого та інших народів (зокрема у здобутті знань), у її самореалізації шляхом створення різноманітних цінностей культури. Спільною особливістю усіх означених видів прав є те, що їх приналежність кожній людині та використання не може формально залежати ні від яких соціальних чи «демографічних» властивостей людини. А тому й у структурі наведеної класифікації прав людини вони «розташовуються», так би мовити, на першому плані. Далі йдуть:
- економічні права, здійснення яких задовольняє потреби людини її самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ або у наданні послуг;
- і нарешті, політичні права, реалізація яких задовольняє потреби людини у визначенні загальних соціальних умов свого індивідуального існування й розвитку шляхом її участі управлінні суспільством і державою.

Варто зауважити, що наведена градація прав людини має не лише дослідницьке і навчальне значення, а й може бути корисною у конструюванні та вдосконаленні юридичних механізмів їх охорони і захисту, оскільки ефективність таких механізмів значною мірою зумовлюється специфікою відповідних прав,

що й відбивається їхньою класифікаційно-видовою належністю.

Розділ 7. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

7.1. Механізм держави: поняття, його структура та співвідношення з державним апаратом

Механізм держави, що охоплює всі державні організації, безпосередньо уособлює державу, є її реальним матеріалізованим втіленням. Без такого механізму немає і бути не може держави.

У теорії держави не існує єдиного підходу до розуміння поняття *«механізм держави»*. Одні правознавці ототожнюють цю категорію з поняттям *«апарат держави»*, а інші їх розмежовують. Цей факт свідчить про існування двох підходів до розуміння поняття *«механізм держави»* – широкого і вузького.

Представники західних наукових шкіл уникають вживання терміна «механізм держави» і акцентують увагу на розгляді його окремих елементів – органів державної влади.

До наукового обігу термін *«механізм держави»* був залучений в середині 60-х років XX століття академіком В.В. Копєйчиковим. У своїй науковій праці «Механизм советского государства» вчений визначив однойменне поняття як систему всіх державних організацій, які здійснюють її завдання та реалізують функції. З того часу поняття *«механізм держави»* стало невід'ємною складовою категоріального апарату загальнотеоретичної юридичної науки.

У **широкому розумінні механізм держави** являє собою цілісну ієрархічну систему реально працюючих державних органів, наділених владою, а також державних підприємств і установ, за посередництвом яких вирішуються завдання та здійснюються функції держави.

Механізм сучасної держави вирізняється високим ступенем складності, різноманітністю складових його частин, блоків, підсистем. Під *структурою механізму держави* розуміють його внутрішню будову, порядок розташування його ланок-елементів, їхню співпідпорядкованість, співвідношення і взаємозв'язок.

Структура механізму держави містить у собі:

1. Державний апарат – це юридично оформлена система всіх державних органів, що безпосередньо здійснюють управління суспільством, виконують завдання та функції держави.

2. Державні установи – це така частина механізму держави, що владними повноваженнями (за винятком їхніх адміністрацій) не володіє, а здійснює безпосередню практичну діяльність щодо виконання функцій держави: соціальної, культурної, освітньо-виховної (поліклініка, науково-дослідний інститут, ВНЗ, театр).

3. Державні підприємства – це такі підрозділи механізму держави, що теж владними повноваженнями (за винятком їхньої адміністрації) не володіють, а здійснюють господарсько-економічну діяльність, виробляють продукцію або забезпечують виробництво, виконують різні роботи і надають численні

послуги для задоволення потреб суспільства, отримання прибутку (підприємства, засновані на державній формі власності).

У **вузькому розумінні механізм держави** ототожнюють з апаратом держави, що являє собою складну систему органів, які різняться своїм місцем у загальній структурі апарату, характером і обсягом компетенції, формами і методами діяльності.

Національна правова доктрина виходить із того, що поняття «механізм держави» і «державний апарат» не є тотожними. Їх співвідношення виглядає таким чином: категорія «*механізм держави»* за своїм обсягом є ширшою у порівнянні з поняттям «*державний апарат»,* оскільки охоплює собою не лише ті державні організації, що наділені владою (державний апарат), але й ті з них, які не мають владних повноважень (державні підприємства та установи).

Таким чином, поняття «механізм держави» й «державний апарат» співвідносяться як ціле та його частина, причому основна за своєю значимістю.

7.2. Принцип розподілу державної влади та його реалізація в Україні

Основоположним принципом організації державної влади є принцип поділу влади. У витоків розробки теорії про необхідність врівноваження влади держави шляхом «вкладення окремих її частини в різні руки» стояв англійський мислитель Джон Локк. Він, зокрема, зазначав, що повноваження приймати закони (законодавча влада) мають належати лише представницькій інституції всієї нації – парламенту, компетенцію втілювати в життя норми законів (виконавча влада) має монарх, кабінет міністрів, до повноважень останніх належить й питання відносин з іноземними державами (федеративна влада)

Своє концептуальне оформлення теорія розподілу влад отримує у Франції в середині XVIII століття і була пов'язана, передусім, з боротьбою буржуазії проти феодального абсолютизму, боротьбою з системою, що гальмувала розвиток суспільства і держави. Обґрунтування нової концепції традиційно пов’язується з іменем Ш.Л. Монтеск’є, який вказував на необхідність поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову. Особливість його поглядів на «три влади» полягає у тому, що кожна з них оголошувалася самостійною і незалежною. Тим самим виключалася узурпація влади будь-якою особою або окремим органом держави. Теорія поділу влади в державі покликана була обґрунтувати такий устрій держави, що виключив би можливість узурпації влади будь-якою особою чи організацією взагалі, або ж – будь-яким органом держави.

Принцип поділу влади складається із системи вимог:

1) поділ функцій і повноважень (компетенції) між державними органами відповідно до вимог поділу праці;

2) закріплення певної самостійності кожного органу влади при здійсненні своїх повноважень, неприпустимість втручання в прерогативи один одного та їх злиття;

3) наділення кожного органу можливістю протиставляти свою думку рішенню іншого органу і виключення зосередження всієї повноти влади у однієї з гілок;

4) наявність у органів влади взаємного контролю дій один одного і неможливість зміни компетенції органів держави позаконституційним шляхом.

Форми і ступінь здійснення принципу поділу влади залежать від національних традицій, конкретної соціально-економічної і політичної ситуації.

Влада в демократичній державі у вигляді її трьох гілок (законодавчої, виконавчої, судової) є політичною формою вираження влади народу. Будучи «поділеною», влада в державі повинна залишатися цілісною, єдиною, тому що йдеться про поділ не влади, а функцій здійснення цієї влади. І не лише про поділ, але й про взаємодію даних функцій.

Згідно зі ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Відповідно до Основного Закону нашої держави єдиним органом *законодавчої влади* в Україні є Верховна Рада України. Вона має повноваження розглядати важливі питання, що відповідно до Конституції не належать до компетенції органів виконавчої і судової влади, а також не є такими, що вирішуються виключно всеукраїнським референдумом.

Органи *виконавчої влади* (органи державного управління) ведуть повсякденну оперативну роботу з державного управління суспільними процесами в інтересах суспільства чи його частини. Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України. Галузеве та міжгалузеве керівництво здійснюється центральними органами виконавчої влади: міністерствами, державними комітетами, іншими центральними органами виконавчої влади зі спеціальним статусом. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополеві здійснюють місцеві державні адміністрації.

У переважній більшості держав їх *глава* є носієм вищої виконавчої влади. Президент України має особливий статус: він є главою держави. Ця посада характеризується такими ознаками: виступає від імені держави, виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Важливе місце в структурі державного апарату займає система *судових* органів, основною соціальною функцією яких є здійснення правосуддя, розв’язання правових суперечок, що виникають у суспільстві та покарання осіб, які вчинили правопорушення. Судову владу в Україні здійснюють Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції. Особлива роль у системі судової влади належить Конституційному Суду України, що є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України і законів України.

Значну роль у механізмі держави відіграє система органів прокуратури. Відповідно до Конституції України, прокуратура здійснює такі функції: 1) підтримання державного обвинувачення в суді; 2) представництво інте-

ресів громадянина чи держави в суді у випадках, визначених законом; 3) нагляд за дотриманням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 4) нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень по кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, зв'язаних з обмеженням особистої волі громадян; 5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

Отже, в Україні державна влада здійснюється відповідно до принципу її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Відповідно, можна виокремити законодавчі, виконавчі та судові органи влади України. До перших належить Верховна Рада України, до других – вищий, центральні та місцеві органи виконавчої влади, до третіх – єдиний судовий орган конституційної юрисдикції та система судів загальної юрисдикції.

У Конституції України передбачені такі інститути *системи «стримувань і противаг»*: право «відкладального вето» Президента на закони, прийняті Верховною Радою України; усунення Президента з посади Верховною Радою України (імпічмент); прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що має наслідком його відставку; участь Верховної Ради України і Президента України у формуванні судових органів; контроль Конституційного Суду України за відповідністю Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

7.3. Поняття та принципи діяльності державного апарату

У теорії держави не існує єдиного підходу до розуміння поняття «апарт держави». Одні правознавці ототожнюють поняття «механізм держави» і «апарат держави», а інші розрізняють ці поняття . Тому можна виокремити два підходи до розуміння поняття «апарат держави» – широке і вузьке.

Апарат держави *(у вузькому розумінні)* – це юридично оформлена система всіх державних органів, які безпосередньо здійснюють управління суспільством, виконують завдання та реалізують функції держави.

Апарат держави *(у широкому розумінні)* – це система державних органів, організацій та установ, що виконують завдання та реалізують функції держави. Тобто в цьому значенні апарат держави поряд із власне управлінським апаратом включає главу держави, парламент, місцеві органи управління, збройні сили, міліцію (поліцію), дипломатичні представництва за кордоном та ін., тобто ототожнюється з механізмом держави.

У національній правовій доктрині переважає перший (вузький) підхід до розуміння поняття «апарат держави».

До ознак поняття «державний апарат» відносять такі:

1) державний апарат є основним інститутом держави, безпосереднім но-

сієм державної влади, яку він уповноважений практично здійснювати і представляти у відносинах з населенням;

2) державний апарат як системне утворення формується й функціонує на основі єдиних принципів організації і діяльності;

3) державний апарат є складною системою органів, що передбачає поділ на відокремлені ланки та підрозділи як за функціональним критерієм – на гілки влади, так і за ієрархічними ознаками – на вищі та нижчі органи, тощо;

4) первинним елементом державного апарату, з якого складається вся система державного апарату, є окремий державний орган;

5) у державному апараті зайняті на постійних засадах професійно підготовлені для здійснення управлінських функцій кадри – державні службовці;

6) функціонування державного апарату здійснюється в межах і в порядку, які встановлені законодавством, тобто в певних правових формах;

7) державний апарат спирається у своїй діяльності на певні матеріальні, фінансові та інші ресурси, отримані із державних коштів;

8) функціонування державного апарату спирається на можливість застосування державного примусу.

Зважаючи на важливість діяльності та велику кількість державних органів, виникає необхідність виокремлення принципів діяльності державного апарату.

Принципи організації та діяльності державного апарату – це основоположні ідеї, на яких ґрунтується процес формування та функціонування державних органів.

Принципи організації та діяльності державного апарату можна умовно поділити на дві групи:

1) *універсальні* – притаманні всім видам органів державної влади, державному апарату в цілому;

2) *спеціальні* – такі, що визначають побудову та функціонування лише окремих органів державної влади і пов'язані зі специфікою здійснення відповідних видів державно-владної діяльності.

Універсальні принципи організації і діяльності державного апарату такі:

1) *пріоритет прав і свобод людини* – закріплення за органами державної влади їх головного обов'язку, який полягає в утвердженні і забезпеченні прав і свобод людини;

2) *єдність і поділ влади* – здійснення органами державної влади своєї діяльності відповідно до чіткого розмежування сфер їх виключної компетенції та структурної і функціональної єдності їх один з одним;

3) *верховенство права* – гарантування права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб, на відшкодування за рахунок держави шкоди, завданої їх незаконними діями;

4) *законність* – випливає з принципу верховенства права і полягає утому, що органи державної влади організуються і діють лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законами;

5) *народовладдя* – участь громадян у формуванні і діяльності органів

державної влади: гарантування громадянам права на участь в управлінні державними справами, права вільно обирати та бути обраними до органів державної влади, а також права рівного їх доступу до державної служби.

7.4. Поняття та види державних органів

Первинним елементом державного апарату є державний орган.

Державний орган – це структурно організований, створений державою чи безпосередньо народом колектив державних службовців (або один державний службовець), який наділений державно-владними повноваженнями, необхідними матеріальними і фінансовими ресурсами для вирішення завдань і здійснення функцій держави.

Ознаки державного органу:

1) формується державою або безпосередньо народом (наприклад, парламент) відповідно до закону і функціонує на його основі;

2) має передбачені конституцією або іншими законами спеціальні функції, які він здійснює від імені держави;

3) має державно-владні повноваження, зміст яких полягає:

а) в праві видання нормативних та індивідуальних актів;

б) в праві здійснення контролю та нагляду за точним і неухильним виконанням вимог, передбачених цими актами;

в) в праві застосування різних заходів владного впливу, як то: заохочення, переконання, а у разі потреби – державного примусу;

Юридичним вираженням сукупності повноважень і предмета відання державного органу є його *компетенція*.

4) функціонально взаємодіє з іншими органами в процесі реалізації своїх повноважень, керуючись принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Принцип «дозволено все, що не заборонено законом» є неприпустимим у діяльності державних органів, адже його дія поширюється на сферу майнових відносин фізичних осіб та юридичних осіб приватного права;

5) складається зі службовців, які перебувають в особливих правовідносинах один з одним і органом. Обсяг і порядок використання ними владних повноважень встановлюються законом, і набувають конкретизації в посадових інструкціях, штатних розкладах тощо.

Фізичні особи, які працюють у державних органах, поділяються на робітників і службовців.

Робітник – це фізична особа, котра є штатним працівником підприємства або іншої державної організації і за внормовану державою заробітну плату виконує певні службові (посадові) функції виробничого характеру.

Державний службовець – це фізична особа, котра є штатним працівником державного органу і за встановлену державою заробітну плату виконує певні службові (посадові функції) невиробничого характеру.

Види державних службовців:

а) *керівники* – це службовці, котрі наділені владними повноваженнями

щодо інших членів колективу відповідного державного органу;

б) *спеціалісти* – це службовці, котрі мусять мати певні професійні знання для виконання відповідних функціональних обов'язків без владних повноважень;

в) *технічний персонал* – це службовці, на яких покладається виконання допоміжних функцій, що не потребують спеціальної професійної підготовки і владних повноважень.

6) має необхідну матеріальну базу – казенне майно, що знаходиться в його оперативному управлінні; свій рахунок у банку; джерело фінансування – державний бюджет;

7) має організаційну структуру (побудова за видами окремих служб і чисельним складом), територіальний масштаб діяльності, систему службової підзвітності та службової дисципліни.

Державні органи можуть бути класифіковані за такими критеріями:

- ***за порядком утворення*:**

1) *первинні* – ті державні органи, які формуються народом (шляхом виборів); 2) *вторинні* – ті державні органи, які формуються первинними.

- ***за способом формування*:**

1) *виборні* (представницькі органи, наприклад, в Україні це Верховна Рада України або Президент України); 2) *призначувані* (наприклад, органи прокуратури, виконавчо-розпорядчі органи); 3) *ті, що успадковуються* (спадковий монарх).

- ***за часом функціонування*:** 1) *постійні* – створюються без обмеження строку дії; 2) *тимчасові* – створюються для досягнення короткострокових цілей.

- ***за територією, на яку поширюється їхня компетенція:***

1) *загальні* – компетенція яких поширюються на всю територію держави; 2) *республіканські* – компетенція яких поширюється на територію суб'єкта федерації або ж територію автономного утворення, що існує в межах унітарної держави (наприклад, АРК в Україні); 3*) місцеві* – компетенція яких поширюється на територію області, району, міста, селища, села.

- ***за обсягом компетенції*:**

1) *органи загальної компетенції* – уряд; 2) *органи спеціальної компетенції* – міністерства.

- ***за порядком здійснення компетенції*:**

1) *колегіальні* – парламент; 2) *єдиноначальні* – Президент.

- ***за правовими формами діяльності*:**

1) *правотворчі*; 2) *правозастосовні*; 3) *правоохоронні*; 4) *контрольно-наглядові*; 5) *установчі*.

- ***за принципом поділу влади:***

1) *законодавчі*; 2) *виконавчі*; 3) *судові*.

- ***за характером і змістом діяльності*:**

1) *законодавчі* (парламент); 2) *глава держави* (монарх або президент); 3) *виконавчі* (уряд); 4) *правоохоронні* (міліція, служба безпеки); 5) *судові* (вищі, спеціалізовані та місцеві); 5) *контрольно-наглядові* (прокуратура, державні інспекції).

7.5. Місце та роль правоохоронних органів у структурі державного апарату

Найбільш важливе значення в структурі механізму держави займає державний апарат, що визначають як юридично оформлену систему всіх державних органів, що безпосередньо здійснюють управління суспільством, виконують завдання і функції держави. Таким чином, державний апарат є системою всіх державних органів.

Слід зауважити, що конституційне законодавство держав романо-германської та англо-американської правових сімей (зокрема, це такі держави як Канада, Об'єднане Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки, Федеративна Республіка Німеччини, Франція та деякі інші) не містить таких понять як правоохоронна діяльність та правоохоронні органи; хіба що в деяких нормативно-правових актах Федеративної Республіки Німеччини використовується поняття «правоохорона». Для більшості держав характерним є окремий розгляд судової, прокурорської, поліцейської тощо діяльності. Термін „правоохоронні органи" використовується, переважно, у державах, які входили до складу Радянського Союзу. Для цих держав характерним є те, що правоохоронні органи займають значне місце серед державних органів.

Державно-владна ознака правоохоронних органів проявляється в тому, що вони є частиною державного механізму, наділені компетенцією розгляду різноманітних юридичних справ, застосування державного примусу.

Правоохоронними називаються спеціально уповноважені державні органи, що наділяються державно-владними повноваженнями з метою професійного здійснення на підставі та відповідно до чинного законодавства, а у випадках встановлених законом – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів діяльність, спрямовану на охорону прав та свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, усіх врегульованих правом суспільних відносин.

На сьогодні до правоохоронних органів слід віднести *такі*:

1) судові;
2) прокуратури,
3) міліції;
4) податкової міліції;
5) Служби безпеки України;
6) Управління державної охорони України;
7) Військової служби правопорядку у Збройних Силах України;
8) Державної прикордонної служби України;
9) Державної кримінально-виконавчої служби.

Одним із основних принципів організації та діяльності державного апарату є поділ влади. Відповідно до нього державні органи мають виконувати законодавчу, виконавчу чи судову функції. Переважна більшість правоохоронних органів належать до органів виконавчої влади. Судові органи здійс-

нюють судову функцію.

Правоохоронні органи, охороняючи права та свободи людини, контролюють дотримання суб'єктами права виконання своїх обов'язків, вимог чинного законодавства тощо, охороняють громадський порядок, громадську безпеку та власність, припиняють порушення прав та вживають заходи, що спрямовані на їх відновлення, відшкодування завданих збитків. Для виконання цього завдання частина суб'єктів правоохоронної діяльності наділяється повноваженнями щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення, проведення досудового слідства, здійснення гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, а також правосуддя.

Саме діяльність правоохоронних органів спрямована на забезпечення в державі необхідного режиму законності шляхом припинення неправомірних дій посадових осіб і громадян, безпеки правоохоронюваних цінностей через розробку та здійснення спеціальних заходів щодо виявлення і усунення детермінант правопорушень, а також справляння запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Розділ 8. ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

8.1. Основні концепції держави

Сучасні концепції держави (XX – XXI ст.) дуже різноманітні, їх варіативність обумовлюється:

- складністю соціальної структури сучасного суспільства;
- історичними особливостями розвитку тих чи інших країн;
- різноманітністю методологічних підходів до даної проблеми;
- існуванням країн різного ступеня розвитку сучасного суспільства та іншими чинниками.

Концепція держави «*загального благоденства*» (Дж. Мюрдаль, Дж. Стречі та ін.) висунута у середині XX ст. відносно розвинутих капіталістичних держав (так званих «максимальних» держав). Ця теорія стала противагою, антиподом концепції держави «нічного сторожа» («мінімальної» держави), що відстоювала невтручання держави в економічну сферу, у відносини робітника та підприємця, у соціальні питання. Теорія держави «благоденства» взяла за основу ідею англійського економіста Дж.-М. Кейнса, відповідно до якої активне втручання держави в економічне життя є панацеєю від усіх соціальних негод, засобом згладжування класових суперечностей, оздоровлення і стабілізації економіки.

Держава трактувалася як надкласова, що втратила свою стару класову сутність завдяки встановленню прогресивних податків, перерозподілу національного доходу, наданню соціальних послуг та ін. Концепція держави «загального благоденства» є одним із варіантів теорії соціальної держави.

Елітарна концепція держави (від франц. *elite* – найкраще, обране). Виникла в Італії (20–30 рр. XX ст. – Г. Моска, В Парето). Соціологічна західна концепція, яка поділяє суспільство на творчу, керуючу, вибрану еліту та іншу масу населення, яка не досягла елітних вершин і не може управляти державою і суспільством. У сучасному суспільстві існують різні види elite – *політична, юридична, економічна, адміністративна, військова, ідеологічна, інтелектуальна, робітнича, профспілкова* тощо, які стримують одна одну і стимулюють до вдосконалення і розвитку інші соціальні групи та верстви населення. Ця концепція ґрунтується на ідеї нездатності широких мас населення до управління державою. Тому політика – сфера боротьби двох протилежних груп: пануючої меншості (еліти), що оволоділа державою, та підпорядкованої їй більшості. Прихильники цієї теорії пов’язували свободу людства не з демократією, а з управлінням державою компетентною правлячою елітою. Але кожна еліта рано чи пізно заспокоюється на досягнутому, втрачає свої найкращі якості, творчу енергію та вироджується. В суспільстві з’являється нова потенційна еліта, що прямує до влади. Тому зміна еліт, як правило, здійснюється шляхом насильства (переворотів, революцій).

У сучасний період теорія elite тісно пов'язана з розвитком науково-технічної революції, перетворенням науки в безпосередню виробничу силу. У зв'язку з цим керівництво державою і суспільством буде здійснюватись науковою елітою,

кращими представниками інтелігенції. Така собі *технократична концепція* (Джиллет, Хабермас, Веблен), за якою вчені, технічні спеціалісти зосереджують у своїх руках не лише виробничі та науково-дослідницькі функції, але й політичну владу. Отже, виникає нова суспільно-політична система – *технократія.*

Теорія «*конвергенції*» набула популярності наприкінці 50-х років XX ст. (П. Сорокін, Дж. Гелбрейт та ін.). Відповідно до цієї теорії в умовах науково-технічної революції (НТР) втрачається відмінність між капіталістичною та соціалістичною державами, відбувається їх зближення шляхом запозичення одна у іншої позитивних рис, створюється «єдине постіндустріальне суспільство». Процес «соціалізації» капіталістичної держави проявляється в елементах планування і державного регулювання економіки. Процес капіталізації в соціалістичній державі полягає у відживанні «надмірної жорсткості» центрального державного управління, визнанні приватної власності, розвитку ринкової економіки, політичного плюралізму і мирного співіснування у сфері ідеології. У перспективі влада в конвергентному суспільстві, відповідно до цієї теорії, позбавиться класового характеру і суспільно-політичного забарвлення (капіталістична і соціалістична), управління перейде до менеджерів (управляючих) – особливого прошарку, що виник у ході НТР.

Ідеї про зближення і взаємовплив держав, що мають різноманітні соціальні системи, є раціональними в сучасних умовах, коли змінюється соціально-правова характеристика буржуазних держав, коли колишні «соціалістичні» держави, стали на шлях формування громадянського суспільства, актуальною є концепція *держави соціальної демократії або соціальної правової держави.* Концепція *правової держави* (див. відповідний розділ).

Етатична концепція держави (Г. Гегель, Г. Шершеневич). Сутність етатизму полягає в обґрунтуванні необхідності максимального втручання держави у життя суспільства і кожної конкретної особи. Життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються нові взаємозв’язки як між його складовими частинами, так і між окремими громадянами. Це зумовлює необхідність існування своєрідного «соціального диригента», який би впорядковував, тобто регламентував і контролював суспільні відносини. Таку роль і має взяти на себе держава, в силу лише їй одній притаманних властивостей (наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм велінням загальнообов’язковий характер тощо). При цьому стверджується необхідність практично необмеженого втручання держави практично в усі сфери суспільного життя.

Фашистські ідеї державності – ідеологією цих концепцій держави є націонал-соціалізм, який зводиться до поділу народів, рас на культурних і безкультурних, «варварів», «диких» тощо, на пануючих і рабів, на вищих і нижчих тощо. Фашизм проголошує злиття націонал-соціалістичної партії з силою держави і повне, тотальне одержавлення всього суспільного життя; ігноруються природні і соціальні права громадян, особливо інших рас і націй, аж до фізичного знищення; ігнорується демократія і парламентаризм; проповідується культ вождізму, військової агресії, терору і насильства по відносно ін-

ших народів і представників свого суспільства, особливо демократів, комуністів тощо; абсолютна ієрархія державної влади на принципі вождізму та бездумного підпорядкування. Основне завдання держави вбачається у забезпеченні процвітання панівної раси шляхом завоювання інших держав для розширення «життєвого простору», поширення «культурної раси». При цьому державні органи повинні керуватись партійними ідеологічними настановами, діями вождя, що є істиною в останній інстанції.

Концепція національної держави – головним у цій концепції є обґрунтування того, що основне призначення держави полягає у забезпеченні створення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної національності. В умовах формування національного ринку за часів феодалізму або в умовах боротьби за визволення від колоніальної залежності ідея створення національної держави мала позитивне значення, сприяючи історичному прогресу. Ця теорія набуває поширення в окремих державах колишнього СРСР. її суть зводиться до такого принципу: «Україна – для українців» або «Литва – для литовців». В окремих випадках ця теорія стає офіційною державною доктриною, яка має або може мати негативні наслідки для інших національностей і народів, оскільки вона може поступово стимулювати розвиток фашистського або іншого тоталітарного режиму. Ігнорування інтересів національних меншин може призвести до національних конфліктів тощо.

Анархістська концепція держави (Бакунін). Основна ідея анархізму полягає в необхідності створення суспільства, в якому, з одного боку, максимально обмежуються можливості втручання держави у повсякденне життя суспільства та особи, а з іншого – максимально підвищується роль населення в управлінні суспільними справами.

Згідно з анархістськими поглядами, у зовнішніх відносинах на державу повинно покладатися лише забезпечення оборони країни та підтримання необхідних, насамперед, економічних, зв'язків з іншими державами. Всередині країни функції держави повинні зводитися лише до прийняття невеликої кількості найважливіших законів, положення яких мають виключне значення для існування і розвитку всієї країни, а також до забезпечення їх неухильної реалізації. Усі інші внутрішні питання повинні вирішуватися населенням усієї країни або населенням окремих частин її території безпосередньо (шляхом референдумів, зборів) чи органами місцевого самоврядування, що обираються населенням відповідних територій.

8.2. Поняття та принципи правової держави

Термін «правова держава» (Rechtsstaat) вперше з'явився в німецькій літературі завдяки працям К.Т. Велькера та Р. фон Моля. В англомовній літературі він не вживається, а його еквівалентом певною мірою можна вважати словосполучення «правління права» (англ.– Rule of Law). Зародження ідеї правової держави справедливо пов'язують з іменами давньогрецьких філософів Платона та Аристотеля. Так, Платон пророкував близьку загибель тієї держави, в якій

закон не має сили і перебуває під чиєюсь владою, і навпаки – обіцяв усі блага, які тільки можуть дарувати боги тій державі, в якій закон володарював над правителями, а вони були його рабами. Подібні погляди висловлював і Аристотель: «Там, де відсутня влада закону, немає місця і формі державного устрою. Закон повинен володарювати над усіма».

Філософська основа теорії правової держави була сформульована І. Кантом, котрий поняття «правовий державний устрій» (правова держава) визначав «як об'єднання багатьох людей, які підкоряються правовим законам», а також вважав, що законодавець повинен керуватися вимогою: «чого народ не може вирішити стосовно самого себе, того і законодавець не може вирішити відносно народу».

Ідею правової держави підтримували і розвивали наприкінці XIX – початку XX ст. такі відомі українські вчені, як Б.О. Кістяківський, М.І. Палієнко, С. Дністрянський, А. Малицький, В. Старосольський, а також російські вчені-юристи В.М. Гессен, С.А. Котляревський, М.Н. Коркунов, Ф.В. Тарановський та ін.

Правову державу характеризують такі основні ознаки:

1) верховенство права і правових законів над підзаконними нормативними актами, політичною та фізичною силою держави й державної влади;

2) поділ влади, яка належить народу, на законодавчу, виконавчу і судову;

3) верховенство громадянського суспільства та його представника – парламенту – над державою та її апаратом;

4) юридичне закріплення основних прав і свобод людини й громадянина в Конституції та інших законах і їх фактичне забезпечення;

5) взаємодопомога та взаємна відповідальність особи й держави;

6) громадянину дозволено робити все, що не заборонено законом, а державі та її чиновникам, лише те, що дозволено законом;

7) демократичний плюралізм і гласність – діяльність легальних політичних партій і рухів, відносна свобода засобів масової інформації і т. ін.

На підставі розглянутих вище ознак поняття **«правова держава»** можна сформулювати таке визначення зазначеної правової категорії: *це суверенна, політико-територіальна організація влади, яка існує і функціонує в громадянському демократичному суспільстві на підставі соціально-справедливого права і в якій на його основі реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей та громадянського суспільства в цілому, де держава й людина несуть взаємну відповідальність згідно з правовим законодавством* (А.М. Колодій).

Саме така держава є одним з найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів, який у юридичній науці набув вигляду теоретичної конструкції. А тому цю теорію можна розглянути через її принципи, тобто основоположні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю та найвищою імперативністю. До них слід віднести принципи верховенства права, розподілу влад, реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина, принцип взаємної відповідальності особи і держави.

1. Принцип верховенства права закріплено у ст.8 Конституції України. У правовій державі він визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, тобто порядок створення, існування й функціонування державних органів і громадських організацій, соціальних спільностей, ставлення до них окремих громадян, а тому є базовим, найбільш значущим. Цей принцип також означає, що не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. А звідси випливає і твердження про те, що не держава надає права і свободи людині, а народ створює право, щоб насамперед обмежити ним державну владу.

2. Принцип поділу влад зафіксовано у ст.6 Конституції України. Він є моделлю побудови державного апарату, за якою влада в державі повинна бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами, при цьому кожна з влад відносно інших є самостійною й незалежною, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі однією особою чи окремим органом.

3. Принцип реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини й громадянина виводиться з норм розділу 2 Конституції України. Сутність його полягає в тому, що права, свободи, обов'язки та законні інтереси людини й громадянина повинні бути не тільки декларовані у законодавчих актах, але й забезпечені, гарантовані всіма соціальними суб'єктами і насамперед державою. Для цього вона повинна створювати ефективні механізми їх реалізації.

4. Принцип взаємної відповідальності особи і держави знайшов своє документальне закріплення в ст. 56 Конституції України. Він означає, що не лише громадянин зобов'язаний нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, але й держава зобов'язана відшкодовувати йому матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Зважаючи на зміст наведених вище принципів правової держави, однойменне поняття може бути сформульоване таким чином: *правова держава* – це організація публічної влади, заснована на принципах верховенства права, поділу державної влади, реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини й громадянина, а також взаємної відповідальності особи й держави.

«Правовими» проголосили себе у відповідних конституціях, зокрема, такі держави, як ФРН, Іспанія, Бразилія, Польща, Угорщина, Росія, Україна та інші. Проте ці конституційні положення відображають, головним чином, не стільки реальну дійсність, скільки загальну орієнтацію, спрямування, прагнення відповідної держави. Тож очевидно, що правова держава на сьогодні поки що залишається недосяжним ідеалом суспільного розвитку більшості країн світу.

8.3. Поняття громадянського суспільства. Співвідношення громадянського суспільства і правової держави

З поняттям «правова держава» тісно пов'язана загальнотеоретична категорія «громадянське суспільство», оскільки саме воно здатне побудувати таку державу.

Словосполучення «громадянське суспільство» умовне, оскільки «негромадянського», а тим більше «антигромадянського» суспільства не існує. Будь-яке суспільство складається з громадян, пов'язаних з державою політико-юридичними відносинами. Лише додержавне, нецивілізоване (родове) суспільство не можна було назвати громадянським через його незрілість, примітивність, а також тому, що там взагалі не існувало таких понять, як «громадянин», «громадянство».

Інститут громадянства виник і отримав політико-правове визнання лише в буржуазну епоху, під впливом природних прав людини та необхідності їх юридичного захисту. Сам же термін "громадянське суспільство" набув у літературі свій особливий зміст і в сучасному розумінні виражає певний тип (стан, характер) суспільства, його соціально-економічну, політичну і правову природу, ступінь розвитку та завершеності.

Свій внесок у розробку концепції громадянського суспільства зробили такі відомі вчені, як Аристотель, Платон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель та інші. У сьогоднішньому, певною мірою завершеному вигляді, концепція громадянського суспільства складається з таких основоположних ідей:

1) економічна свобода, різноманітність форм власності, ринкові відносини;
2) безумовне визнання та захист природних прав людини і громадянина;
3) легітимність і демократичний характер влади;
4) рівність усіх перед законом і правосуддям, надійна юридична захищеність особистості;
5) правова держава, в якій влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;
6) політичний та ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції;
7) свобода слова й друку, незалежність засобів масової інформації;
8) невтручання держави в приватне життя громадян.
9) ефективна соціальна політика, що забезпечує належний рівень життя людей.

Отже, **громадянське суспільство** – це сукупність позадержавних, позаполітичних відносин (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, сімейних, релігійних), які утворюють особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів – власників та їхніх об'єднань.

Громадянське суспільство – це така організація людей, у якій кожна людина є вільною в своїй поведінці і має можливість приймати свої власні, особисті, самостійні рішення. Йому притаманна віра в людину, загальну справедливість, у людський розум, тобто це «відкрите суспільство», що є реальністю в розвинутих західних демократіях.

Характеризуючи *взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства*, можна зробити висновок про те, що вони можуть бути *антагоністичними,* або ж носити характер *конструктивної взаємодії.*

Антагоністичні відносини передбачають розширення політичного, економічного, правового впливу однієї сторони цих відносин за рахунок зменшення влади іншої.

Найбільш оптимальним варіантом співвідношення правової держави і громадянського суспільства видається їхня конструктивна взаємодія. Правова держава діє не заради самозбереження державної влади, а заради тих людей, чиї права, свободи і гідність вона покликана юридично забезпечувати та економічно підтверджувати.

Результат взаємодії правової держави і громадянського суспільства видатний шведський теоретик Г. Мюрдаль визначив як створення системи загального добробуту та соціального захисту, яка конституюється з боку правової держави та громадянського суспільства. Щодо соціальної правової держави, то її діяльність включає такі моменти:

1) забезпечення членам громадянського суспільства високого прожиткового мінімуму та надання матеріальної допомоги тим, кому вона необхідна;

2) всебічний правовий захист громадян від злочинних дій, адміністративної сваволі, ідеологічного тиску та будь-якої політичної цензури;

3) забезпечення максимальної стабільності правового, політичного та економічного життя суспільства;

4) захист громадянських, політичних, економічних прав і свобод, які відповідають принципам соціальної правової держави;

5) забезпечення екологічної безпеки членів громадянського суспільства;

6) створення умов, за яких громадяни отримують засоби для свого гідного існування будь-якими шляхами, що не суперечать закону;

7) вдосконалення умов праці для працюючих членів суспільства та їх захист від негативного впливу ринкової економіки.

Діяльність громадянського суспільства реалізується в таких напрямках:

1) забезпечення функцій контролю установчої влади над правомірністю дій органів державної влади;

2) стимулювання громадської активності;

3) знаходження дійового консенсусу між інститутами державної влади та широкими колами громадськості;

4) створення сприятливої соціально-психологічної атмосфери як у суспільстві в цілому, так і в його окремих структурах;

5) репрезентація інтересів усіх громадян як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні;

6) контроль за розподілом привілеїв у суспільстві.

Таким чином, результатом взаємодії правової держави і громадянського суспільства повинні бути не антагоністичні відносини, пов’язані із розширенням політичного, економічного, правового впливу однієї сторони цих відносин за рахунок зменшення влади іншої, а створення системи загального

добробуту та соціального захисту, яка конституюється з боку правової держави та громадянського суспільства.

Розділ 9. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРАВА

9.1. Праворозуміння: поняття та його структура. Плюралізм підходів до праворозуміння

Розуміння сутності права або праворозуміння є початковою, вихідною категорією юриспруденції. В межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності юридичної науки. Тому засобом забезпечення розвитку правознавства є вирішення проблеми праворозуміння.

Загалом, термін «право» вживається у процесі спілкування людей досить часто і відбиває при цьому різні аспекти їх суспільного життя. Серед усіх тлумачень терміна «право» доцільно виділити такі його значення:

1) це певні можливості, що має соціальний суб'єкт;

2) це сукупність, система юридичних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин;

3) це оцінка, покажчик істинності, дійсності, достовірності певних соціальних явищ.

Наявність плюралістичного підходу до праворозуміння об'єктивно зумовлена тим, що право тісно пов'язане з іншими соціальними явищами: державою, політикою, культурою суспільства.

Праворозуміння залежить від багатьох чинників, які можливо розглянути на рівнях світогляду, типу правового мислення тощо.

Праворозуміння – це наукова категорія, що відбиває процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що охоплює пізнання права, його оцінку та відношення до нього як до цілісного соціального явища.

Суб'єктами праворозуміння можуть бути лише фізичні особи. Залежно від рівня правосвідомості розрізняють такі їх види:

- пересічні громадяни, які не мають фахової юридичної освіти і керуються власним життєвим досвідом, здобутим під час реалізації норм права;
- юристи-практики (судді, прокурори, адвокати), які мають фахову юридичну освіну і практичні навички застосування норм права;
- вчені-юристи, в структурі правосвідомості яких переважає ідеологічна складова, що дозволяє розкрити глибинну сутність права та пов'язаних із ним явищ.

Об'єктом праворозуміння є те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта. Як об'єкт праворозуміння можуть виступати:

- право в планетарному масштабі як надбання людської цивілізації;
- право однієї з національних правових сімей (романо-германської, англосаксонської та ін.);
- право окремо взятої держави;
- галузь права, підгалузь права, інститут права, норма права.

Зміст праворозуміння складають теоретичні знання про загально обов'язкові правила поведінки суб'єктів, їх суб'єктивні права та юридичні

обов’язки, а також форми реалізації та захисту прав і обов’язків.

Протягом всієї історії розвитку юридичної науки вчені прагнули з’ясувати, що являє собою право, яка його природа і сутність. Тому з цього приводу дотепер відбуваються гострі дискусії, результатом яких є багатоманітність визначень поняття «право».

Кожна історична епоха виробляла своє розуміння права. Є кілька оригінальних концепцій походження, сутності та призначення права, створених за тисячоліття.

Типологія праворозуміння – це узагальнена ідеологізована модель права, що відображає загальні істотні ознаки конкретних правових уявлень і понять, що відповідають цій ідеологічній моделі як зразка, це визначений образ права, що характеризується сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права та найбільш загальних ознак практичного (ціннісного) до нього ставлення

Сучасні наукові концепції (теорії) праворозуміння можна звести до таких підходів:

1. *Нормативіське праворозуміння* виходить із того, що правом визнається сукупність норм, які походять від держави, нею охороняється і виступають регулятором найбільш важливих суспільних відносин.

Французький теоретик права П'єр Сандевуар у руслі цього підходу дає таке визначення поняття «право»: «це сукупність норм і приписів, які видаються державними органами і санкціонуються ними за допомогою засобів матеріального примусу, яка регулює відносини між людьми та групами людей в даному політичному суспільстві і яка має на меті створення єдиного, загального соціального порядку в рамках цього суспільства».

2. *Концепція позитивізму* (Б. Бентам, Д. Остін, Г. Кельзен, М. Коркунов, Ґ. Шершеневич) – вихідна форма буття права – норма права, а право – норми, закріплені в законах та інших нормативно-правових актах. При такому підході відбувається ототожнення права і закону. Представники цього підходу обстоюють тезу про те, суб’єктивні права надаються людині державою і є похідними від позитивного права.

3. *Психологічний підхід* до розуміння права відкидає погляди на право як на норми, юридичну практику чи втілення певних ідеалів і принципів і розглядає право винятково як прояв правосвідомості, явище людської психіки, на яку впливають різні фактори, в тому числі і законодавство. Як результат цього впливу право є сукупністю певних суб'єктивних переживань і емоцій, які є відображенням реального життя. Характер цих переживань та емоцій може бути дуже різноманітним. Саме це допомагає відрізняти право від суміжних категорій.

4. *Соціологічний підхід* до розуміння права: вихідною формою буття права є правовідносини; право – це порядок суспільних відносин, який знаходить свій вияв у правомірній поведінці людей. При такому підході правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» в житті – в суспільних відносинах, що склалися або складаються, а не його створення правотворчими органами у формі закону або інших нормативно-правових актів. Основним

джерелом права, виходячи з цього підходу, є правовий прецедент, тобто рішення судового чи адміністративного органу держави з конкретної справи, що є обов'язковим при вирішенні аналогічних справ у майбутньому.

5. *Теорія природного права* (аксіологічний або природно-правовий підхід) – Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, О. Алексєєв, Б. Кістяківський, П. Виноградов; вихідна форма буття права – суспільна свідомість; право – не тексти закону, а система ідей (понять) про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, яка є у громадській свідомості та орієнтована на моральні цінності. При такому підході право і закон розмежовуються, першість віддається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту.

6. *Історична школа права* (Г. Гуго, Ф. Савіньї, Г. Пухта) – право виникає стихійно, в результаті діяльності людей, а законодавча влада тільки систематизує і доповнює його. Право не може функціонувати відчужено від стану історичного розвитку суспільства, національного та культурного духу народу.

7. *Марксистський підхід* (К. Маркс, В. Ленін) ґрунтується на класовій сутності права. За цим підходом право розуміють як піднесену до закону волю панівного класу.

8. *Теорія інтегративної юриспруденції* (Д. Холл) – враховує і поєднує усе цінне в зазначених концепціях праворозуміння, а саме: цінність природних прав людини, ідею справедливого закону, формальну визначеність права, «живе право» (правовідносини) та інші.

9. *Філософський підхід* (Г. Гегель, І. Кант). За цим підходом право визначається як втілений в життя принцип свободи і рівності.

9.2. Поняття та сутність права

У сучасному світі немає суспільства, в якому б не використовувалося, не культивувалося поняття права. Тому правильне розуміння явищ, які ним відображаються, безпосередньо набуває світоглядного значення. Слово «право» означає можливості, які має соціальний суб'єкт, сукупність (систему) особливих правил соціальної поведінки загального характеру, відповідність форм явища його сутності тощо. Багатозначність слова «право» зумовлюється тим, що воно походить від слова «правда», корінь «прав» є основою багатьох слів, зокрема «правий», «справедливий», «правило», «правдивий», «правильний», «правити» і т.ін. В сучасній юридичній науці термін «право» вживається в таких значеннях;

а) як соціально-правові домагання людей, наприклад, право людини на життя, право народів на самовизначення тощо. Для позначення права в цьому значенні використовується термін «природне право»;

б) як система юридичних норм, які створені або санкціоновані державою з метою регулювання найважливіших суспільних відносин. Для позначення права в цьому значенні використовуються терміни «позитивне право»,

«об'єктивне право» або «право держави». Право називається позитивним тому, що походить від держави, а об'єктивним воно називається тому, що процес його створення і функціонування не залежить від волі більшої частини населення, що проживає в межах території держави;

в) як певні можливості суб'єкта, що є засобом задоволення його інтересів. Для позначення права в цьому значенні використовується термін «суб'єктивне юридичне право». Право називається суб'єктивним тому, що його реалізація в повній мірі залежить від волі самого суб'єкта (наприклад, право на освіту, право на працю і т.ін).

Об'єктивне (позитивне) право характеризують такі основні ознаки:

1) системність права означає, що право, будучи складним системним утворенням, являє собою діалектичну єдність трьох взаємозв'язаних елементів: природного права, позитивного права та суб'єктивного юридичного права. Крім того системність позитивного права полягає в тому, що право – це не просто сукупність принципів і норм, а їх система, де всі елементи взаємопов'язані та узгоджені. Норми права у своїй сукупності утворюють системи різних порядків: інститути, підгалузі та галузі права, що в свою чергу є складовими системи права.

2) загальнообов'язковість права полягає в тому, що приписи, які містяться в нормах права, є обов'язковими для виконання тими суб'єктами, яким вони адресовані. Загальнообов'язковості праву надає та обставина, що в ньому виражаються узгоджені інтереси всіх представників суспільства;

3) формальна визначеність права полягає в тому, що: по-перше, правові норми знаходять свою зовнішню форму виразу і закріплення в письмових джерелах права, як то нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір та ін.; по-друге, текст правових норм вирізняється своєю лаконічністю, однозначністю та несуперечністю у врегулюванні суспільних відносин;

4) нормативність відбиває смисл і призначення права. Право виступає як загальний масштаб, міра (регулятор) поведінки людей. З допомогою норм право регулює різноманітні суспільні відносини, слугує своєрідним «знаряддям» проведення в життя політики держави, засобом організації її різносторонньої управлінської та іншої діяльності;

5) право створюється, як правило, в результаті правотворчої діяльності компетентних державних органів або ж інститутів громадянського суспільства, щоправда за умови її санкціонування державою;

6) право виражає волю домінуючої (більшої) частини населення в соціально неоднорідному суспільстві. Вказана ознака права відбиває його загальносоціальну сутність на сучасному етапі розвитку суспільства;

7) державна забезпеченість, гарантованість права свідчить про те, що державна влада, держава в цілому, підтримують загальні правила, які визнаються державою правовими. Значна частина населення підкоряється вимогам правових приписів лише тому, що право охороняється різними заходами державного впливу, у тому числі примусовими;

8) основне функціональне призначення права полягає у врегулюванні,

впорядкуванні системи суспільних відносин.

Синтез наведених вище ознак поняття **«об'єктивне право»** дозволяє сформулювати таке визначення цього поняття: *це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, нею охороняються, виражають волю домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві і, виступаючи показником свободи та рівності, слугують регулятором найбільш важливих суспільних відносин.*

Сутність права – це головна, внутрішня, усталена якісна характеристика права, що розкриває його природу та призначення в суспільстві.

При з'ясуванні сутності права важливо враховувати два моменти:

1) те, що право є перш за все регулятором суспільних відносин (формальний бік);

2) те, чиї інтереси обслуговує цей регулятор (змістовний бік).

В теорії права склалися два основних підходи до сутності права:

класовий, в межах якого право визначається як система гарантованих державою юридичних норм, які виражають піднесену до закону волю економічно панівного класу;

загальносоціальний, в межах якого право розглядається як вираз компромісу між класами, групами, різними соціальними прошарками.

Поряд із цими основними можна виокремити релігійний, національний, расовий та інші підходи до сутності права, в межах яких, відповідно, релігійні, національні та расові інтереси будуть домінувати в різних джерелах права.

9.3. Принципи права: поняття, різновиди та їх роль у регулюванні суспільних відносин

В юридичній літературі існують різноманітні підходи до розуміння принципів права, оскільки це один з основних елементів механізму впливу права на суспільні відносини. Більшість учених принципи права визначають як «основні ідеї», «керуючі ідеї», «вихідні положення», «імперативні вимоги», «нормативно-керівні положення» тощо.

Принципи права виступають як орієнтири в правотворчій, правозастосовній, правоохоронній діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, громадян і громадських об'єднань.

Форми існування принципів права різноманітні: як вихідні засади правових теорій і концепцій; правові орієнтири суб'єктів права, змісту правових норм чи їх угруповань, вимог правового регулювання, правових цінностей і т. ін. Правові принципи у формально-юридичному аспекті знаходять своє відображення у нормах права завдяки їх формулюванню в статтях нормативно-правових актів чи деталізацію у групі норм права і відображення у відповідних статтях нормативно-правових актів.

Під **принципами права** слід розуміти основоположні ідеї, що виражають сутність і соціальне призначення права, характеризуються універсальністю, загальною значущістю і найвищою імперативністю.

Залежно від функціонального призначення і об'єкту відображення. принципи права поділяються на соціально-правові і спеціально-юридичні.

Соціально-правові принципи відображають систему цінностей, властивих суспільству, і мають або повинні мати форму виразу і забезпечення (домінування загальнолюдських цінностей по відношенню до інтересів класів, націй, визнання особи, її прав і свобод вищою цінністю суспільства, єдність загальних і специфічних інтересів та ін.).

Спеціально-правові принципи відображають засади формування й існування власне права як специфічного соціального феномена і залежно від сфери дії підрозділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи, внутрішньогалузеві принципи, або принципи інститутів права:

1) загальноправові (загальні або основні) принципи властиві всім галузям права, відображають природу, якісну своєрідність права в цілому. До них відносять: принцип гуманізму – домінування у формулюванні та функціонуванні правової системи невід'ємних природних прав і свобод людини; принцип рівності громадян перед законом, згідно якому всі громадяни незалежно від національності, статі, раси, релігійної і іншої приналежності, посадового положення мають однакові загальногромадянські права і обов'язки, несуть рівну відповідальність перед законом; принцип демократизму, що означає, що право, законодавство адекватно відображає волю народу (загальну волю), формується через демократичні інститути; принцип справедливості, що конкретизує вимоги справедливості щодо правових форм діяльності держави, її органів і посадовців, правової діяльності учасників урегульованих правом відносин і виражений у рівному юридичному масштабі поведінки, у суворій відповідності юридичної відповідальності чинному законодавству;

2) міжгалузеві принципи – основоположні ідеї, характерні для кількох галузей права: здійснення правосуддя виключно судом; гласність судового розгляду; національна мова судочинства; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону та ін.;

3) галузеві принципи, що визначають специфіку конкретної галузі права (забезпечення свободи праці та зайнятості – в трудовому праві; принцип недоторканності права на землю – в земельному праві та ін.);

4) внутрішньогалузеві принципи або принципи інститутів права – дія яких обмежена предметом регулювання.

Принципи права можуть бути:

а) легалізовані, тобто закріплені в законі;

б) виведені зі змісту норм чинного законодавства;

в) сформульовані юридичною практикою, наприклад: «вислухаємо й іншу сторону», «res judicta» (вирішене остаточно судом питання не підлягає розгляду знову тим самим судом або судом аналогічної юрисдикції), «ніхто не може передати іншому більше прав, аніж він має сам», «тягар доказу покла-

дається на сторону, що звернулася з позовом».

Можна також виокремити:

1) принципи правосвідомості;

2) принципи правоутворення;

3) принципи правотворчості, а серед них законотворчості й нормотворчості;

4) принципи системи права:

а) загальноправові (основні) принципи;

б) міжгалузеві принципи;

в) галузеві принципи;

г) принципи інститутів права;

5) принципи структури права:

а) загальносоціальні й спеціально-юридичні принципи права;

б) принципи публічного і приватного права;

в) принципи регулятивного й охоронного права;

г) принципи матеріального і процесуального права;

д) принципи об'єктивного і суб'єктивного права;

6) принципи правореалізації, а серед них принципи правозастосування;

7) принципи правоохорони, а серед них, особливо, принципи правосуддя та юридичної відповідальності.

9.4. Цінність права в суспільному житті

Сьогодні право в суспільстві з аксіологічної точки зору – це не лише необхідність, засіб соціального регулювання, але й соціальна цінність, соціальне благо.

Вихідним для розуміння права в цій якості є його особливості як інституційного утворення. Завдяки своїй інституційності право наділене певними властивостями – нормативністю, формальною визначеністю, державною забезпеченістю та ін.

Цінність, як правило, визначається вченими-філософами через поняття блага, гідності, значущості (значимості). Поняття «цінність», «оцінка» та «ціннісне ставлення» не є тотожними. Під цінністю розуміється об’єктивна значимість явища або процесу, на якій заснована оцінка. За своєю природою цінність об’єктивна, а оцінка суб’єктивна. Ціннісне ставлення будується на взаємозв’язку суб’єкта й об’єкта та припускає їх оцінку.

Під ***цінністю права*** розуміється його спроможність слугувати метою та засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань.

Для аналізу цінності права необхідно хоча б у самій загальній формі позначити кілька вихідних моментів, які характеризують результативні якості права, – той первинний ефект, до якого може призвести належне, коректне та цілеспрямоване використання властивостей права як нормативного інституційного утворення.

По-перше, це можливість (здатність) забезпечити загальний стійкий по-

рядок у суспільних відносинах. Вирішальну роль у цій площині відіграє нормативність права, що вирізняється загальнообов'язковістю. Це дозволяє забезпечити такий стан життя суспільства, коли регламентований юридичними нормами порядок однаково діє в усій країні, притому постійно, незмінно, безперервно у часі.

По-друге, це можливість або здатність досягти визначеності, точності в самому змісті суспільних відносин. Тут головна роль належить іншій властивості права – його формальній визначеності.

По-третє, це можливість досягти гарантованого результату. Дана особливість права виражається в позитивних юридичних обов'язках і у високому ступені їхньої забезпеченості, що спирається на державний примус.

Власна цінність права як соціального явища полягає у тому, що право виступає як міра свободи та справедливості. Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена. Свобода – це притаманна людині властивість і форма життя, що відображає її прагнення до самовираження, самореалізації, але це не означає, що свобода є можливістю здійснення будь-яких діянь. Дійсна свобода тісно пов'язана з необхідністю – об'єктивними законами розвитку суспільства, реалізується на основі їх пізнання та у відповідності з ними. Свобода суб'єкта включає і свободу вибору певного варіанта діяння, свободу волі як властивість суб'єкта приймати відповідне рішення, свободу діяння як безперешкодне його здійснення.

Реальний характер соціальних закономірностей передбачає обмеження лише абсолютної свободи суб'єкта, але обумовлює наявність свободи вибору і здійснення певного різноманіття діянь, що в тому чи іншому випадку відображають необхідність. Право і є «царство реалізованої свободи», тією її сферою, в межах якої соціальний суб'єкт, спроможний приймати адекватні соціальним закономірностям рішення, є вільним у виборі варіанту діяння і безперешкодному його здійсненні.

Не лише право, але й деякі інші соціальні явища відбивають сферу свободи соціального суб'єкта. Наприклад, мораль, наука, звичаї, політика тощо. Проте кожному з них властиві як «власна» сфера вільного суспільного життя, так і засоби її визначення та забезпечення.

Право виступає як високоефективний і доцільний соціальний регулятор. У суспільстві, в умовах цивілізації, немає іншої такої системи соціальних норм, яка змогла б забезпечити регулювання економічних, державно-політичних. організаційних та низки інших відносин, реалізувавши при цьому демократичні, духовні, етичні цінності. Право володіє такими властивостями, завдяки яким можливе залучення до соціального життя загальної, стабільної, чітко визначеної за змістом, гарантованої державою системи типових правил поведінки, що функціонує постійно і безперервно в часі. І тому в цивілізованому суспільстві саме право є одним з головних інструментів, здатних забезпечити організованість суспільного життя, нормальне функціонування всього суспільного організму, дієвість соціального управління.

Отже, право, як високоефективний соціальний регулятор, має, перш за все, інструментальну цінність тобто цінність, що виступає як інструмент, знаряддя, засіб, що забезпечує функціонування інших соціальних інститутів (держави, соціального управління, моралі і ін.), інших соціальних благ.

Цінність права полягає і в тому, що воно виступає могутнім чинником прогресу, джерелом оновлення суспільства відповідно до історичного розвитку суспільства. Його роль особливо зростає в умовах занепаду тоталітарних режимів, утвердження нових ринкових механізмів. Поза сумнівом, що в нинішніх умовах право набуває справді планетарного значення. Правові підходи є основою і єдино можливим цивілізованим засобом вирішення проблем міжнародного і міжнаціонального характеру. Володіючи якостями загальносоціального регулятора, право є ефективним інструментом досягнення соціального миру та злагоди, зняття напруженості в суспільстві.

9.5. Право, політика, економіка: їх взаємозв'язок і взаємодія

Між правом та іншими соціальними явищами, зокрема економікою і політикою, існує діалектичний взаємозв'язок. Ці явища взаємодіють між собою, взаємно впливають одне на одне.

Щодо співвідношення права і політики, слід відмітити тае. Право виникає одночасно з виникненням держави – політичної організації суспільства. Уявлення про політику з'явилися одночасно з виникненням у суспільстві політичних поглядів. З розвитком суспільства, держави відбувається і розвиток політики, оформлення її у цілісну політичну систему. Сама політика визначається як сфера діяльності, пов'язана з відносинами між різними соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади, а також організація соціального життя. При цьому норми права (за нормативістським підходом до праворозуміння) приймає (санкціонує) і забезпечує саме держава, тобто ті суб'єкти політики, які здобули і, відповідно, реалізують державну владу. В свою чергу, суб'єкти політики мають діяти, політичні процеси повинні здійснюватися в межах норм права. Порушення останніх має спричиняти притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Право надає легітимності політичним рішенням. Право встановлює межі цивілізованої політичної діяльності. Такі межі закріплені в офіційних документах і забезпечені силою держави й авторитетом суспільства. Тому всі структурні елементи політичної системи, у тому числі й сам держава, змушені реалізовувати свої політичні запити з урахуванням цих меж.

Право є необхідним стабілізаційним фактором політичної системи. Впорядкованість і стабільність політичних відносин, врегульованих правом, забезпечуються тим, що норми права розраховані на тривале існування в часі і реалізуються в чітко регламентованих процесуальних формах.

Право впливає на політику в кількох напрямах. Насамперед за допомогою норм публічного права, що закріплюють політичний лад суспільства, по-

рядок формування і функціонування державних органів, виборче право, діяльність політичних організацій і рухів, поділ влади, політичні свободи громадян.

У межах дії права засновуються політичні інститути, визначаються повноваження структурних елементів політичної системи. У правову форму вводяться відносини з приводу здобуття, утримання і здійснення державної влади, зв'язки між державними органами, політичними партіями, суспільними об'єднаннями і громадянами, відносини з іншими державами.

Подібний взаємозв’язок існує між правом та економікою (економіка – сфера діяльності людини щодо виробництва і розподілу матеріальних благ).

Досить детально взаємозв’язок права, політики та економіки показує марксистка концепція виникнення держави. Держава існувала не завжди, а з’явилася на певному історичному етапі розвитку суспільства, коли здійснюється перехід від споживаючої до «виробляючої» економіки. Передумовою виникнення держави є великий суспільний розподіл праці на види діяльності й виокремлення їх у самостійні напрямки: землеробство; скотарство; ремесло; професійний обмін товарів (торгівля).

Спеціалізація суспільного виробництва супроводжується вдосконаленням знарядь праці, підвищенням її продуктивності і як наслідок – появою надлишкового продукту та приватної власності, значна частка якої накопичувалася в осіб, які здійснювали владні повноваження (вождів, старійшин, військових начальників). Зміни, що відбулися в характері розподілу матеріальних благ, які вироблялися в суспільстві, неминуче позначились на соціальній структурі суспільства: воно розкололося на антагоністичні класи з непримиримими суперечностями. У зв’язку з цим виникла потреба в такій організації публічної влади, яка змогла б усунути або принаймні примирити ці суперечності. Саме такою організацією і виявилася держава. А остання управляє суспільством з допомогою права.

Ці положення залишаються значущими в юридичній науці і по сьогоднішній день, хоча її практичні й ідеологічні складові кардинально змінилися і багато положень, що торкаються сутнісних сторін права, одержали дещо інше звучання.

Ортодоксальна точка зору про достатньо жорстку причинно-наслідкову залежність держави і права від економічного базису з визнанням у межах економічного детермінізму зворотної активної дії держави і права на економічні виробничі відносини підтримується багатьма вченими.

Розділ 10. НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

10.1. Поняття та види соціальних норм

Соціальні норми досить численні та різноманітні, що пов'язано з багатством та неоднорідністю самих суспільних відносин.

Всі норми, які існують в суспільстві, можна поділити на дві групи*: технічні і соціальні.* ***Технічні норми*** – це такі правила поведінки або діяльності, які регулюють порядок експлуатації різноманітної техніки. ***Соціальні норми*** регулюють суспільні відносини між людьми та їх організаціями. Технічні й соціальні норми тісно взаємопов'язані.

Соціальні норми – це правила поведінки людей та їх об'єднань, що покликані врегульовувати життя суспільства з метою забезпечення в ньому порядку і стабільності.

Ознаки соціальних норм:

1) виступають як правила поведінки людей у суспільстві;
2) це правила поведінки загального характеру;
3) здебільшого виникають у результаті свідомо-вольової діяльності людей;
4) багато в чому обумовлені соціально-економічним ладом суспільства.

Юридична наука не надає вичерпної класифікації, а поділяє соціальні норми, в основному виходячи з таких критеріїв, як способи формування, сфери дії, соціальна спрямованість тощо.

Види соціальних норм *за сферами дії*:

- *економічні:* регулюють суспільні відносини в сфері економіки, тобто пов'язані з взаємодією форм власності, з виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних благ;
- *політичні:* регулюють відносини між класами, націями, народностями; пов'язані з їх участю в боротьбі за державну владу та у її здійсненні, із взаємовідносинами держави з іншими елементами політичної системи;
- *релігійні:* регулюють відносини в сфері релігії та між різними релігіями, специфічні культові дії, засновані на вірі в існування Бога;
- *екологічні:* регулюють відносини в сфері охорони навколишнього середовища та ін.
- *естетичні*: регулюють і виражають відношення людей до порядку оформлення і оцінки предметів матеріальної і духовної культури з позиції красоти, зручності, елегантності і т. ін. Наприклад, різноманітні норми в мистецтві, музиці, в оцінці та оформленні художніх творів, приміщень тощо.

Види соціальних норм *за регулятивними особливостями*:

Норми моралі – це такі правила поведінки, які складаються в суспільстві на основі уявлень людей про «добро» і «зло», «справедливість» і «несправедливість». Моральні норми можуть регулювати майже всі суспільні відно-

сини. Вони можуть існувати як в усній, так і в письмовій формі. В письмовій формі – це норми християнської моралі, які викладені в Біблії, в статутах політичних партій і громадських організацій. В усній формі – в моральній свідомості людей.

Корпоративні норми – це такі правила поведінки, які встановлюються різними корпораціями чи іншими громадськими об'єднаннями для своїх членів. Наприклад, Статут профспілок, Статут промислових і інших корпорацій.

До корпоративних норм належать:

- норми, що містяться у документах некомерційних, недержавних корпорацій – громадських об'єднань (партій, профспілок, добровільних товариств, що ґрунтуються на членстві);
- норми, що містяться у документах комерційних корпорацій, насамперед тих, що створюються для підприємницької діяльності (господарських товариств – повних, командитних, акціонерних товариств – відкритих, закритих тощо).

Корпоративні норми – правила поведінки, які встановлені в корпорації (підприємстві, установі, організації) для регулювання відносин між людьми, спрямовані на досягнення цілей її функціонування і виражені в її статутах, положеннях, рішеннях.

Якщо соціальна норма – це правило (зразок) поведінки, яке виражається у ставленні однієї людини до іншої, то корпоративна норма – правило поведінки, встановлене організацією для своїх членів. Нею визначаються обсяг, характер, межа можливого і дозволеного в їх поведінці. В комерційних корпораціях – це норми внутрішньоорганізаційного права.

Корпоративні норми комерційних організацій розробляються органами управління цих організацій, регулюють відносини між співробітниками корпорації і кредиторами, робітниками корпорації і клієнтами, адресуються їх членам (фундаторам, акціонерам, робочим, службовцям тощо). Хоча вони діють усередині певної організації, як і норми громадських некомерційних об'єднань, між ними є відмінності.

Позаяк норми комерційних організацій породжують права і обов'язки, забезпечені юридичним механізмом державних органів, норми громадських організацій такого забезпечення не мають.

Норми звичаї – це такі правила поведінки, які склалися стихійно і увійшли в звичку людей в результаті їх багаторазового повторення як варіант найбільш доцільної поведінки за певних обставин.

Ознаки норми-звичаю:

- етнічний характер;
- колективістський характер;
- моральна обумовленість;
- пов'язаність із релігійними уявленнями і ритуалами;
- підкреслена публічність та ін.

Дотримання норм-звичаїв забезпечувалося засобами громадського суспільного впливу на порушника (страта, вигнання з роду, позбавлення вогню і води та ін.) або схваленням засобів, що застосовувалися до кривдника скрив-

дженим, його рідними або членами роду (кревна помста).

Норми традиції – це епізодичні правила поведінки. За тлумачним словником Даля традиції – це те, що перейшло від одного покоління до іншого (свята, уподобання). Прикладом традицій можуть слугувати святкування різних професійних свят: «День прокуратури», «День міліції» тощо. Іноді звичаї і традиції дуже важко розрізнити. Вони можуть мати різний характер, у тому числі й правовий.

Норми-ритуали – це правила поведінки, в яких акцент робиться на зовнішній формі їх виконання, причому цій формі надається суворо ообов'язковий характер (наприклад, військовий парад, прийняття військової присяги на вірність нараду і т. ін.).

Норми права – це загальнообов’язкові, формально-визначені правила поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, нею охороняються і слугують регулятором найбільш важливих суспільних відносин. За своїм змістом вони можуть мати моральний, політичний, економічний та інший соціальний характер. Ці норми посідають особливе місце в системі соціального регулювання і далі будуть розглянуті детально.

10.2. Норми права в системі соціальних норм

Місце норм права в системі соціальних норм визначається низкою їх ознак, що суттєво відрізняють правові норми від інших елементів цієї системи. Ці ознаки вочевидь виявляються при порівнянні норм права з іншими соціальними нормами.

Норми моралі – це такі правила поведінки, які складаються в суспільстві на основі уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість.

Співвідношення норм права і норм моралі.

Спільне у норм права і норм моралі полягає у тому, що вони:

1) діють у єдиному полі соціальних зв'язків, тобто є соціальними нормами;

2) переслідують спільну мету – встановлення і підтримання порядку в суспільстві;

3) мають однакове функціональне призначення – впливати на поведінку людей, регулювати їх відносини, формувати масштаби (еталони, стандарти) поведінки;

4) адресовані до всіх або до великої групи людей, тобто є правилами поведінки загального характеру;

5) мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість.

Відмінності між нормами моралі і нормами права.

Норма моралі:

а) *за походженням* – складається в суспільстві на основі уявлень людей про добро та зло, справедливість; існувала до виникнення держави;

б) *за сферою дії* – регулює внутрішнє усвідомлення людиною своєї по-

ведінки в усіх сферах суспільних відносин; не є інституціональною – не пов'язана з інститутами суспільства; створюється, поширюється і відмирає повільно протягом тривалого часу;

в) *за ступенем деталізації* – виступає як узагальнене безособове правило поведінки у вигляді ідей і принципів (дотримуватися слова, бути чесним, справедливим тощо);

г) *за формою вираження* – не закріплюється в спеціальних актах, міститься у свідомості людей; набуває обов'язкового значення в міру визнання більшістю членів суспільства;

д) *за способом охорони від порушень* – дотримується добровільно, забезпечується внутрішнім переконанням, громадською думкою (результат – почуття сорому, каяття).

Норма права:

а) *за походженням* – установлюється (закріплюється) державою як офіційна міра волі та справедливості; при первісному ладі не існувала;

б) *за сферою дії* – регулює зовнішню форму поведінки людини в тих сферах суспільних відносин, що піддаються регулюванню; є інституціональною – діє в рамках соціальних інститутів; вступає в дію, здійснюється і скасовується офіційно, у суворо визначеному порядку та часі;

в) *за ступенем деталізації* – є конкретним варіантом поведінки суб'єкта, в якому чітко визначені його юридичні права і обов'язки, як можливі та належні;

г) *за формою вираження* – одержує закріплення в державних актах (законах, указах, постановах); після набуття законної сили стає обов'язковою для осіб, що знаходяться в сфері її дії;

д) *за способом охорони від порушень* – забезпечується, крім інших способів, державним примусом, застосуванням заходів юридичної відповідальності (нерідко результат – обмеження в правах правопорушника, викликане застосуванням до нього санкцій закону).

Норми-звичаї - правила зовнішньої поведінки, які розглядаються членами соціального об'єднання як обов'язкові або на підставі безпосередніх умов суспільного життя, або на підставі якогось суспільного авторитету; здійснюються добровільно, а у разі їх порушення до винних застосовуються заходи суспільного впливу.

Співвідношення норм права і норм звичаїв є аналогічним співвідношенню норм права і норм моралі.

Корпоративні норми – правила поведінки, які встановлені в корпорації (підприємстві, установі, організації) і є формально обов’язковими для представників цієї корпорації.

Спільне у корпоративних норм і норм права полягає у тому, що вони:

- регулюють типові ситуації або вид відносин, а не окремий випадок чи конкретні суспільні відносини;

- мають багаторазове використання, тобто розраховані на багатократне повторення;

- мають неперсоніфікований характер, тобто застосовуються відразу до

багатьох, поіменно не вказаних осіб;

- викладаються у письмових актах, прийнятих в офіційно встановленому порядку уповноваженими органами (державними органами, з'їздами, конференціями, зборами громадських об'єднань та ін.). Відмінності між корпоративними нормами і нормами права.

Корпоративні норми:

1. Встановлюються від імені конкретного об'єднання громадян і виражають волю (інтерес) цього об'єднання;

2. Обов'язкові тільки для членів цього об'єднання, тобто мають точну кількісну визначеність;

3. Забезпечуються передбаченими внутрішніми організаційними заходами, аж до виключення з членів об'єднання; щодо забезпечення їх державою, то воно може бути тільки опосередкованим;

4. Не повинні суперечити нормам права, санкціям, встановленим у нормативно-правових актах;

5. Є додатковим стосовно норм права, виданими державою.

Норми права:

1. Встановлюються від імені держави і виражають волю всього народу (через поєднання громадських, групових і особистих інтересів);

2. Обов'язкові для всіх громадян держави, тобто не мають кількісної визначеності;

3. Забезпечуються, крім інших способів, державним примусом;

4. Не залежать від змісту корпоративних норм;

5. Є основними стосовно корпоративних норм; формулюють загальнообов'язкові (у тому числі для корпорації) санкції.

Корпоративні норми (норми всіх організацій, включаючи підприємницькі) слід розглядати як норми, що заповнюють прогалини в нормативній системі права і мають субсидіарний (допоміжний) характер. Корпоративними нормами повинні регулюватися лише ті відносини, що зачіпають основи життя колективу (використання фінансів, встановлення умов праці, заохочення робітників, порядок застосування заходів відповідальності тощо), тобто трудові і організаційно-управлінські.

Корпоративні норми, що містяться в локальних нормативних актах, мають правовий характер і тісно пов'язані з нормами права, виданими державою, тому що:

1) у виданих державою нормах права передбачається можливість колективу корпорації регулювати свою поведінку самостійно;

2) у нормах права визначаються напрямки корпоративного регулювання за допомогою зазначення цілей і завдань суспільного і державного розвитку, того чи іншого нормативно-правового акта або призначення того чи іншого виду громадської діяльності;

3) у нормах права вказуються межі корпоративного регулювання (наприклад, відповідно до Кодексу законів про працю України, додаткові пільги для робітників можуть встановлюватися підприємствами лише за рахунок

власних коштів);

4) від корпоративних норм, так само як і норм права, виданих державою, вимагається відповідність природі права як мірі справедливості і свободи, принципам права (загальним, галузевим, міжгалузевим);

5) норми права у певних випадках визначають і процедуру прийняття корпоративних норм;

6) корпоративні норми за своїм змістом не повинні суперечити нормам загальнодержавним;

7) корпоративні норми, хоча й опосередковано, забезпечуються державним примусом.

Викладене вище дозволяє зробити висновок про те, що норми права займають центральне місце в системі нормативного регулювання суспільних відносин. Підтвердженням цьому є такі аргументи:

1. Норми права регулюють найбільш важливі для суспільства та держави відносини між суб'єктами;

2. Норми права виражають волю домінуючої частини населення в соціальне неоднорідному суспільстві;

3. Норми права забезпечуються ефективними засобами державного впливу – аж до примусу;

4. Норми права є ефективним засобом вирішення загальносоціальних справ певного суспільства.

Розділ 11. НОРМИ ПРАВА

11.1. Поняття та види класичних норм права

Норма права є однією з центральних правових категорій.

Норма права (англ. norm of law, legal norm) – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки (зразок, модель, еталон), що у встановленому порядку приймається (санкціонується), а також змінюється й скасовується державою (або народом), забезпечується усіма легальними засобами державного впливу (у разі необхідності – примусом), спрямоване на регулювання та охорону найбільш важливих і типових суспільних відносин шляхом встановлення юридичних прав та обов'язків їх учасників, яке сформувалося в суспільстві відповідно до визнаної в ньому міри свободи.

Оскільки норма права є «елементарною частиною» права, їй притаманні ті ж ознаки і властивості, що характерні для права в цілому. Серед ознак норми права слід виокремити такі:

1. Це *правило поведінки*, що визначає модель можливої та необхідної поведінки суб'єктів, яка відповідає інтересам суспільства та держави.

2. Це *формально визначене правило поведінки* – закріплене у відповідній формі права з урахуванням законів логіки та правил філології.

3. Вона виступає в якості *рівного і загального масштабу свободи*. З одного боку, вона надає свободу здійснення дій, спрямованих на задоволення законних прав суб'єктів. З іншого – зобов'язує вчинювати або утримуватися від вчинення певних дій, обмежуючи таким чином свободу окремих осіб.

4. Визначає цей масштаб, цю міру свободи, *держава*, яка *утворює норми права двома шляхами:* або *встановлює,* або *санкціонує* їх.

5. Норма права є владним приписом, який формулюється державою від імені всього суспільства. Незалежно від того, яку правову установку вона містить (уповноваження, веління, дозвіл, заборону тощо), ця норма завжди являє собою владний припис щодо поведінки чи діяльності суб'єктів суспільних відносин.

6. Правило поведінки, ухвалене в суворо встановленому порядку, – норма права видається уповноваженими на те суб'єктами в межах їх компетенції та відповідно до певної процедури: розробка, обговорення, прийняття, набуття чинності, зміна або скасування чинності.

7. Норма права має *публічно-владний*, а тому *загальнообов'язковий* для усіх характер.

8. Це правило поведінки, здійснення якого *забезпечується усіма засобами державного впливу* (у разі необхідності й застосуванням легального примусу).

9. Вона *визначає важливі суспільству та державі відносини*, регулює та охороняє їх.

10. Вона *спрямована на регулювання та охорону типових (однорідних) суспільних відносин* шляхом встановлення юридичних прав і обов'язків їх

учасників.

11. Виступає мірою свободи в соціально-неоднорідному суспільстві.

Складність та неоднорідність суспільних відносин, що регулюються правом, а також багатоаспектність самої категорії «право» зумовлює можливість класифікації правових норм за різноманітними критеріями.

У будь-якій державі існує велика кількість норм права. Норми права за своїм змістом досить різноманітні, що обумовлено складністю та неоднорідністю суспільних відносин й відповідною спеціалізацією юридичних норм. У механізмі правового регулювання кожна з них призначена вирішувати різноманітні завдання, реалізовувати ті чи інші функції права. Виходячи з цього, норми права класифікують на **види** за певними ***критеріями***.

За предметом правового регулювання: норми *конституційного* права; норми *адміністративного* права; норми *фінансового* права; норми *кримінального* права; норми *цивільного* права; норми *господарського* права; норми *трудового* права; норми *шлюбно-сімейного* права та ін.

За методом правового регулювання: *імперативні* – виражають у категоричних владних приписах чітко визначені діяння, які не допускають відхилень від вичерпно перелічених прав та обов'язків (характерні для *кримінального, адміністративного, фінансового* права тощо); *диспозитивні* – приписують варіант поведінки, але дають можливість сторонам відносин самим визначити права і обов'язки, тобто надають суб'єктам свободу вибору поведінки (властиві *цивільно-правовим* відносинам, *шлюбно-сімейним, міжнародним*).

За субординацією у правовому регулюванні: *матеріальні* – містять правила поведінки (права, обов'язки, заборони), на підставі яких можливе вирішення справи (Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Господарський кодекс); *процесуальні* – встановлюють оптимальний порядок застосування норм матеріального права. Призначення таких норм – встановити процедуру, "регламент" здійснення прав чи виконання обов'язків закріплених у нормах матеріального права (Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінально-процесуальний кодекс, Цивільно-процесуальний кодекс, Господарсько-процесуальний кодекс).

Водночас, наприклад, для Бюджетного кодексу України є характерним поєднання матеріальних норм (визначають її бюджетну систему) і процесуальних (регулюють бюджетний процес).

Залежно від способу об'єктивації розрізняють *звичаєві, гетерономні* та *автономні*.

Звичаєві норми не встановлюються певними суб'єктами, виникають поступово, відображаючи суспільні відносини, які формуються та набирають соціально значимого характеру. Після санкціонування з боку держави (держав) вони стають правовими та мають форму правового звичаю (*звичай ділового обороту*, санкціонований як правовий звичай ст. 7 ЦК України; *чесні звичаї господарювання,* недотримання яких у ст. 32 ГК України визначено як правопорушення у цій сфері; правила ІНКОТЕРМС – Міжнародні правила інтерп-

ретації комерційних термінів та ін.).

Гетерономні норми встановлюються певним авторитетним суспільним чи державним органом в односторонньому порядку та владно встановлюють суб'єктам певний варіант поведінки (вони мають форму нормативно-правового акта).

Автономні норми формуються самими суб'єктами права і являють собою результат узгодженості їх інтересів (мають форму колективних чи міждержавних договорів).

За суб'єктами правотворчості*: норми органів представницької влади* (закони та постанови Верховної Ради України, рішення органів місцевого самоврядування); *норми глави держави* (укази та розпорядження Президента України); *норми органів виконавчої влади* (постанови та розпорядження Кабміну); *норми трудових колективів та об'єднань громадян* (рішення профспілок, органів самоорганізації населення тощо).

За дією на коло суб'єктів: *загальні* – розповсюджуються на все населення країни (у ст. 67 Конституції України вказано, що «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом»); *спеціальні* – розповсюджують свою дію лише на певне коло суб'єктів (у ст. 1 ЗУ «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів» визначено осіб, що є платниками цього податку); *виняткові* – встановлюють виключення із загальних та спеціальних правил (у ст. 4 ЗУ «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів» визначено пільгові категорії осіб, що звільняються від сплати цього податку).

За дією у просторі: *норми міжнародного права* (міжнародні договори, конвенції, пакти та ін.); *загальнодержавні* норми – розповсюджують юридичну силу на територію усієї держави (Конституція України, ЗУ «Про громадянство», ЗУ «Про звернення громадян» тощо); *місцеві* – розповсюджують юридичну силу на територію певної – адміністративно-територіальної одиниці (наприклад, рішення органів місцевого самоврядування про встановлення певних розмірів ставок місцевих податків і зборів та ін.); *локальні* норми – призначені регулювати відносини у певних зонах (курортних, стихійного лиха, прикордонних тощо), а також на території певних об'єктів (спецоб'єктів, митниць, повітряних чи морських суден та ін.) тощо.

За дією в часі: *постійні* – норми невизначеної в часі дії (Бюджетний кодекс); *тимчасові* – норми визначеної в часі дії (Закон про Державний бюджет України на поточний рік, місцеві бюджети).

За функціональною спрямованістю: *регулятивні* та *охоронні*.

Регулятивні норми встановлюють права і обов'язки суб'єктів. Вони можуть бути:

- *уповноважуючі* (вказують на можливість здійснення певних дій та надають суб'єктам певні права – у ст. 70 Конституції України встановлено, що «право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років»);

- *зобов'язуючі* (вказують на необхідність здійснення певних дій та покладають на суб'єктів певні обов'язки – у ст. 65 Конституції України закріплено, що «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону»);

- *забороняючі* (вказують на необхідність утримання від здійснення певних дій, тобто встановлюють заборони – у ст. 66 Конституції України зазначено, що «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині»);

Охоронні норми встановлюють способи юридичної відповідальності за порушення прав та невиконання обов'язків, які закріплені у регулятивних нормах (санкції, передбачені статтями особливої частини Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, статтями гл. 26 Господарського кодексу України – «Штрафні та оперативно-господарські санкції» і т. д.).

За ступенем визначеності змісту розрізняють *абсолютно-визначені* та *відносно-визначені* норми.

Абсолютно-визначені норми вичерпно визначають умови дії норми права та обов'язки суб'єктів; наслідки, що настають внаслідок порушення норми. Ці норми не потребують конкретизації правозастосовними актами (позов, поданий недієздатною особою, суд залишає без розгляду).

Відносно-визначені норми не вміщають вичерпних вказівок на умови дії норми, права та обов'язки суб'єктів і наслідки їх невиконання чи порушення та потребують прийняття правозастосовчого акта. Вони, у свою чергу, поділяються на:

- *ситуаційні*, що передбачають можливості безпосереднього регулювання відносин актом правозастосування (норма, що встановлює порядок здійснення нотаріальних дій);

- *альтернативні*, що встановлюють можливість регулювання відносин шляхом вибору одного із варіантів поведінки (норма, що передбачає можливість укладення трудового договору на одному чи декількох підприємствах);

- *факультативні* норми, які поряд з основним варіантом вирішення питання вміщують факультативний, який має доповнюючий характер (норма, що встановлює правило, відповідно до якого нотаріально не засвідчена угода є недійсною, якщо вона не виконана фактично).

11.2. Поняття та види спеціалізованих норм права

Серед великої кількості норм права виділяють також спеціалізовані (нетипові) норми права, тобто приписи "нестандартного" характеру, в яких відсутні ті чи інші ознаки, властиві класичній моделі норм права.

Спеціалізовані (некласичні, нетипові) норми права (англ. specialized norm of law) – *нетипові приписи, тобто приписи «нестандартного» характеру, які здатні нести регулююче навантаження лише в сполученні з основ-*

ною нормою.

На відміну від класичних норм права вони мають такі ***ознаки***:

- виконують додаткову (субсидіарну) функцію в правовому регулюванні;
- позбавлені традиційної логічної структури, що характерна для норм права як класичного припису;
- виступають як зразок, еталон поведінки, зміст якого визначається змістом виконуваної функції (так, норми, що закріплюють принцип законності, орієнтують суб'єктів на здійснення правомірної поведінки).

Спеціалізовані норми права неоднакові за своєю природою і функціональним призначенням. Вони можуть бути поділені на певні **види**.

Норми-засади – це правові приписи, які закріплюють засади конституційного ладу держави, основи соціально-економічного, політичного, державного життя, взаємовідносини держави і особистості, форми власності та ін. Ці норми зосереджені насамперед у конституції. Так, у ст. 6 Конституції України вказано, що «державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». У ст. 19 Основного Закону України зазначено, що «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Норми-принципи – це правові приписи, які виражають і закріплюють принципи права. Ці норми розглядаються як результат нормативного узагальнення державно-правових явищ, вони виражають зміст і закономірності цих явищ. У ст. 8 Конституції України вказано, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». *Норми-принципи* можуть виступати як нормативно-правова основа вирішення юридичної справи, зокрема при виявленні прогалин в праві. У ч. 3 ст. 216 Господарського кодексу України визначено принципи на яких базується господарсько-правова відповідальність.

Визначально-установчі норми – це правові приписи, які визначають мету, завдання окремих органів, інститутів або галузей права. У ст. 101 Конституції України вказано, що «Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини». У преамбулі Господарського кодексу України зазначено, що цей кодекс «має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог Конституції України».

Норми-дефініції (визначення) – це норми, які містять визначення правових категорій та понять. Наприклад, поняття злочину в ст. 11 Кримінального кодексу України, юридичної особи в ст. 80 Цивільного кодексу України, суб'єкта господарювання у ст. 55 Господарського кодексу України та ін.

Декларативні норми – норми, які містять положення програмного характеру, нормативні оголошення. Це норми, вміщені у «Декларації про держав-

ний суверенітет України» від 16 липня 1990 р., «Акті проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р., ст. 1 Конституції України, в якій закріплено, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава».

Оперативні норми – норми, роль яких виражається у встановленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, у його поширенні на нове коло суспільних відносин, на новий строк. Ці норми часто вміщуються у прикінцевих і перехідних положеннях. Так, у ст. 160 Конституції України зазначено, що вона «набуває чинності з дня її прийняття». У Прикінцевих положеннях Господарського кодексу України вказано: 1. Цей Кодекс набирає чинності з 1 січня 2004 р. 2. Визнати такими, що втратили чинність з 1 січня 2004 року: Закон України «Про підприємництво» з наступними змінами, крім статті 4 Закону; Закон України «Про підприємства в Україні» з наступними змінами.

Норми-строки – це такі правові приписи, які вказують на час, настання або проходження якого тягне певні юридичні наслідки (наприклад, строк позовної давності). Строки бувають матеріально-правовими і процесуально-правовими. Більшість строків – це певні проміжки часу, що вимірюються годинами, днями, місяцями, роками. Однак вони можуть визначатися також і вказівкою на випадки або обставини, що мають настати (повноліття людини).

Колізійні норми (норми – арбітри) – норми, які у разі наявності протиріччя між окремими нормативно-правовими актами з одного і того самого предмета регулювання, повинні застосовуватися в даному випадку, тобто це норми, що регулюють вибір норми. Вони призначені для вирішення колізій – конфліктів норм, пов'язаних з особливостями регулювання тих самих суспільних відносин різними правовими актами. Велика кількість таких правових норм міститься в Законі України «Про міжнародне приватне право», прийнятого 23 червня 2005 року N 2709-IV. Цей Закон встановлює порядок урегулювання приватноправових відносин, які хоча б через один із своїх елементів пов'язані з одним або кількома правопорядками, іншими, ніж український правопорядок. Самі назви розділів цього закону починаються зі словосполучення «колізійні норми». Зокрема – Розділ II «Колізійні норми щодо правового статусу фізичних та юридичних осіб», Розділ III «Колізійні норми щодо правочинів, довіреності, позовної давності» та ін.

Крім того, наприклад, у ч. 2 ст. 10 Цивільного кодексу України зазначено – «якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України».

Положення ст. 175 Господарського кодексу України «Майново-господарські зобов'язання» визначають, які саме майнові зобов'язання встановлюються та регулюються Господарським кодексом, а які іншими актами законодавства, зокрема Цивільним кодексом.

11.3. Структура норми права: поняття та характеристика її елементів

Структура норми права – це її внутрішня будова (внутрішня форма організації), що являє собою поділ норми права як системи на взаємопов'язані складові елементи, які в процесі взаємодії забезпечують функціональну самостійність норми.

Традиційно вважається, що правова норма складається з **трьох елементів: *гіпотези, диспозиції*** та ***санкції.*** Вони складають ідеальну структуру норми. Ця позиція випливає з того, що призначенням норми права є нормативне регулювання й охорона суспільних відносин, що здійснюється через: встановлення певного правила поведінки шляхом закріплення прав і обов'язків суб'єктів (*диспозиція*); визначення умов, за яких суб'єкти можуть реалізовувати ці права та обов'язки (*гіпотеза*); закріплення певних засобів забезпечення приписів, що вміщуються у нормі (*санкція*). Відповідно вказаного, норма права логічно складається з трьох елементів: *гіпотези, диспозиції* та *санкції.*

Гіпотеза *(грец. – основа, припущення)* – це структурний елемент норми права, в якій визначаються фактичні обставини та умови, за наявності або відсутності яких наступає чинність правил, встановлених у диспозиції. Завдяки гіпотезі, абстрактний варіант поведінки "прив'язується" до конкретної життєвої ситуації, до певної особи. Гіпотеза відповідає на питання: *Де? Коли? В якому випадку? За яких умов? За яких обставин?*

Диспозиція *(лат. – розташування, розміщення)* – це структурний елемент норми права, що закріплює права і обов'язки суб'єктів правовідносин, вказує на те, якою повинна бути їх поведінка, при наявності або відсутності умов, передбачених гіпотезою. Диспозиція є центральною часиною норми права, оскільки дві інших (гіпотеза та санкція) є похідними та логічно обумовленими нею.

Санкція *(лат. sanctio – непорушний закон, найсуворіша постанова)* – це структурний елемент норми права, який містить вказівки щодо юридичних наслідків від реалізації правила, зафіксованого в диспозиції. Мета санкцій – створення тих чи інших несприятливих наслідків для правопорушника або заохочувальних наслідків для суб'єктів, які виконують або дотримуються владного припису.

Кожен з названих елементів займає у структурі правової норми особливе місце та призначення. Згідно з усталеною в юриспруденції позицією без гіпотези норма неможлива, без диспозиції – немислима, без санкції – безсильна. Таким чином, структура юридичної норми як логічна взаємодія *гіпотези, диспозиції* та *санкції* у найбільш загальному вигляді може бути відображена у формулі *«якщо... то ... інакше»,* або *«якщо – тоді – у противному випадку»* тощо.

Наприклад:

1. *Якщо* продавець оформляє договір купівлі-продажу ***(гіпотеза)***, *то* він зобов'язаний при оформленні договору попередити про право третіх осіб ***(диспозиція)***, *інакше* до нього застосовуватимуться засоби впливу, спрямова-

ні на захист прав покупця ***(санкція).***

2. *Якщо* адвокату у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків стали відомі дані попереднього слідства ***(гіпотеза),*** *то* він зобов'язаний не розголошувати їх без згоди слідчого або прокурора ***(диспозиція),*** *у противному разі* адвокати, винні у розголошенні даних попереднього слідства, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством ***(санкція).***

3. Зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби ***(диспозиція),*** *якщо* воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб ***(гіпотеза),*** – карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років ***(санкція).*** (Ст. 364 КК України).

Водночас у сучасній юриспруденції відмічаються певні особливості структури окремих видів норм, які зумовлюються специфікою останніх. Так, на відміну від регулятивної норми, в **охоронній нормі** її структурні елементи виконують наступні функції

Гіпотеза охоронної норми містить указівки на юридичні факти й на інші юридично значущі обставини (правопорушення, спір), установлює межі дії та застосування даної норми.

Диспозиція охоронної норми визначає права і обов'язки сторін у разі недодержання правила поведінки, встановленого для них регулятивною нормою. Саме диспозиція охоронної норми виконує охоронну функцію права.

Санкція охоронної норми вказує на негативні правові наслідки недодержання встановленої нормою правила поведінки, визначає спосіб захисту, а також засіб забезпечення правил поведінки.

Структура норми-припису також має певні особливості. За визначенням О.Ф. Скакун. **норма-припис** – це цільне, логічно і граматично вивершене імперативне правове судження (веління) загального характеру, формально закріплене в тексті нормативно-правового акта. Правовий припис є первинним елементом нормативно-правових (правотворчих) актів і звичайно складається з двох елементів: у **регулятивних нормах –** *гіпотеза-диспозиція;* у **охоронних нормах** – *диспозиція-санкція*. Елементи норми-припису можна розташувати за такою схемою: *«якщо – то».*

Так, *конституційно-правові норми* мають у своїй структурі, як правило, одну диспозицію, рідше – гіпотезу і диспозицію (ст. 47 Конституції України 1996 р.), в окремих випадках – і санкцію (ст. 79 Конституції України 1996 р.). Це зумовлено їх особливим змістом. Конституційно-правові норми встановлюють не правила поведінки в традиційному розумінні, а певний правовий статус, характер діяльності того чи іншого державного органу, тобто зміст конституційних норм має діяльнісний (владний) чи статусний, або інституці-

ональний характер.

Норми, які передбачають адміністративну відповідальність, часто у своїй структурі не містять гіпотези, що пояснюється їх відсильним характером. Санкція не є обов'язковим структурним елементом *адміністративно-правової норми.*

Норми міжнародного права, як правило, не передбачають санкцій. Це пояснюється тим, що норми міжнародного права мають не односторонньо встановлений, а договірний характер, тому не допускають можливості фізичного примусу однією державою іншої держави – учасника договору, котрий має власну юрисдикцію. Проте контрактна (договірна) норма, яка не захищена державною санкцією, не перестає від цього бути нормою міжнародного права.

Норма-припис звичайно відповідає структурній первинній частині тексту нормативного акта (статті, пункту, абзацу статті та ін.). Можлива і наявність декількох нормативних приписів в окремих частинах або абзацах. Розрив норми-припису на частини між статтями, пунктами статті і т. п. виключається.

Кожний правовий припис виконує свою специфічну функцію в регулюванні суспільних відносин, є взаємозалежним і взаємодіючим з іншими правовими приписами. У нормативно-правових актах вони виступають формою вираження норм права.

Наприклад**:**

1. Якщо громадянин у зв'язку з незаконним засудженням був позбавлений військових або інших звань, а також державних нагород ***(гіпотеза),*** йому відновляються звання і повертаються нагороди ***(диспозиція)*** (Ст. 10 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» (01.12.1994 р.).

2. За заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надане право на шлюб ***(диспозиція),*** якщо буде встановлено, що це відповідає ЇЇ інтересам ***(гіпотеза)*** (ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу (10.01.2002 р.)).

3. Незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного одержання інформації ***(диспозиція)*** карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних податками мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до чотирьох років, або позбавленням волі на той же строк ***(санкція)*** (ч. 1 ст. 359 КК України).

Кримінально-правова норма як норма поведінки, звернена до всіх індивідів до здійснення злочину (заборона робити небезпечні дії), як норма правосуддя – до учасників процесу після здійснення злочину, у якості пенітенціарної (виправної) норми – до покараної особи. *Відсутня гіпотеза в охоронній (кримінальній) нормі є гіпотетичною, передбачуваною* (О.Ф. Скакун).

Процесуальні норми права також мають особливості структури. Маючи тричленну структуру, процесуальні норми визначаються гіпотезою, диспозицією і санкцією норм матеріального права і є формами їх реалізації. *Гіпо-*

теза процесуальної норми закладена в гіпотезі і диспозиції норми матеріального права. *Диспозиція* норми матеріального права розчиняється в диспозиції процесуальної норми. Відносна самостійність диспозиції процесуальної норми допускає наявність процесуальних *санкцій*, похідних від санкцій матеріальних норм. Отже, обставини реалізації гіпотези, диспозиції, санкції матеріальної норми можуть стати умовами гіпотези процесуальної норми. Норма матеріального права як би «є присутньою» у гіпотезі процесуальної норми.

Структурні елементи норм права, використовуючи різні критерії, можна поділити на певні види.

Гіпотеза – надає рух юридичній нормі. За допомогою гіпотези абстрактний варіант поведінки «прив'язується» до конкретного життєвого випадку, до конкретної людини, часу і місця. Призначення гіпотези – визначити сферу і межі дії диспозиції і правової норми в цілому.

1. Залежно від свого складу (за кількістю та характером обставин, передбачених нормою) гіпотези поділяються на *прості, складні* й *альтернативні.*

Простою називається гіпотеза, що ставить дію юридичної норми у залежність від якоїсь однієї умови, однієї фактичної обставини. Наприклад, «особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження» (ст. 7 Закону України «Про громадянство України»). Або, норма, відповідно якої умови договорів про працю, що порушують становище працівників, є недійсними (ст. 9 КЗпП України).

Складною називається гіпотеза, що ставить дію юридичної норми у залежність від певної сукупності умов, сукупності фактів (тобто передбачає фактичний юридичний склад). Наприклад, у ст. 76 Конституції України надається перелік вимог, що ставляться до кандидату в народні депутати України. Так, «народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п’яти років» (позитивна гіпотеза). Крім того зазначено, що «не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку» (негативна гіпотеза). Отже, лише за наявності умов, передбачених позитивною гіпотезою, а також відсутністю вказаних у негативній гіпотезі, особа може бути обрана народним депутатом України.

Інший приклад – відповідно положень, передбачених КЗпП України, якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, власник не вправі звільнити його за раніше поданою заявою.

Альтернативні гіпотези пов'язують дію норми з однією із декількох перерахованих у законі обставин. Так, у ст. 81 Конституції України вказано на обставини, коли будь-яка з них може призвести до припинення повноважень

народного депутата.

Або, наприклад, норма, що регламентує припинення шлюбу, встановлює, що шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя, оголошення його померлим у встановленому порядку, а при житті подружжя – внаслідок його розірвання за заявою одного з них чи обох. Отже, досить одного з фактичних обставин, щоб наступили передбачені нормою правові наслідки – припинення шлюбу (Сімейний кодекс України).

Крім того, наприклад, відсторонення працівника від роботи власником допускається у разі: появи на роботі у нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння, відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів, інструктажу та навчання (ст. 46 КЗпП України.)

2. За ступенем визначеності змісту розрізняють *абсолютно-визначені* та *відносно визначені гіпотези.*

В *абсолютно-визначеній гіпотезі* вичерпно окреслюються обставини, з наявністю або відсутністю яких пов'язується чинність юридичної норми. Наприклад, кримінально-процесуальне законодавство установлює вичерпний перелік обставин (умов), за яких вирок суду повинен бути безумовно скасований: якщо вирок винесено незаконним складом суду, або порушена таємниця наради суддів, або вирок не підписаний будь-ким із суддів та ін. (КПКУ).

Або, наприклад, – при направленні працівників для підвищення кваліфікації з відривом від виробництва за ними зберігається місце роботи і проводяться виплати, передбачені законом (ст. 122 КЗпП України.);

Відносно-визначена гіпотеза не містить достатньо повних даних про обставини дії норми, обмежує умови застосування норми певним колом формальних вимог. Наприклад, ст. 111 Конституції України передбачає, що Президент може бути усунений з поста в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Або, наприклад, гіпотеза норми ст. 151 КЗпП України, в якій вказано: «якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не піддано новому стягненню, він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення».

II. Диспозиція – серцевина юридичної норми, яка вказує дозволену поведінку суб'єкта, обов'язкову (необхідну) або заборонену (неприпустиму). Диспозиція – основний елемент норми права, у якому формується модель самого правила поведінки, тобто містяться приписи про те, як слід діяти в ситуації , в умовах, передбачених у гіпотезі даної норми.

1. За складом (за кількістю обставин, передбачених нормою) диспозиції класифікують на *прості, складні* й *альтернативні.*

Проста диспозиція – диспозиція, що передбачає один конкретний варіант поведінки за наявності певних фактичних обставин, передбачених гіпотезою. Наприклад, відповідно положень ст. 24-1 КЗпП України «у разі укладення трудового договору між працівником і фізичною особою фізична особа повинна у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до

роботи зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір у державній службі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством праці та соціальної політики України».

Складна диспозиція – диспозиція, що передбачає кілька варіантів поведінки, які одночасно настають при наявності певних фактичних обставин. Наприклад, у ст. 203 Сімейного кодексу України встановлено, що «дочка, син крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю».

Альтернативна диспозиція – диспозиція, яка характеризується тим, що вказує на кілька правових наслідків, але передбачає настання лише одного з них. Наприклад, у КПК України є норма, яка передбачає, що в результаті розгляду справи в касаційному порядку суд приймає одне з таких рішень: (1) залишає вирок без зміни; (2) скасовує вирок і направляє справу для нового розслідування або нового розгляду; (3) скасовує вирок і припиняє справу; (4) змінює вирок).

Крім того, наприклад, у ст. 177 КЗпП України вказано, що жінки, які мають дітей віком від 3 до 14 років, не можуть залучатись до надурочних робіт або направлятись у відрядження без їх згоди.

Або, наприклад, згідно положень Закону України «Про захист прав споживачів», покупець неякісного товару може або обміняти його, або повернути продавцю і отримати гроші.

2. За ступенем визначеності прав і обов'язків суб'єктів диспозиції поділяються на *абсолютновизначені* та *відносно-визначені.*

Абсолютновизначеною називається диспозиція, що чітко визначає права і обов'язки учасників відносин, точно називає варіант поведінки. Наприклад, у Кримінально-процесуальному кодексі абсолютно визначеною диспозицією є розпорядження суду видаляти із залу судового засідання усіх свідків, що прийшли до початку їх допиту.

Або, наприклад, згідно положень ст. 182-1 КЗпП України, жінці, яка працює і має двох та більше дітей до 15 років, за її бажанням надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю до семи календарних днів.

Крім того, наприклад, у п. 3 ст. 9 ЗУ «Про податок на додану вартість» вказано на те, що суб'єкти підприємницької діяльності, які створюються після набрання чинності цим Законом, незалежно від виду діяльності і запланованих обсягів операцій... зобов'язані зареєструватися як платники податку за місцем їх знаходження в податковому органі.

Відносно-визначеною називається диспозиція, що містить загальні ознаки поведінки учасників відносин, без досить повних приписів про їх права і обов'язки. Наприклад, відповідно до умов, визначених у ст. 151 КЗпП України, якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни, стягнення може бути зняте до закінчення одного року.

Або, наприклад, вказівка у законодавстві на те, що використання землі в Україні є платним, про що йдеться у ст. 36 Земельного кодексу України.

3. За характером уміщених прав і обов'язків диспозиції класифікують

на: *уповноважуючі, зобов'язуючі* й *забороняючі.*

Уповноважуючі надають суб'єктам можливість вчинення передбачених у них позитивних дій, вказуючи на варіант їх можливої, дозволеної поведінки. Як правило, у якості варіантів дозволеної поведінки виступають слова «вправі», «може», «має право». Наприклад, у ст. 27 Конституції України зазначено, що «кожна людина має невід'ємне право на життя».

У ст. 29 Конституції України проголошено право кожної людини «на свободу та особисту недоторканність».

Ст. 311 ЦК України передбачає право особи на недоторканість житла.

У ст. 188 КЗпП України вказано, що за згодою одного із батьків можуть прийматися на роботу особи, які не досягли 15 років.

У ст. 10 Закону України «Про систему оподаткування» визначені права платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

Зобов'язуючі вміщують наказ на вчинення певних позитивних дій, встановлюючи для суб'єктів певний варіант необхідної поведінки. У якості виразників вольової поведінки використовуються терміни «зобов'язаний», «повинен», «належить». Наприклад, згідно положень ст. 67 Конституції України «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом».

У ст. 9 Закону України «Про систему оподаткування» визначені обов'язки платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

Відповідно положень ст. 171 КЗпП України. власник або уповноважений ним орган повинен проводити розслідування та вести облік нещасних випадків і аварій на виробництві.

З*абороняючі* диспозиції вміщають заборону вчинення певних протиправних дій. їх змістом є вимога утриматися від вчинення негативної поведінки, що визнається правопорушенням. Вказівкою на наявність забороняючої диспозиції є слова«забороняється», «не вправі», «не може», «не допускається». Наприклад, у ст. 17 Конституції України зазначено – «На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом».

У ст. 13 Цивільного кодексу України вказано, що «при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині».

У ст. 19 КЗпП України міститься застереження, що «при прийнятті на роботу забороняється вимагати документи, не передбачені законодавством».

4. ***За наявністю та характером зв'язку з іншими елементами норми права*** диспозиції можуть бути *умовні, безумовні, захищені* та *незахищені.*

Умовні настають за наявності певних життєвих обставин, що відображаються у гіпотезі. Виражаються у формулі «якщо… – то…».

Безумовні не передбачають залежності прав та обов'язків суб'єктів від настання певних життєвих обставин. Так, норма Конституції, що закріплює право кожного на життя, не має гіпотези. Вона не передбачає умови наявності певних ознак і характеристик «кожного», вбачаючи в ньому будь-яку людину.

Захищені диспозиції це ті, права та обов'язки в яких гарантовані негативними наслідками, передбаченими санкцією норми. Вони вміщені, наприклад, у стаття Особливих частин Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення тощо.

Незахищені не мають безпосереднього зв'язку із санкцією норми, яка, як правило, відсутня. Наприклад, норма Конституції України про те, що Президент держави здійснює помилування засуджених за кримінальні злочини, не має санкції і не забезпечується засобами примусового характеру.

III. Санкція – частина правової норми, яка забезпечує здійснення її диспозиції, за наявності умов, зазначених у гіпотезі. У санкції виражається *несхвальне* ставлення суспільства, держави, особи до порушників правової норми *(охоронна санкція)*. У санкції може виражатися *схвальне* ставлення у вигляді заохочення – премії, підвищення на посаді до осіб, що виконують диспозицію (корисні варіанти поведінки) на рівні, що перевищує загальні вимоги *(заохочувальна санкція)*.

1. За ступенем визначеності: *абсолютно визначені* та *відносно-визначені.*

Абсолютно визначеною називається санкція, у якій точно зазначені вид і міра юридичної відповідальності за порушення норми права (звільнення з роботи, чітко визначений розмір штрафу).

Санкції норм про майнову відповідальність у переважній більшості є абсолютно визначеними. Абсолютно визначеними можуть бути санкції й інших норм, наприклад, адміністративних – штраф у 20-кратному розмірі за безквитковий проїзд у трамваї.

Крім того, наприклад, це вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку тягне розірвання трудового договору (ст. 41 КЗпП України).

Відносно-визначеною називається санкція, у якої межі юридичної відповідальності за порушення норми права зазначені від мінімальної до максимальної або лише до максимальної. В цьому випадку правозастосовним органам надається можливість вирішувати справу, зважаючи на конкретні обставини.

Відносно-визначений характер має більшість санкцій кримінального права, які встановлюють нижчі та виші межі покарання (наприклад, позбавлення волі від 1 до 5 років).

Або, наприклад, погроза вбивством працівникові міліції організованою групою карається позбавленням волі на строк від 7 до 14 років (ч. 4 ст. 345 КК України).

2. За складом санкції поділяють на: *прості*, *складні* та *альтернативні*.

Прості санкції – визначають одну міру державного стягнення до порушника правил, передбачених диспозицією. Наприклад, відсторонення працівника від роботи власником допускається у разі появи на роботі у нетверезому стані (ст. 46 КЗпП України.).

Складна санкція визначає одночасно два (чи більше) заходів державного стягнення з порушника правил, передбачених диспозицією. Наприклад, передбачення позбавлення волі з конфіскацією майна.

Альтернативною називається санкція, в якій указані чи перераховані через з'єднально-роз'єднувальний сполучник «чи» («або») кілька видів юридичної відповідальності, з яких правозастосовник обирає лише один – найдоцільніший для випадку, що вирішується. Наприклад, умисна потрава посівів і пошкодження полезахисних та інших насаджень карається виправними роботами на строк до одного року або штрафом, або покладанням обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду.

Або норма, передбачена ч. 1 ст. 345 КК України, згідно якої погроза вбивством працівникові правоохоронного органу карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

3. За призначенням санкції можуть бути *штрафні***,** *правопоновлювлюючі* та *попереджувальні.*

*Штрафні (*або *каральні)* – передбачають позбавлення волі, штраф, догану, стягнення матеріального збитку та ін. Основне завдання каральних санкцій – загальна і приватна превенція (запобігання) правопорушення, виправлення і перевиховання правопорушників. *Штрафні санкції характерні для заборонних норм. Наприклад, п*озбавлення волі, позбавлення батьківських прав тощо.

*Правопоновлюючі (*або *компенсаційні)* – передбачають усунення заподіяної людині шкоди і відновлення її прав. Вони спрямовані на відновлення попереднього стану, порушених прав і законних інтересів, виконання правопорушником покладених на нього і невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків: відновлення на старому місці роботи незаконно звільненого; стягнення аліментів та інші. Їх основне завдання – відновлення порушеного права. Наприклад, відповідно норм цивільного законодавства договір, укладений недієздатним, визнається не дійсним. Це може бути також відібрання індивідуально визначеної речі у боржника і передача її кредиторові тощо. Або відновлення на попередній роботі (посаді) незаконно звільнених робітників. Сплата аліментів і т. д.

Попереджувальні (превентивні) що забезпечують запобігання правопорушенню та сприяють перевихованню. До *заходів попереджувального впливу* відносять привід, арешт майна, затримання як підозрюваного.

4. За спрямованістю негативних наслідків санкції можуть бути *особисті та майнові*

Особисті санкції націлені на позбавлення певних особистих прав. Так, завідомо незаконне затримання карається позбавленням права обіймати певні посади на строк до п'яти років або обмеженням волі на строк до трьох років (ст. 371 КК України).

Майнові санкції передбачають втрати матеріального (грошового) характеру. Зокрема, відповідно положень ч. 1 ст. 55 Господарського кодексу України суб’єкти господарювання несуть відповідальність за своїми зобов’язаннями в межах належного їм майна, крім випадків, передбачених

законодавством. Майнова відповідальність передбачена санкціями кримінального, адміністративного, фінансового, господарського, трудового та інших галузей права. Майнова відповідальність застосовується у вигляді конфіскації майна, штрафів, відшкодування збитків тощо.

11.4. Співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта.

Норми права закріплюються у статтях нормативно-правових актів у різні способи щодо викладення елементів норм права. Їх класифікація проводиться за такими підставами: ***за повнотою викладення норм права*** та ***за рівнем узагальнення.***

За повнотою викладення норм права (виходячи зі способів викладу правових норм у статтях нормативно-правових актів), їх класифікують на: *повні*, *відсильні (*англ. *reference norm*), *бланкетні (*англ. *blanket norm*).

Прямий (повний) спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені всі структурні елементи норми права, тобто норма права та стаття нормативно-правового акта за обсягом збігаються – в даній статті міститься одна норма права. Наприклад, у ст. 99 Житлового кодексу України зазначені всі елементи: «У разі припинення дії договору наймання житлового приміщення (одночасно припиняється дія договору піднаймання), піднаймач і члени його сім'ї (а також тимчасові мешканці) зобов'язані негайно звільнити займане приміщення. У разі відмовлення, вони підлягають виселенню в судовому порядку, а з будинків, що загрожують обвалом, – в адміністративному порядку».

Або, наприклад, – у ст. 191 КЗпП України зазначено, що усі особи, молодші 18 років, приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому до досягнення 21 року щороку підлягають обов'язковому медичному огляду.

Відсильний спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи даної норми права, але в ній вказується, в якій статті цього ж нормативного акта викладений елемент норми, якого бракує. В даному випадку норма права у повному обсязі міститься у кількох статтях даного нормативного акта. Наприклад, у ст. 138 «Оголошення розшуку обвинувачуваного» Кримінально-процесуального кодексу України зазначено: «Коли місце перебування особи, щодо якої винесена постанова про притягнення її в справі як обвинуваченого, не встановлене, слідчий оголошує її розшук. При наявності підстав, передбачених у статті 155 цього Кодексу, слідчий може обрати щодо обвинуваченого, який розшукується, запобіжний захід у вигляді тримання під вартою».

Інший приклад, у ст. 104 КК України вказано, що звільнення від відбування покарання з випробуванням застосовується до неповнолітніх відповідно до статей 75– 78 цього Кодексу.

Бланкетний спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи даної норми права, але з цієї ж статті випливає, що елемент, якого бракує, викладений в іншому нормативно-правовому акті. В такому

випадку норма права в повному обсязі міститься як в статті даного нормативно-правового акта, так і в статті іншого нормативно-правового акту. Наприклад, у ст. 197 КЗпП України закріплено, що молодим спеціалістам – випускникам державних навчальних закладів надається робота за фахом на період не менше трьох років у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Або, наприклад, у ст. 2 Закону України «Про заставу» вказуються: «Відносини застави, не передбачені цим законом, регулюються іншими актами законодавства України». Якими актами? Про це в ст. 2 конкретно не сказано, і у загальний «бланкетний» спосіб передбачена можливість регулювання заставних відносин іншими актами законодавства України.

Інший приклад: у п. 6 ст. 32 ЦК України записано, що порядок обмеження цивільної дієздатності неповнолітньої особи встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України. У даному випадку здійснюється відсилання до іншого конкретного нормативного акта.

За рівнем узагальнення є ***абстрактний*** і ***казуїстичний*** способи викладення правових норм.

Абстрактний спосіб – зміст норми розкривається загальними, абстрактними, не індивідуалізованими поняттями. Наприклад, норма ст. 8 ЦК, що регулює правила застосування цивільного законодавства за аналогією: при неможливості використання аналогії закону права та обов'язки сторін визначаються, виходячи із загальних основ та сенсу цивільного законодавства і вимог розумності та справедливості.

Казуїстичний (казуальний) – зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями, шляхом переліку певних фактів, випадків, ознак та ін. Наприклад, норма, що визначає перешкоди до укладення шлюбу: наявність іншого шлюбу; наявність відносин родства; недієздатність хоча б однієї особи.

Слід зазначити, що можливо виділити й інші способи викладу норм права в нормативно-правових актах, які визначаються правилами юридичної техніки. Однак вони мають доповнюючий характер і не впливають суттєво на правозастосовну практику.

11.5. Норми матеріального і процесуального права

Норма матеріального права - це правило поведінки, що є первинним регулятором суспільних відносин, яке встановлює юридичні права та юридичні обов’язки потенційних учасників правовідносин або ж визначає вид та межі юридичної відповідальності за вчинене правопорушення.

Норма процесуального права – це правило поведінки, що встановлює оптимальний порядок реалізації та захисту норм матеріального права, а отже, є вторинною, похідною та, відповідно, залежною від норми матеріального права. Таким чином, призначенням процесуальних норм є встановлення порядку, регламенту, процедури здійснення фактичної поведінки з реалізації прав чи виконання обов’язків, сприяння у досягненні результату, передбаченого нормою матеріального права.

Норми процесуального права відрізняються від норм матеріального права рядом особливостей:

1. Своєрідністю приписів. Це обумовлюється, передусім, характером функцій процесуальних норм, їх *призначенням*:

якщо функція норм матеріального права полягає у безпосередньому регулюванні поведінки, то призначення процесуальних норм полягає у регулюванні суспільних відносин, що складаються у процесі застосування норм матеріального права, сприянні досягненню результату, що передбачений нормою матеріального права;

приписи процесуальних норм мають процедурний характер, тобто визначають найбільш доцільний порядок здійснення правотворчої, правозастосовчої, установчої та контрольної діяльності;

багато процесуальних норм визначають порядок організації органів держави і здійснення ними своєї компетенції.

2. *Особливостями адресатів*:

як правило, адресуються суб'єктам, які наділені владними повноваженнями (компетенцією) для застосування норм матеріального права;

приписи цих норм виступають завжди як категоричне веління щодо суб'єктів, які уповноважені організовувати правозастосовчий процес і можуть містити диспозитивні засади щодо зацікавлених учасників правотворчого процесу.

3. *Специфічною структурою*. Вони, як і норми матеріального права, мають трьохелементну структуру, але:

диспозиція процесуальної норми є формою реалізації норм матеріального права;

у гіпотезі процесуальної норми умови, обставини визначаються змістом норми матеріального права, що застосовується, тобто у гіпотезі процесуальної норми ніби "присутня" норма матеріального права;

похідна природа процесуальної норми визначає специфіку і її санкції, що, передусім, виражається у такому наслідку, як відміна правозастосовчого акта, що прийнятий з порушенням даної норми.

4. Особливостями процесуальних норм є й те, що вони тісно *пов'язані з різними прийомами і способами*, що використовуються державними органами при здійсненні своїх повноважень.

Значення процесуально-правових норм як у правотворчості, так і у правозастосуванні полягає в удосконаленні діяльності різних органів, що беруть участь в управлінні суспільством. Процесуальне врегулювання цієї діяльності забезпечує підвищення відповідальності, дисципліни і зміцнення законності.

5. Важливою особливістю процесуально-правових норм є їх *системність*. Системність – загальна властивість правових норм. Проте стосовно норм процесуального права ця властивість виявляється яскравіше, є практично абсолютною. Види процесуальних норм: кримінально-процесуальні; цивільно-процесуальні; адміністративно-процесуальні; господарсько-процесуальні та ін. Зазначені види поєднує єдина мета – захист і відновлення порушених матеріальних правовідносин. А роз'єднує те, що вони належать до

різних видів юридичного процесу. Розмаїтість юридичних процесів визначається специфікою основних матеріальних правовідносин (кримінально-правових, цивільно-правових, адміністративно-правових).

Водночас, як зазначає О.Ф. Скакун, *процесуальні норми не можна ототожнювати з матеріальними процедурними нормами*. Норми матеріальної процедури, які є необхідною умовою реалізації ряду матеріальних регулятивних норм і зв'язків, існують майже в усіх галузях права. Вони невіддільні від усієї іншої системи норм матеріальних галузей права. Кожна матеріально-процедурна норма пов'язана з відповідним регулятивним відношенням і є обов'язковою умовою його нормальної реалізації. Зміст матеріально-процедурної норми визначається змістом «свого» основного матеріального регулятивного правовідношення і не може бути використаний для здійснення «чужого». Наприклад, матеріальні норми, об'єднані в інститут виборчого права, не можуть бути використані для процедури обміну житлових приміщень. На відміну від матеріально-процедурних норм процесуальні норми створюються для регулювання відносин як би «ззовні». Вони мають якість універсальності, пристосованості, забезпечують реалізацію юридичних обов'язків, які регулюються різними галузями матеріального права.

Розділ 12. ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

12.1. Поняття та етапи процесу правоутворення

Правоутворення – це відносно тривалий процес формування юридичних норм, що починається з визнання державою певних суспільних відносин, усвідомлення необхідності їх правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів.

Формування права – це складний, багатоаспектний соціальний процес, обумовлений взаємодією об'єктивних умов і суб'єктивних чинників, що визначають і забезпечують утворення нових норм права.

Цей процес складається з трьох етапів.

На *першому етапі* цього процесу відбувається формування певних суспільних відносин, які в результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру.

На *другому етапі* (правозакріплення) відбувається державне санкціонування суспільної та державної (в історичному аспекті передусім судової) практики, її розгорнуте законодавче закріплення. Шляхом правозакріплення складаються основи правового регулювання суспільних відносин.

На *третьому етапі* держава з метою конкретизації та деталізації основ правового регулювання самостійно створює широке коло правових приписів. Саме цей етап і називається правотворчістю.

Отже, правоутворення не зводиться до правотворчості, яка є лише останнім етапом цього процесу.

12.2. Правотворчість: поняття, принципи, функції та види

Правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) всього народу чи його територіальних спільностей із встановлення (санкціонування), зміни чи скасування юридичних норм.

Ознаки правотворчості:

- здійснюється безпосередньо державою чи за її делегуванням іншими суб'єктами;
- полягає в утворенні нових норм права чи зміні або скасуванні існуючих;
- отримує завершення у письмовому документі – нормативно-правовому акті;
- здійснюється у відповідності з правовим регламентом;
- має конкретно-цільову та організаційну спрямованість;

Виділяють дві групи *принципів* правотворчості:

Загальні, тобто основоположні вимоги (положення), що виражають її сутність:

– *гуманізм* – формування нормативно-правових актів на основі загальнолюдських цінностей, міжнародних стандартів прав людини;

– *демократизм* – участь народу у правотворчому процесі;

– *гласність* – відкритість правотворчості для широкої громадськості, вільне та відкрите обговорення проектів нормативно-правових актів;

– *законність* – правотворча діяльність повинна здійснюватись у відповідності до Конституції та чинних законів держави, дотримання встановленого порядку підготовки, прийняття і опублікування нормативно-правових актів;

– *науковість* – ефективне використання у правотворчості найновіших досягнень науки (насамперед, юридичної); проведення незалежної наукової експертизи;

– *системність* – суворе врахування системи права і законодавства, узгодження з ним інших нормативно-правових актів.

Спеціальні, що притаманні саме такій формі державної діяльності:

– *своєчасність* – правильне визначення часу підготовки та прийняття актів, врахування ступеню зрілості регульованих суспільних відносин;

– *поєднання динамізму та стабільності*;

– *плановість* – чіткий розподіл правотворчої робота за предметом, етапами, часом;

– *професіоналізм* – участь у правотворчій діяльності професійно підготовлених, компетентних, кваліфікованих спеціалістів;

– *техніко-юридична відокремленість*;

– *врахування місцевого досвіду*.

Основними *функціями* правотворчості вважають:

– *первинне регулювання суспільних відносин* – діє тоді, коли суспільні відносини раніше не регулювалися і вперше виникла необхідність у їх врегулюванні.

– *оновлення правового матеріалу* – передбачає заміну тих законів, які застаріли, які не відповідають потребам суспільного розвитку.

– *ліквідація прогалин в праві*, тобто усунення повної чи часткової відсутності в чинних нормативних актах необхідних норм права.

– *упорядкування нормативно-правового матеріалу*, тобто систематизація законодавства (наприклад, шляхом його кодифікації або консолідації).

Правотворчість здійснюється двома соціальними інститутами:

- державою (державними органами та їх посадовими особами);

- громадянським суспільством та його суб’єктами.

Види правотворчості держави.

1. За юридичною силою актів:

– *законодавча діяльність* – діяльність законодавчого органу держави по підготовці та прийняттю законодавчих актів;

– *підзаконна правотворча діяльність* – з підготовки та прийняття підзаконних нормативних актів (постанов уряду, указів голови держави тощо).

2. За формою участі держави у правотворчості:

– *безпосередня правотворчість* – видання нормативно-правових актів органами держави та уповноваженими на це посадовими особами;

– *санкціонована правотворчість* – санкціонування актів, прийнятих сус-

пільними організаціями або попередній дозвіл на їх видання;

– *спільна правотворчість* (нормативне погодження);

– *делегована правотворчість*, тобто делегування правотворчих повноважень вищестоящого органу держави органу нижчого рівня.

3. За функціональним призначенням:

– *поточна правотворчість*, яка пов'язана з первинним регулюванням суспільних відносин, оновленням норм права та усуненням прогалин;

– *систематизаційна*, головним чином, *кодифікаційна правотворчість*.

Види правотворчості громадянського суспільства:

- *безпосередня правотворчість народу* – референдум.

- *правотворчість органів місцевого самоврядування; об'єднань громадян; комерційних організацій; трудових колективів.*

12.3. Основні стадії правотворчого процесу

Правотворчий процес – це система послідовних організаційних дій, взаємозв'язаних процедур щодо прийняття та зміни нормативно-правових актів.

Кожний вид нормативно-правових актів зв'язаний з компетенцією державних органів певного рівня, а тому підготовка, розгляд та прийняття кожного виду актів в їх ієрархії мають специфічні ознаки. Ступінь складності правотворчого процесу визначається тим, які саме нормативно-правові акти приймаються або змінюються (закони, укази, постанови, рішення та ін.)

Але у загальному вигляді можна виділити такі стадії правотворчого процесу:

1. *Передпроектна стадія*, що включає:

а) формулювання юридичного мотиву про необхідність внесення змін у чинну систему права;

б) правотворчу ініціативу, тобто обґрунтування юридичної значущості правової регламентації видання нормативно-правового акта.

Це, по суті, підготовча стадія правотворчості.

2. *Проектна стадія*, яка охоплює:

а) прийняття рішення компетентного органу про підготовку проекту нормативно-правового акта;

б) розробку концепції проекту нормативно-правового акта та підготовку його тексту;

в) попередній розгляд проекту нормативно-правового акта правотворчим органом;

г) обговорення та узгодження проекту із зацікавленими організаціями, доопрацювання проекту, усунення протиріч та зауважень.

Це, по суті, початкова стадія правотворчості.

3. *Обговорення проекту нормативно-правового акта та прийняття самого нормативно-правового акта.* Це основна стадія правотворчості.

4. *Засвідчувальна стадія*, яка охоплює:

а) підписання нормативно-правового акта;

б) присвоєння йому реєстраційного коду.

5. *Інформаційна стадія*, тобто офіційне опублікування прийнятого нормативно-правового акта у засобах масової інформації, доведення його до відома виконавців (адресатів).

Засвідчувальні та інформаційні дії складають заключну стадію правотворчості.

Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10 червня 1997 року № 503/97 (із змінами та доповненнями) докладно регулює порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, що їх приймають Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України.

Основні положеннями цього Указу, що регулюють питання оприлюднення:

1. Закони України, інші акти Верховної Ради України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України не пізніш як у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття у встановленому порядку і підписання підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях.

2. Офіційними друкованими виданнями для усіх актів вищезазначених державних органів є: журнал «Офіційний вісник України», газета «Урядовий кур'єр». *Додатково для законів та інших актів Верховної Ради України*: газета «Голос України», журнал «Відомості Верховної Ради України».

Додатково для законів та актів Президента України: інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України»

Акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України можуть бути в окремих випадках офіційно оприлюднені через телебачення і радіо.

3. Нормативно-правові акти можуть бути опубліковані в інших друкованих виданнях лише після їх офіційного оприлюднення.

Нормативно-правові акти, опубліковані в інших друкованих виданнях, мають інформаційний характер і не можуть бути використані для офіційного застосування.

4. Акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, які не мають загального значення чи нормативного характеру, можуть не публікуватися за рішенням відповідного органу. Ці акти та акти з обмежувальними грифами офіційно оприлюднюються шляхом надіслання відповідним державним органам та органам місцевого самоврядування і доведення ними до відома підприємств, установ, організацій та осіб, на яких поширюється їх чинність.

Основні положеннями цього Указу, що регулюють питання набрання чинності актів:

1. Нормативно-правові акти Верховної Ради України і Президента України набирають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

2. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України набирають чин-

ності з моменту їх прийняття, якщо більш пізній строк набрання ними чинності не передбачено в цих актах. Акти Кабінету Міністрів України, які визначають права і обов'язки громадян, набирають чинності не раніше дня їх опублікування в офіційних друкованих виданнях.

Зважаючи на кількість офіційних джерел, нормативно-правовий акт набирає чинності після опублікування в тій із вказаних газет, чи журналів, де його опубліковано раніше.

3. Неопубліковані акти Верховної Ради України і Президента України набирають чинності з моменту одержання їх державними органами або органами місцевого самоврядування, якщо органом, що їх видав, не встановлено інший строк набрання ними чинності.

4. Акти Верховної Ради України і Президента України про призначення відповідно до законодавства на посади і звільнення з посад набирають чинності з моменту їх прийняття.

12.4. Поняття та різновиди форм (джерел) права

Джерела права – економічні, соціальні, політичні, морально-культурні та інші фактори, що породжують або об’єктивно обумовлюють виникнення та зміст норм права.

Розрізняють джерела права в матеріальному розумінні (матеріальні суспільні відносини, що обумовлюють зміст норм права, форми власності тощо), джерела права в ідеальному розумінні (сукупність юридичних ідей, що обумовлюють зміст норм права, тобто правосвідомість) та джерела права в спеціально юридичному розумінні (власне форми права).

Форми права – це офіційні способи, форми зовнішнього вираження та закріплення змісту норм права.

Виділяють такі форми (джерела) права:

1. *Нормативно-правовий акт*, тобто офіційний акт-документ компетентних суб’єктів правотворчості, який містить норми права, що забезпечуються державою. Він є основною формою права більшості країн, особливо романо-германської правової сім’ї, і виступає у вигляді законів та підзаконних актів.

2. *Правовий прецедент* – це рішення судового чи адміністративного органу з конкретної справи, якому надається загальнообов’язкове значення при вирішенні аналогічних справ в майбутньому. Є однією з основних форм права англо-саксонської правової сім’ї. Залежно від того, хто приймає рішення, яке породжує прецедент, його визначають адміністративним чи судовим.

Прецедент може бути відмінений або законом, або вищестоящим судом. В останньому випадку вважається, що колишнє рішення, що скасовується, було винесено в результаті невірного розуміння права, а укладена в ньому правова норма як би ніколи не існувала. У цьому складається сутність таз званої «декларaторної теорії»: загальне право ніколи не змінюється, воно просто заново правильно викладається.

У цей час англійська доктрина прецеденту перебуває у стані майже безпе-

рервної зміни, але незмінними залишаються три риси: 1) повага до окремо взятого рішення одного з вищих судів; 2) визнання того, що рішення даного суду є переконуючим для судів, що стоять вище його по ієрархії; 3) окреме рішення розглядається завжди як обов'язковий прецедент для нижчестоящих судів.

3. *Нормативний договір* – документально оформлене, спільне, узгоджене рішення двох або більше суб'єктів правотворчості, яке містить норми права та забезпечується державою. Ці форму права називають договором з нормативно-правовим змістом (міжнародні угоди, колективні угоди).

Найбільш розповсюдженим прикладом нормативного договору є колективний договір на підприємстві. На відміну від цивільно-правових угод, нормативний договір не має персоніфікованого, індивідуально-разового характеру, бо його зміст становлять правила поведінки загального характеру – норми.

Міжнародно-правовий акт – спільний документ двох або декількох держав, що містить норми права про встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків у різноманітних відносинах між ними. Такий акт є основним джерелом в міжнародному публічному праві, а санкціонований державою він розповсюджується на всю її територію, стає складовою частиною національного законодавства.

4. *Правовий звичай* – санкціоноване державою правило поведінки, що склалося історично, в результаті багаторазового повторення людьми певних дій. Санкціонування здійснюється шляхом відсилки до звичаю, а не текстуального закріплення його в нормативно-правовому акті. Взагалі звичай історично був першим джерелом права, який регулював відносини в період становлення держави. Правовим звичай стає після того, як одержує офіційне схвалення держави. Природа правового звичаю характеризується такими особливостями: він, як правило, носить локальний характер, тобто застосовуються в рамках порівняно невеликих суспільних груп людей; юридичні звичаї часто тісно пов'язані із релігією; часто виражаються в прислів'ях, приказках, афоризмах.

5. *Правова доктрина*, тобто різноманітні наукові праці (монографії, трактати, статті тощо), що містять концептуально оформлені правові ідеї, принципи, що розроблені вченими, на підставі яких правозастосовчі органи приймають рішення з конкретних юридичних справ. Правова доктрина не в усіх країнах є джерелом права, хоча значення наукових праць юристів для формування моделі правового регулювання визначаються законодавцями багатьох країн. Вона виступає безпосереднім джерелом в англо-саксонській правовій системі, в мусульманських державах та ін.. У наші дні роль доктрини є важливою для правотворчості – вона сприяє удосконаленню нормативно-правового акту, створенню правових актів і категорій, розвитку методології тлумачення законів.

6. *Релігійно-правова норма* – акт-документ, що містить церковний канон або іншу релігійну норму, яка санкціонована державою для надання їй загальнообов'язкового значення та забезпечується нею. Вона розповсюджена в традиційно-релігійних правових системах, характерна для мусульманського

права (Коран, Сунна). У деяких країних релігійно-правова норма тісно переплелась із правовим звичаєм, традиціями общинного побуту (держави Африки, Латинської Америки).

7. *Загальні принципи права* – вихідні начала правової системи (принципи справедливості, гуманізму тощо), на які юристи посилаються при відсутності інших джерел (форм) права. Застосовуються при усуненні прогалин у праві шляхом застосування аналогії права.

12.5. Поняття та види нормативно-правових актів

Нормативно-правовий акт – це офіційний акт-документ компетентних суб'єктів правотворчості, який містить норми права, що забезпечуються державою. Він є однією з форм існування та вираження норм права, є основною формою права для багатьох правових систем сучасності.

Ознаки нормативно-правового акта:

- приймається уповноваженими суб'єктами правотворчості (державними правотворчими органами або народом);
- виражає державну волю домінуючої частини населення або всього народу;
- завжди містить нові норми права чи змінює (скасовує) чинні, чітко формулює зміст юридичних прав і обов'язків;
- приймається у відповідності із певною процедурою;
- має форму письмового акта – документа, певні реквізити та структуру (преамбула, глави, розділи, статті, частини, пункти);
- публікується в офіційних спеціальних виданнях, в яких текст акта повинен бути автентичним офіційному зразку цього акта.

Нормативно-правові акти класифікуються за різними критеріями:

За юридичною силою:

– закони;

– підзаконні нормативні акти.

За сферою дії:

– загальні;

– спеціальні;

– локальні.

За часом дії

– постійні;

– тимчасові.

За характером волевиявлення:

– акти встановлення норм права;

– акти зміни норм права;

– акти скасування норм права.

За суб'єктами ухвалення:

– акти органів держави;

– акти прийняті народом в процесі референдуму;

– акти громадських об’єднань, трудових колективів;
– спільні акти органів держави і недержавних утворень.

За галузевою приналежністю:
– цивільні;
– кримінальні;
– адміністративні;
– кримінально-процесуальні та ін.

12.6. Співвідношення нормативно-правового акта з актом застосування та актом тлумачення норм права

Важливим завданням загальнотеоретичної юридичної науки та однойменної навчальної дисципліни є формування у майбутніх юристів-практиків такого рівня правосвідомості, техніко-юридичної культури, який передбачає наявність необхідних теоретичних знань про окремі різновиди правових актів, а також правила, прийоми та специфічні засоби їх підготовки, оформлення, а для нормативно-правових актів – до того ж опублікування та систематизації. Тому нагальною для теорії права є потреба з’ясування як юридичної природи кожного з різновидів правових актів, так і їх співвідношення.

Вихідною категорією для окремих різновидів правових актів є поняття «правовий акт».

Правовий акт – це забезпечене з боку держави формально-обов’язкове волевиявлення органів публічної влади, їх службових і посадових осіб, що має офіційний характер, здійснюється у спеціально передбаченому законом процедурно-процесуальному порядку з метою регулювання поведінки суб’єктів права за для утвердження правопорядку.

Зважаючи на той факт, що правовий акт є родовим поняттям по відношенню до окремих його різновидів, ознаки цього поняття будуть спільними для категорій «нормативно-правовий акт», «акт застосування норм права» та «акт тлумачення норм права». До ознак поняття «правовий акт» можна віднести такі:

1) його формально-обов’язковий характер;
2) його вольовий характер;
3) його офіційний характер;
4) його спрямованість на регулювання поведінки суб’єктів права;
5) його прийняття у спеціально передбаченому законом процедурно-процесуальному порядку;
6) його цільова орієнтація на утвердження правопорядку;
7) його здатність породжувати юридичні наслідки;
8) його забезпеченість (гарантованість) з боку держави.

Подальший алгоритм висвітлення цього питання вимагає розкриття змісту понять «нормативно-правовий акт», «акт застосування норм права» та «акт тлумачення норм права», з’ясування їх сутнісно-змістовних ознак та проведення класифікації, адже саме вони стануть предметом порівняльного аналізу, що забезпечить виокремлення відмінностей між зазначеними вище різновидами пра-

вових актів.

Під ***нормативно-правовим актом*** у теорії права розуміють прийнятий у встановленому порядку та відповідній юридичній формі письмовий документ уповноваженого суб'єкта правотворчості, яким встановлюються, змінюються або скасовуються юридичні норми. Основне призначення нормативно-правового акта полягає в тому, що він є зовнішньою формою виразу та закріплення правових норм.

Поняття «нормативно-правовий акт» характеризують такі ознаки:

- це письмовий документ, який має відповідну юридичну форму (назву);
- розробляється і приймається уповноваженими суб'єктами правотворчості та у встановленому для цього процедурно-процесуальному порядку;
- змістом нормативно-правового акта є правила поведінки загального характеру, дія яких розповсюджується на невизначене коло суб'єктів;
- має визначену внутрішню структуру (може складатися із преамбули, частин, розділів, статей, параграфів, пунктів, підпунктів);
- є обов'язковим для виконання, забезпечується системою державних гарантій, у тому числі й примусовими засобами;
- його функціональне призначення полягає у регулюванні суспільних відносин.

Характеристика нормативно-правового акта буде неповною, якщо поза увагою залишити такі його важливі юридичні властивості:

- юридична сила як специфічна властивість нормативно-правових актів, що розкриває їх співвідношення і залежність за формальною обов'язковістю та визначається місцем правотворчого органу в апараті держави;
- публікується у спеціальних виданнях, перелік яких визначено Указом Президента України від 10.06.1997 р. «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності»;
- дія у часі, просторі і на коло осіб. Кожний із цих параметрів може бути підставою для класифікації нормативно-правових актів.

Нормативно-правові акти класифікуються за такими критеріями:

1) за суб'єктами ухвалення – на акти органів держави, народу в процесі референдуму, громадських об'єднань, трудових колективів, спільні акти органів держави і недержавних утворень;

2) за юридичною силою – на закони й підзаконні нормативні акти;

3) за територіальною ознакою – на загальнодержавні, республіканські та місцеві (локальні);

4) за ступенем загальності правових норм – на загальні та конкретизаційні;

5) за характером волевиявлення – на акти встановлення, зміни та скасування норм права;

6) за часом дії – визначено-строкові, невизначено-строкові;

7) за галузями законодавства – на цивільні, кримінальні, кримінально-процесуальні та ін.

Індивідуальне регулювання поведінки суб'єктів здійснюється за допомо-

гою правозастосовних актів. Під ***актом застосування норм права*** розуміють спосіб зовнішнього прояву формально-обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації (П.М. Рабінович).

Правозастосовні акти характеризуються такими ознаками:

– це офіційні акти компетентних суб'єктів, що уособлюють їх однобічне волевиявлення і виражають волю держави;

– вони мають юридичну силу й забезпечуються відповідними засобами державного примусу;

– вони видаються на основі та відповідно до норм права, які застосовуються;

– вони видаються у певній формі й у передбаченому законом порядку;

– вони завжди містять індивідуально-конкретне, державно-владне веління (розпорядження) щодо вирішення конкретної справи. Це означає, що їхні приписи стосуються індивідуально конкретно визначених суб'єктів;

– вони можуть відігравати роль юридичних фактів, тобто на їх підставі можуть виникати, змінюватись або припинятись правовідносини;

– вони, на відміну від нормативно-правових актів, не можуть мати зворотної дії в часі, проте можуть бути оскаржені чи опротестовані у передбаченому законом порядку.

Правозастосовні акти можуть класифікуватись за різними критеріями:

1) за суб'єктами прийняття – акти глави держави, парламенту, суду, юрисдикційних органів, прокурора та ін.;

2) за функціональною спрямованістю – регулятивні та охоронні;

3) за галузевою приналежністю норм права, що застосовуються, – конституційно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові, адміністративно-правові тощо;

4) за юридичною формою (назва документа) – постанови, ухвали, вироки, рішення, протести та ін.;

5) за формою зовнішнього прояву (способом об'єктивації у зовнішньому світі) – письмові, усні, конклюдентні (діяльнісні, наприклад, застосування працівником міліції табельної вогнепальної зброї за наявності підстав, передбачених ст. 15 Закону України «Про міліцію»);

6) залежно від структурного елемента норми права, що застосовується – акти застосування диспозиції та акти застосування санкції;

7) за значенням у юридичному процесі – основні акти, що містять остаточне рішення у справі (наприклад, обвинувальний вирок суду), та допоміжні акти, що забезпечують прийняття основних актів (приміром, постанова слідчого про притягнення правопорушника як обвинуваченого);

8) за юридичними наслідками – правовстановлюючі, правоконстатуючі, правоприпиняючі, правозмінюючі та правоскасовуючі.

Акт тлумачення норм права (інтерпретаційно-правовий акт) – це вид правового акта, що включає загальні або індивідуальні правоположення, які, хо-

ча і не є нормами права, але розгорнуто й обґрунтовано роз'яснюють їх дійсний зміст, не є джерелом права, але перебувають у тісному підпорядкованому зв'язку з нормою права, яку тлумачать, і мають обов'язковий характер (Ю.Л. Власов). Юридична сила й обов'язковий характер актів тлумачення зумовлені: 1) юридичними властивостями норми права та підпорядкованим зв'язком правоположень акта тлумачення з нормою права; 2) наявністю наданих законодавцем певному суб'єкту повноважень на офіційне роз'яснення норм права і видання відповідних актів тлумачення.

Інтерпретаційно-правові акти характеризуються такими юридичними властивостями:

– формальна обов'язковість (загальна або індивідуальна) для адресатів застосування і реалізації інтерпретованої норми;

– закріплення в таких актах правил розуміння норми (а не правил фізичної поведінки);

– можливість їх прийняття лише правотворчими або спеціально уповноваженими суб'єктами;

– наявність (поряд із властивими нормативно-правовим актам) спеціальних письмових форм їх виразу: роз'яснень, інструктивних листів та ін.;

– не тільки пряма їх дія в часі, але й, звичайно, зворотна дія.

Класифікація актів тлумачення норм права може здійснюватися за такими підставами:

1) за «авторством» норми, що є предметом тлумачення, — акти автентичного тлумачення; акти делегованого (легального) тлумачення;

2) за суб'єктами тлумачення — акти тлумачення державних органів (органів державної влади, управління, суду, прокуратури та ін.); акти тлумачення уповноважених органів громадських об'єднань;

3) за сферою дії — нормативні (загальні) та казуальні (індивідуальні);

4) за галузевою приналежністю норми, що тлумачиться, — акти тлумачення норм конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права та ін.;

5) за структурним елементом норми права, що тлумачиться, — акти тлумачення гіпотези, акти тлумачення диспозиції, акти тлумачення санкції;

6) за формою зовнішнього виразу — письмові, усні (тільки казуальні);

7) за юридичною формою — рішення, постанови, роз'яснення, ухвали та ін.

Аналіз вищевикладеного дозволяє виокремити *відмінності* наведених різновидів правових актів за такими підставами:

1) *за змістом*: нормативно-правовий акт містить норми права (правила поведінки загального характеру); правозастосовний акт – правила поведінки індивідуального характеру; правоінтерпретаційний акт – правила їхнього розуміння;

2) *за зовнішньою формою виразу:* нормативно-правовий акт має лише письмову форму (вона може являти собою або повноцінний документ із усіма необхідними реквізитами, або ж резолюцію на документі, на зразок санкції суду на арешт обвинуваченого чи проведення обшуку), в той час як правоінтерпрета-

ційний акт може бути письмовим або вербальним (лише для казуального тлумачення норм права), а правозастосовний акт – письмовим, вербальним чи конклюдентним;

3) *за юридичною формою (назвою документа*): попри той факт, що окремі різновиди правових актів можуть мати однакову назву (наприклад, постанова, указ, наказ), для кожного з них передбачена і особлива форма. Для нормативно-правового акта, наприклад, закон; для правозастосовного акта – вирок, протест тощо;

4) *за внутрішньою структурою (внутрішньою будовою):* нормативно-правовий акт може складатися з преамбули, частин, розділів, статей, параграфів, пунктів, підпунктів, а правозастосовний і правоінтерпретаційний акти – зі вступної, описової (констатуючої), мотивувальної та резолютивної частин;

5) *залежно від можливості самостійного існування в механізмі правового регулювання:* нормативно-правовий та правозастосовний акти мають своє самостійне значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин, у той час як правоінтерпретаційний акт такого значення не має і повністю поділяє долю норми права, що тлумачиться;

6) *за субординацією в механізмі правового регулювання:* нормативно-правовий акт є юридично первинним по відношенню як до правозастосовного, так і до правоінтерпретаційного актів;

7) *по відношенню до джерел права:* національна правова доктрина України виходить із того, що нормативно-правовий акт є основним джерелом права, в той час як інтерпретаційно-правовий та правозастосовний акти (навіть, якщо вони прийняті вищими судовими органами) джерелом права не визнаються;

8) *за дією на коло суб'єктів:* нормативно-правовий і правоінтерпретаційний акти поширюють свою дію на кількісно невизначене коло суб'єктів, у той час як адресати правозастосовного акта визначені поіменно;

9) *за сферою дії:* нормативно-правовий і правоінтерпретаційний акти поширюють свою дію на кількісно невизначене коло життєвих випадків (виняток складає казуальне тлумачення), дія ж правозастосовного акта обмежена конкретним життєвим випадком;

10) *за вектором (напрямком) дії у часі:* нормативно-правовий та інтерпретаційно-правовий акти можуть мати як пряму, так і зворотну дію в часі, в той час як правозастосовні акти останньої не мають;

11) *залежно від можливості оскарження:* нормативно-правовий та інтерпретаційно-правовий акти за загальним правилом не підлягають оскарженню, а правозастосовний акт може бути оскарженим. Не є винятком із загального правила навіть рішення вищих судових органів у конкретних справах, які можуть стати предметом розгляду у відповідних міжнародних судових установах чи відповідних органах міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

12.7. Закон: поняття, його різновиди та співвідношення із законодавчим актом

Закон – це нормативно-правовий акт прийнятий в особливому порядку вищим представницьким органом державної влади (парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму), що має найвищу юридичну силу і призначений для врегулювання найбільш важливих суспільних відносин.

Ознаки закону*:*

- акт, що приймається вищими законодавчими (представницькими) органами державної влади або безпосередньо народом;
- акт, який може бути тільки нормативним за змістом;
- має вищу юридичну силу;
- приймається в особливому процедурному порядку;
- завжди письмовий акт, що містить первинні норми права з основних питань суспільного та державного життя.

Вища юридична сила законів проявляється в такому:

➢ ніхто, крім органів законодавчої влади та народу, не може приймати закони, змінювати їх чи відміняти;

➢ всі інші нормативно-правові акти повинні видаватися відповідно до законів;

➢ у разі колізій між нормами закону та підзаконного нормативно-правового акта діють норми закону

Класифікація законів здійснюється за різними підставами, але більше уваги приділяють поділу законів за значенням та місцем у системі законодавства:

Конституція – Основний Закон держави, який регламентує основи суспільного, політичного, економічного життя, права і свободи людини. Конституції належить верховенство в системі нормативних актів держави.

Конституційні закон – акти, що становлять основу розвитку правової системи, вносяться зміни або доповнення до Конституції чи необхідність прийняття яких прямо передбачена чинною Конституцією.

Звичайні (поточні) закони – регламентують певні та обмежені сфери суспільного життя у відповідності з Конституцією. Вони бувають загальними, кодифікованими та поточними.

Надзвичайні закони – приймаються у необхідних випадках, надзвичайних ситуаціях.

Забезпечуючі (оперативні) закони – нормативно-правові акти, якими вводяться в дію окремі закони, ратифікуються міжнародні договори та ін. Їх призначення полягає не у виданні нових норм, а в оперативному підтвердженні підтримки системи норм, що містяться в інших законах та міжнародних договорах, та потребують невідкладного прийняття. Це закони, що містять норми про норми.

Характеризуючи співвідношення категорій «закон» і «законодавчий акт», варто відзначити, що поняття законодавчий акт за своїм обсягом є ширшим і крім законів включає в себе акти делегованої законотворчості, які за

юридичною силою прирівнюються до законів. До актів делегованої правотворчості можна віднести декрети Кабінету Міністрів України та укази Президента України з економічних питань, прийняті ним на підставі п. 4 розділу XV Конституції України.

12.8. Поняття та стадії законодавчого процесу

Законодавчий процес – це процедура прийняття закону, що складається з певних стадій – самостійних, логічно завершених етапів та організаційно-технічних дій.

Стадії законодавчого процесу*:*

Передпроектна стадія – законодавча ініціатива, тобто внесення проекту закону в законодавчий орган, що здійснюється в офіційному порядку певними органами та особами. Проекти законів вносяться разом з пояснювальною запискою, яка повинна містити обґрунтування необхідності їх розробки чи прийняття.

Проектна стадія:

– прийняття рішення про підготовку законопроекту, включення відповідної пропозиції в план законодавчих робіт;

– доручення розробки законопроекту тим чи іншим органам;

– розробка законопроекту та його попередня експертиза;

– внесення законопроекту в законодавчий орган, прийняття його до розгляду, обговорення законопроекту та його узгодження.

Стадія прийняття закону:

– прийняття закону шляхом голосування та відповідної постанови про введення закону в дію.

Засвідчувальна стадія:

– санкціонування (підписання) закону главою держави у встановлені конституцією строки.

Інформаційна стадія:

– промульгація закону – не тільки підписання закону главою держави, але й видання спеціального акта – розпорядження про офіційне опублікування закону. Це здійснюється, як правило, актом глави держави – указом, наказом та ін.;

– включення закону до єдиного державного реєстру нормативних актів, де вказується його реєстраційний код;

– опублікування закону в офіційних виданнях.

12.9. Поняття та види підзаконних нормативно-правових актів

Підзаконний нормативно-правовий акт – це документ, який видається компетентним органом або посадовою особою на підставі закону, відповідно до нього, для конкретизації та виконання законодавчих приписів та містить норми права.

Підзаконність цих актів не означає їх меншу юридичну обов’язковість.

Вони мають необхідну юридичну силу, але вона не має такої всезагальності та верховенства, що притаманні законам. Юридична сила залежить від статусу органів держави, характеру та призначення цих актів.

Класифікацію підзаконних нормативно-правових актів можна проводити за наступними критеріями:

1. *За суб'єктами видання*:

– акти нормативного характеру законодавчого органу (постанови)

– акти глави держави (укази, розпорядження);

– акти уряду (постанови, розпорядження);

– акти керівників міністерств, центральних органів виконавчої влади (накази, рішення, вказівки);

– акти органів місцевого самоврядування (рішення, нормативні ухвали);

– акти адміністрації підприємств, установ, організацій (нормативні накази, інструкції) тощо.

2. *В залежності від характеру норм (первинні чи вторинні):*

– містять первинні норми, що встановлюють загальні основи правового регулювання (можуть видаватися безпосередньо на основі Конституції):

✓ акти (укази і розпорядження) глави держави;

✓ акти (постанови) нормативного характеру законодавчого органу;

✓ акти (постанови і розпорядження) уряду;

– містять вторинні норми, які розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їх основі та спрямовані на їх виконання (відомчі акти). Вони мають внутрішнє відомче значення:

– видаються з питань, що віднесені виключно до їх компетенції (міністерства, комітету, фонду та ін.);

– розповсюджується на осіб, які входять до сфери їх ведення, тобто у систему управлінської, службової, дисциплінарної підлеглості даних відомств.

3. *За юридичною силою:*

– загальні – поширюються на всю територію та населення держави, наприклад, постанови уряду

– відомчі – поширюються на певну сферу суспільних відносин, як акти міністерств, державних комітетів

– місцеві – чинні на території певної адміністративно-територіальної одиниці, наприклад, акти місцевих органів виконавчої влади

– локальні – регламентують діяльність конкретних підприємств, установ, організацій і поширюються на їх працівників, наприклад, акти адміністрації підприємства.

12.10. Чинність нормативно-правових актів у часі. Переживання закону та зворотна сила закону

Будь-який нормативно-правовий акт, має межі своєї чинності у трьох "вимірах":

➢ у часі, тобто обмежений періодом дії, коли нормативний акт має юридичну силу;

➢ у просторі, тобто територіальне обмеження його дії;

➢ за колом осіб, які підпадають під дію нормативного акта.

Дія нормативно-правового акта в часі визначається моментом набрання ним чинності та моментом припинення його юридичної сили.

Нормативно-правові акти набирають чинності:

- з моменту прийняття;
- з моменту опублікування;
- з моменту, передбаченого у самому нормативно-правовому акті чи у супроводжувальному акті про порядок введення цього нормативного акта в дію;
- по закінченні встановленого терміну після його опублікування (наприклад, для законів Україні – 10-денний строк, якщо у законі чи постанові про введення його в дію не вказаний момент набрання законом чинності);
- з моменту фактичного отримання акту виконавцями (якщо нормативно-правовий акт не підлягає опублікуванню);
- з виникненням певних обставин (проголошення війни, надзвичайного стану тощо);
- з дати реєстрації (затвердження) нормативно-правового акту.

Нормативно-правові акти втрачають юридичну силу:

- після закінчення строку, на який вони були прийняті;
- із зміною обставин, на які вони були розраховані;
- при прямому скасуванні іншим нормативно-правовим актом чи спеціальним актом (рішенням Конституційного Суду);
- при фактичному його скасуванні, тобто коли прийнято новий нормативно-правовий акт з цього ж питання, а попередній формально не скасовано.

Переживання закону (ультраактивність) – продовження дії норм закону після втрати ним чинності. Тут старий нормативний акт, скасований новим, ніби «переживає» відведений йому термін. Таке можливо лише за умови, що новий закон продовжує на певний період чинність норм старого закону.

Зворотна сила закону (ретроактивність) – це розповсюдження дії норм даного закону на суспільні відносини, що виникли до набрання ним чинності.

Загальним є правило: закони зворотної сили не мають. Це надає визначеності та стабільності суспільним відносинам, адже громадяни у своїх поступках орієнтуються не тільки на чинні закони, а й розраховують на майбутні закони у конкретних поступках сьогодення.

Але деякі закони мають зворотну силу. Таку властивість мають лише закони:

в яких передбачене надання їм (або окремим статтям) зворотної сили;

які скасовують або пом'якшують юридичну, зокрема кримінальну, відповідальність фізичної особи.

12.11. Чинність нормативно-правових актів у просторі та на коло осіб

Будь-який нормативно-правовий акт, має межі своєї чинності у трьох "вимірах":

- у часі, тобто обмежений періодом дії, коли нормативний акт має юридичну силу;
- у просторі, тобто територіальне обмеження його дії;
- за колом осіб, які підпадають під дію нормативного акта.

Дія нормативно-правового акту у просторі визначається територією, на яку розповсюджується влада органу, що його видав.

Під територією держави розуміється її власна територія (земна поверхня, внутрішні та територіальні води, повітряний простір в межах державного кордону, континентальний шельф) та умовна територія (території посольств, консульств, військові кораблі та відповідні літальні апарати незалежно від місця їх знаходження, торговельні кораблі у відкритому морі та ін.)

Екстериторіальна чинність передбачає розповсюдження законодавства даної держави за межами її території. *Право екстериторіальності* розуміють як порядок, згідно з яким установи або фізичні особи, що знаходяться на території іншої держави, вважаються такими, що перебувають на власній національній території та підкоренні законам та юрисдикції власної держави. За загальним правилом, правом екстериторіальності користуються дипломати та члени їх сімей.

Дія нормативно-правового акту за колом осіб означає, що його дія розповсюджується на усіх фізичних та юридичних осіб, що перебувають на території держави.

Усі особи – це громадяни держави, іноземні громадяни, особи без громадянства (апатриди), громадяни двох або більше держав (біпатриди), державні органи, громадські об'єднання, підприємства тощо.

Винятки з цього правила:

- деякі нормативно-правові акти розповсюджуються тільки на громадян даної держави;

- не підпадають під юрисдикцію держави особи, що мають дипломатичний імунітет.

Розділ 13. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

13.1. Поняття та види правових відносин

Однією з найважливіших категорій не лише загальнотеоретичної, але й галузевих юридичних наук є правовідносини. Найбільш поширеною є така інтерпретація поняття, що розглядається нами.

Правові відносини – це суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких наділені суб'єктивними юридичними правами та суб'єктивними юридичними обов'язками.

В останній час у юридичній науці неабиякого значення набуває діяльнісний підхід, за яким **правові відносини** визначаються як специфічна форма соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів та досягнення результату, що передбачений або не суперечить закону, договору чи іншим джерелам права (Ю.І. Гревцов).

Правові відносини характеризуються такими ознаками:

- правові відносини – це вид соціальних відносин у суспільстві, механізм виникнення і реалізації якого підпорядкований загальним закономірностям встановлення та здійснення соціальних відносин;

– сторонами юридичних відносин можуть бути лише особи, що наділені якостями суб'єкта права;

– змістом правових відносин виступає взаємодія сторін, а форма регламентована юридичним нормативом;

– виключно у межах цього різновиду суспільних відносин здійснюється захист і використання суб'єктивних прав і свобод, а також виконання юридичних обов'язків;

– у сучасному суспільстві правові відносини – один із основних легітимних шляхів досягнення людиною мети, реалізації інтересів і намірів у межах існуючого правопорядку та законності;

– на відміну від інших різновидів соціальних відносин правові відрізняє тісний зв'язок із юридичним нормативом, котрий може не лише містити загальну модель юридичної взаємодії, тобто змісту правовідносин, але й вказувати на способи та засоби захисту від порушень цієї моделі.

Соціальне призначення правовідносин полягає у створенні суб'єктам права конкретних соціальних можливостей для задоволення їхніх потреб або власними діями, або діями інших суб'єктів. Такі можливості й забезпечуються налагодженням суспільних зв'язків у вигляді взаємних юридичних прав та обов'язків відповідних суб'єктів.

Правовідносини класифікуються за такими критеріями:

1) залежно від *галузевої приналежності норм права, що є підставою для їх виникнення*: конституційні, цивільні, трудові, сімейні, кримінальні та ін.;

2) залежно від *визначеності сторін, учасників правовідносин – абсолютні*, в яких визначена лише уповноважена сторона, яка наділена

суб'єктивним правом, а всі інші виступають відносно неї зобов'язаною стороною (наприклад, правовідносини власності) та *відносні*, в яких визначено обидві сторони, як уповноважена, так і зобов'язана (наприклад, цивільно-правові відносини купівлі-продажу, в яких сторонами є продавець і покупець);

3) залежно від *кількості суб'єктів, що є учасниками правовідносин – прості*, тобто двосторонні та *складні,* тобто багатосторонні;

4) залежно від *функціонального призначення – регулятивні правовідносини* виникають із правомірних дій суб'єктів з метою забезпечення нормальної організації суспільного життя; та *правоохоронні відносини* – правова форма соціальної взаємодії право-дієздатних суб'єктів, яка носить владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення і має на меті його попередження чи припинення, відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності та уможливлює примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом чи договором і опосередкованого правозастосовним актом;

5) *за характером поведінки зобов'язаного суб'єкта – правовідносини активного типу*, в яких зобов'язаний суб'єкт мусить вчинити певні дії (наприклад, податкові правовідносини, що виникли між платником податків та податковою інспекцією) та *правовідносини пасивного типу*, в яких зобов'язаний суб'єкт повинен утриматися від вчинення активних дій (наприклад, кримінально-процесуальні правовідносини, що виникли між обвинуваченим, відносно якого обрано запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд та слідчим, який проводить досудове слідство у кримінальній справі);

6) залежно від *розподілу прав і обов'язків між сторонами*, правовідносини поділяються на: односторонні, в яких кожна зі сторін має або права, або обов'язки (наприклад, цивільно-правові відносини позики, що виникли між позикодавцем та позичальником); двосторонні, в яких кожна зі сторін має як права, так і обов'язки (наприклад, цивільно-правові відносини купівлі-продажу, що виникли між продавцем і покупцем);

7) за *характером волевиявлення сторін – договірні,* для виникнення яких необхідно волевиявлення обох сторін (наприклад, сімейні або трудові правовідносини) та *управлінські,* для виникнення яких достатньо волевиявлення лише уповноваженої сторони, якою виступає державний орган (наприклад, правоохоронні відносини);

8) за *терміном тривалості – короткочасні*, які завершуються одноактною реалізацією учасниками правовідносин своїх прав і обов'язків та *подовжувальні*, що не завершуються одноактною реалізацією прав і обов'язків (наприклад, пенсійні правовідносини не завершуються одноразовою виплатою пенсіонеру пенсії, адже такі виплати тривають до його смерті).

13.2. Структура правовідносин

У загальнотеоретичній юридичній науці під структурою правовідносин розуміють основні елементи правовідносин (суб'єкти) та доцільний спосіб зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення публічних і приватних інтересів на основі суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності (О.Ф. Скакун).

Аналіз визначення цього поняття дозволяє виокремити такі структурні елементи правовідносин:

суб'єкти правовідносин (принаймні два);

об'єкт правовідносин (або об'єкти, з огляду на його моністичну чи плюралістичну концепції);

зміст правовідносин

Варто відзначити, що наведений підхід до структури правовідносин у сучасній загальнотеоретичній юридичній науці є доволі усталеним.

Суб'єкти правовідносин – це індивіди, організації або спільності, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин – носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків (М.С. Кельман та О.Г. Мурашин).

Об'єкт правовідносин – це явище матеріального чи нематеріального характеру, з приводу якого та заради досягнення чого суб'єкти вступають у правовідносини, наділяючись суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Зміст правовідносин – це конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків.

У будь-яких правовідносинах доречно виокремлювати *фактичний, юридичний та вольовий зміст* (М.І. Матузов). При цьому необхідно виходити з того, що врегульовані правом суспільні відносини в принципі не втрачають свого фактичного змісту (економічного, політичного, сімейного, майнового і т. ін), а лише видозмінюються, набуваючи нової додаткової властивості, стаючи правовими.

Зважаючи на той факт, що правове регулювання здійснюється, головним чином, через механізм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, і цим відрізняється від інших видів нормативного регулювання, варто відзначити, що вказані *права і обов'язки*, які кореспондують одне одному в межах визначених правовідносин, утворюють їх *юридичний зміст*.

Вольовий зміст правовідносин складають воля держави та воля самих суб'єктів, які є учасниками правовідносин.

На нашу думку, особливо важливим є той факт, що в структурі змісту правовідносин виокремлюється ще й вольовий аспект, який дозволяє врахувати специфіку правоохоронних відносин, адже для їхнього виникнення, на відміну від регулятивних, достатньо волевиявлення лише уповноваженої сторони, якою виступає судовий або ж правоохоронний орган, покликаний встановити істину у справі та призначити правопорушнику міру покарання за

вчинене протиправне діяння.

13.3. Суб'єкти правових відносин. Поняття та структура правосуб'єктності

Огляд навчальної та наукової літератури, присвяченої правовідносинам, свідчить про те, що вчені оперують кількома поняттями, які відбивають їхній суб'єктний склад. Серед них виокремлюють такі: «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин». У зв'язку з цим досить актуальним виглядає питання щодо з'ясування співвідношення зазначених вище загальнотеоретичних категорій, тим більше, що воно й дотепер не знайшло свого однозначного вирішення.

Гадаємо, що на сучасному етапі розвитку загальнотеоретичної юридичної науки не можна погодитись із поглядами тих учених, які ототожнюють поняття «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин». На підтвердження цієї тези наводяться такі аргументи. По-перше, конкретний громадянин як постійний суб'єкт права не може бути одночасно учасником усіх правовідносин; по-друге, новонароджені, малолітні діти, душевнохворі особи, будучи суб'єктами права, не є суб'єктами більшості правовідносин; по-третє, правовідносини – не єдина форма реалізації права.

Необхідною передумовою набуття суб'єктом права статусу суб'єкта правовідносин є наявність у нього такої юридичної властивості як *правосуб'єктність*.

Важливою та невід'ємною складовою теорії суб'єктів правовідносин є їх класифікація. На нашу думку, повний класифікаційний ряд суб'єктів правовідносин може виглядати таким чином:

– індивіди (фізичні особи) – громадяни даної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох держав), апатриди (особи без громадянства будь-якої держави);

– організації та об'єднання (юридичні особи) – державні органи, підприємства та установи, а також недержавні організації, підприємства, установи, політичні партії, рухи;

– соціальні спільноти – народ (нація), територіальні громади (за адміністративно-територіальними одиницями, виборчими округами тощо), трудові колективи;

– держава як особливий суб'єкт правовідносин.

Правосуб'єктність – це передбачена законом здатність суб'єкта права бути учасником правовідносин. Правосуб'єктність – це складна юридична властивість, а питання її структури допоки не знайшло свого однозначного вирішення в загальнотеоретичній юридичній науці, свідченням чого є такі точки зору науковців.

Правосуб'єктність містить два елементи – *правоздатність і дієздатність*, причому остання поділяється на угодоздатність і деліктоздатність (М.С. Кельман та О.Г. Мурашин).

Правосуб'єктність фізичних осіб характеризується єдністю трьох елементів: *правоздатності, дієздатності та деліктоздатності* (Л.О. Морозова).

Правосуб'єктність включає в себе крім *правоздатності, дієздатності та деліктоздатності ще й четвертий елемент – осудність*, як умову кримінальної відповідальності, при цьому, деліктоздатність та осудність хоча й охоплюються дієздатністю, таке розчленування поняття в літературі проводиться і воно може сприяти більш глибокому його з'ясуванню (М.І. Матузов).

Аналіз вищевикладених точок зору вчених щодо структури правосуб'єктності, дає підстави для таких висновків: по-перше, жоден із науковців не заперечує існування таких елементів правосуб'єктності як правоздатність і дієздатність; по-друге, виокремлення в структурі дієздатності поряд із деліктоздатністю ще й угодоздатності та осудності може й сприятиме більш глибокому з'ясуванню цієї категорії, але на рівні не загальнотеоретичної, а галузевих юридичних наук.

Висвітлення питання правосуб'єктності, з огляду на вищевикладене, вимагає характеристики таких її структурних елементів як правоздатність, дієздатність і деліктоздатнісь.

Правоздатність – це передбачена законом здатність особи мати суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки. В навчальній літературі запропоновано розрізняти загальну, галузеву і спеціальну правоздатність.

Загальна правоздатність – принципова можливість особи мати будь-які права і обов'язки, що передбачені чинним законодавством, хоча фактично володіти ними вона може лише за відомих обставин.

Галузева правоздатність – можливість набувати права в тих чи інших галузях права. Наприклад, сімейна, цивільна, трудова.

Спеціальною (фаховою, посадовою) називається така правоздатність, для якої необхідні спеціальні знання чи талант, наприклад, судді, прокурора, слідчого та інших.

Правоздатність судових і правоохоронних органів держави, як юридичних осіб, також можна віднести до спеціальної. Вона визначається цілями та завданнями їх діяльності, що зафіксовані в законах, які регламентують поведінку вищезгаданих суб'єктів правоохоронних відносин.

Дієздатність – це передбачена законом здатність особи своїми власними діями набувати для себе суб'єктивні права та самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе юридичні обов'язки та самостійно їх виконувати.

Питання правоздатності та дієздатності фізичної особи традиційно розглядаються юридичною наукою «через призму» положень цивільного законодавства, що обумовлено її здатністю усвідомлювати характер і наслідки своїх дій та керувати ними. Залежно від віку та стану психічного здоров'я, законодавство встановлює для фізичної особи *повну, неповну та часткову дієздатність*, а також передбачає підстави для обмеження дієздатності або ж визнання фізичної особи недієздатною.

Деліктоздатність – це передбачена законом здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

13.4. Фізичні особи як суб'єкти правових відносин

Найбільш поширеним суб'єктом практично всіх видів правовідносин є фізичні особи, серед яких розрізняють такі категорії: 1) громадяни даної держави; 2) іноземці (громадяни інших держав); 3) біпатриди (фізичні особи, які мають подвійне громадянство), апатриди (особи без громадянства).

Для того, щоб стати учасником правовідносин, фізична особа повинна бути наділена такими властивостями: правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю. Питання правоздатності та дієздатності фізичної особи традиційно розглядаються юридичною наукою через «призму» положень цивільного законодавства.

Правоздатність – це передбачена законом здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Вона виникає в момент її народження і припиняється в момент її смерті. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини (ст. 25 ЦК України). Жодна особа не може бути обмежена в правоздатності. Правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним (ч. 1 ст. 27 ЦК України).

Дієздатність – це передбачене законом здатність особи своїми власними діями набувати для себе суб'єктивні права та самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе юридичні обов'язки та самостійно їх виконувати.

Розрізняють такі види дієздатності:

повна дієздатність – настає при досягненні суб'єктами 18 річного віку або ж до досягнення повноліття за умови реєстрації шлюбу (ст. 34 ЦК України). Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. Рішення про це приймає орган опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду (ч. 2 ст. 35 ЦК України). Цивільний Закон України надає можливість надання повної цивільної дієздатності і тій фізичній особі, яка досягла 16 років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бурти зареєстрована як підприємець. У цьому випадку фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця (ч. 2 ст. 35 ЦК України);

неповна дієздатність притаманна неповнолітнім особам у віці від 14 до 18 років (ст. 32 ЦК України). Особливість цього виду дієздатності полягає в тому, що особи, нею наділені, мають право: 1) самостійно розпоряджа-

тися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися внеском, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку); іншими правами, коло яких визначено в ст. 32 ЦК України. Неповнолітня особа, наділена неповною дієздатністю, особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону, а також договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи не достатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник (ч.ч. 1, 2 ст. 33 ЦК України). У разі завдання шкоди іншій особі неповнолітня особа у віці від 14 до 18 років несе відповідальність самостійно на загальних підставах (ч. 1 ст. 1179 ЦК України). У разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини (ч. 2 ст. 1179 ЦК України);

часткова дієздатність притаманна неповнолітнім особам, які не досягли 14 років. Особливість цього виду дієздатності полягає в тому, що особи, нею наділені, мають право: 1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; 2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (ч. 1 ст. 31 ЦК України). Відповідальність за шкоду, заподіяну особами, що не досягли 14 років, несуть їх батьки (усиновлювачі), опікуни, навчальні, виховні й інші установи, якщо вони не доведуть, що шкоду було завдано не з їхньої вини (ст. 1178 ЦК України);

обмежена дієздатність застосовується за рішенням суду до фізичних осіб, якщо вони страждають на психічний розлад, який істотно впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 36 ЦК України). Суд може обмежити цивільну дієздатність і тих фізичних осіб, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, і тим самим ставлять себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вони за законом зобов'язані утримувати, у скрутне матеріальне становище (ч. 2 ст. 36 ЦК України). Правовими наслідками визнання фізичної особи обмежено дієздатною є встановлення над нею піклування, та надання їм можливості самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини (ч.ч. 1, 2 ст. 37 ЦК України). Особа, цивільна дієздатність якої обмежена самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного

за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі (ч. 5 ст. 37 ЦК України). За наявності підстав, передбачених ст. 38 ЦК України повна дієздатність фізичної особи може бути поновлена.

Недієздатною за рішенням суду визнається фізична особа, яка внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 39 ЦК України). Правовими наслідками визнання фізичної особи недієздатною є встановлення над нею опіки та позбавлення права вчиняти будь-які правочини (ч.ч. 1, 2 ст. 41 ЦК України). За шкоду, заподіяну недієздатною особою, відповідає її опікун (ст. 1184 ЦК України).

Трансдієздатність – це передбачена законом здатність особи створювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки для інших осіб, а також здатність особи набувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, створені для неї іншими особами. Так, наприклад, адвокат представляючи інтереси свого клієнта в суді, фактично створює для нього власними діями суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Деліктоздатність – це передбачена законом здатність особи нести відповідальність за скоєне правопорушення. Визначальними умовами деліктоздатності є вік суб'єкта, стан його психічного здоров'я, а в деяких випадках ще й приналежність до громадянства держави. За загальним правилом, юридичній відповідальності підлягають фізичні особи, котрі досягли 16 років. Однак, у деяких випадках Закон передбачає як понижений (до 16 років), так і підвищений вік юридичної відповідальності (18 і більше років). Так, кримінальній відповідальності підлягають неповнолітні особи, яким на день скоєння тяжкого злочину (вбивство, розбій грабіж та інші) виповнилося 14 років. Щодо підвищеного віку юридичної відповідальності, то він притаманний, як правило, посадовим і службовим особам державних органів, і пов'язаний, в основному, зі скоєнням ними посадових злочинів.

13.5. Колективні суб'єкти правових відносин

Колективними суб'єктами правовідносин є юридичні особи. Сучасна правова доктрина розглядає юридичну особу як самостійного та реально існуючого суб'єкта правовідносин. Вважається, що існування юридичної особи та вчинювані нею дії не залежать від реальних людей (тобто осіб фізичних). Однак цілком очевидним є той факт, що без людей, самі по собі юридичні особи діяти не можуть.

Відомий російський учений Л. Петражицький у своїй роботі «Теория права и государства в связи с теорией нравственности» досить змістовно виклав положення існуючих в юридичній науці теорій юридичних осіб, у тому числі й теорію фікції. Автор, зокрема, звернув увагу на той факт, що вчення про юридичну особу було ґрунтовно розроблено знаменитим юристом 13 століття, папою Інокентієм IV в 1245році. За цим ученням, яке традиційно пов'язують із іменем Савін'ї, реальним суб'єктом прав може бути тільки

окрема людина. Але позитивне право може для відомих цілей перенести правоздатність і на щось таке, що не є реальною особою, фінгірувати наявність особи там, де її в дійсності немає. Такі фінгірувані, тобто вигадані для цілей права, суб'єкти, існуючі лише як «абстрактне поняття», а не в дійсності (nomina juris et non personarum, nomina intellektualia, за виразом Іннокентія IV), і суть юридична особа.

Юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді (ст. 80 ЦК України).

Юридичну особу характеризує низка ознак, до яких відносять такі:

1) *організаційна єдність*. Цей принцип означає, що юридична особа виступає в правовідносинах як єдине ціле. Організаційна єдність виражається у визначенні цілей і завдань юридичної особи, у встановленні її внутрішньої структури, компетенції органів, порядку їх діяльності і взаємовідносин з іншими органами, порядку припинення юридичної особи та в інших випадках;

2) *наявність відокремленого майна.* Юридична особа повинна мати своє майно, відокремлене від майна його учасників (засновників), членів трудового колективу, інших організацій, громадян, держави тощо. Наявність майна створює матеріальну базу діяльності юридичної особи;

3) *самостійна майнова відповідальність*. За цією ознакою організація, що визнається юридичною особою, зобов'язана нести самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном, якщо інше не визначене у законі чи установчих документах;

4) *здатність виступати у цивільних правовідносинах від власного імені.* Організація, якщо вона є юридичною особою, діє в цивільних правовідносинах від свого імені, а не від імені засновників, держави, вищестоящих організацій, організації, до складу якої вона входить.

Види юридичних осіб

Традиційно юридичні особи класифікувалися залежно від форми власності, на базі якої вони створювалися. За цим критерієм юридичні особи розподілялися на *державні, приватні, комунальні, громадські* та інші. Уперше в статті 81 ЦК України законодавчо закріплена класифікація юридичних осіб *залежно від порядку їхнього створення.*

За названим критерієм організації поділяються на *юридичних осіб приватного права* та *юридичних осіб публічного права.*

Юридичні особи приватного права створюються за ініціативою приватних осіб. Це можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Юридичні особи публічного права створюються розпорядчим способом, тобто на підставі розпорядження державного органу, органу місцевого самоврядування, управління, тощо.

13.6. Держава як суб'єкт правових відносин

Держава виступає особливим суб'єктом правовідносин (так вважали ще римські юристи). Ці особливості проявляються в тому, що*:*

*держава не має ні п*равоздатності, ні дієздатності (на відміну від фізичних і юридичних осіб);

вона не має й спеціальної компетенції (на відміну від інших колективних суб'єктів);

саме держава встановлює та формулює принципи, цілі та завдання власної діяльності, а також визначає права і обов'язки громадян та інших суб'єктів;

лише вона має право самостійно визначити для себе коло обов'язків та предмет ведення;

лише вона офіційно представляє суспільство як в межах власної території, так і за її межами – у взаємовідносинах з іншими державами.

Держава має *загальний і конкретний правовий статус*, який реалізується за допомогою двох систем: системи внутрішньодержавного права та системи міжнародного права.

Загальний статус у системі внутрішньодержавного права визначається нормами (правами і обов'язками) конституції, а в системі міжнародного права – нормами (правами і обов'язками) міжнародної спільності, які є однаковими для всіх її членів. При цьому кожна держава не тільки володіє правами і обов'язками, встановленими міжнародним правом, але й створює міжнародно-правові норми та принципи. Тому кожна держава має загальний міжнародно-правовий статус.

Конкретний правовий статус держави залежить від тих конкретних різноманітних правовідносин, учасником яких є держава як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Держава. як організація всього суспільства, покликана виступати виразником публічних, загальних інтересів а, отже, діяти на основі норм публічного права.

В межах власної території та за її межами, держава є важливим учасником таких публічних відносин:

міжнародно-правових – укладає двосторонні та багатосторонні договори на основі норм публічного міжнародного права;

конституційно-правових – прийняття в національне громадянство, нагородження громадянина державною нагородою чи присвоєння йому почесного звання;

кримінально-правових – здійснює боротьбу зі злочинністю ім'ям держави та інші.

Держава виступає особливим суб'єктом правоохоронних відносин, який може бути як уповноваженою, так і зобов'язаною стороною. Уповноваженою стороною держава виступає в усіх видах процесуальних та кримінальних правовідносин, адже судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України, а кримінальне пока-

рання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину.

Зобов'язаною стороною правоохоронних відносин держава виступає у разі порушення нею своїх договірних зобов'язань, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод людини та громадянина, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 53). Щоправда, варто зауважити, що конвенційні права людини і громадянина порушуються не самою державою, а державними органами, органами місцевого самоврядування, їхніми службовими та посадовими особами.

Держава виступає і як суб'єкт правовідносин на основі норм приватного права:

1) міжнародних – укладає договори на основі норм міжнародного приватного права;

2) внутрішніх цивільно-правових – випускає державну позику; приймає передачу спадщини на користь держави.

У сфері приватноправових відносин держава є рівноправним учасником і не має ніяких пільг чи переваг.

Держава управляє певною часткою власності, яка не закріплена за окремими державними організаціями та установами, а належить суспільству в цілому. Ця частка державного майна та кошти державного бюджету складають державну казну країни. Тому у приватноправових відносинах виступає не держава в цілому у єдності своїх функцій та органів, а держава як загальнодержавна казна у вигляді своїх фінансових організацій, які діють у певній галузі комерційної, господарської діяльності.

Визначеність та стабільність правового статусу держави, який визначається нормами внутрішньодержавного права, позитивно впливає на її міжнародно-правовий статус, підвищує її авторитет та відкриває широкі можливості для співробітництва з іншими державами.

13.7. Зміст правових відносин (фактичний, юридичний)

Правовідносини – це поєднання фактичних суспільних відносин і юридичних норм, тому розрізняють їх фактичний та юридичний зміст.

Фактичний (матеріальний) зміст правовідносин – це реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Юридичний зміст правовідносин – це зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

Правове регулювання здійснюється переважно через механізм реалізації правомочностей і юридичних обов'язків, саме цим воно відрізняється від будь-якого іншого нормативного регулювання. Права і обов'язки суб'єктів у межах окремо взятих правовідносин, які кореспондуються одне одному, становлять їх юридичний зміст.

Суб'єктивне право завжди належить уповноваженій особі, яка має певний інтерес: матеріальний, духовний, політичний, сімейний тощо. Можлива

поведінка з реалізації певного інтересу становить зміст суб'єктивного права і заснована на бажанні уповноваженої особи. Межі бажаної поведінки чітко окреслені нормами позитивного права.

Юридичний обов'язок, як і суб'єктивне право, окреслений певними правовими нормами, тобто являє собою міру належної, необхідної поведінки. Вимагати виконання обов'язків поза встановленою мірою є порушенням закону.

13.8. Поняття та зміст суб'єктивного юридичного права

Суб'єктивне юридичне право — це надана праводієздатному суб'єкту юридичними нормами з метою задоволення його інтересів, або інтересів тих осіб, яких він представляє за законом, міра можливої (дозволеної) поведінки в правовідносинах, забезпечена кореспондуючим обов'язком зобов'язаної сторони правовідносин і гарантована державою.

Вищенаведене визначення суб'єктивного юридичного права дозволяє виділити такі його суттєві ознаки.

1. Мова йде про можливості певної поведінки.

2. Ця можливість надана не кому-небудь, а саме суб'єкту права (особі правоздатній).

3. Надано суб'єкту права з метою задоволення його інтересів.

4. Існує в правовідносинах.

5. Має свої межі, будучи мірою поведінки. Порушення цієї міри є зловживання правом.

6. Суб'єктивне юридичне право не може існувати поза зв'язком із відповідним юридичним обов'язком, без реалізації якого не може бути реалізовано і суб'єктивне юридичне право.

7. Реалізація гарантується можливістю державного примусу стосовно носія кореспондуючого юридичного обов'язку або іншими способами правового захисту.

8. Має юридичну природу, яка знаходить свій прояв у тому, що а) можливість певної поведінки надається юридичними нормами і б) здійснення гарантується державою.

Зміст суб'єктивного юридичного права включає в себе такі правомочності:

- можливість власних активних дій уповноваженої сторони;
- можливість уповноваженої сторони вимагати належної поведінки від зобов'язаної сторони;
- можливість уповноваженої сторони звернутися за захистом до держави у разі порушення суб'єктивного права;
- можливість використання в разі необхідності міжнародного захисту конвенційних прав і свобод людини.
- можливість уповноваженої сторони користуватися відомим соціальним благом.

13.9. Поняття та зміст суб'єктивного юридичного обов'язку

Суб'єктивний юридичний обов'язок – це покладена на право-дієздатного суб'єкта юридичними нормами з метою задоволення інтересів уповноваженої сторони правовідносин міра необхідної (належної) поведінки їх зобов'язаної сторони, реалізація якої гарантована можливістю застосування державного примусу.

Вищенаведене визначення суб'єктивного юридичного обов'язку дозволяє виділити такі його суттєві ознаки.

1. Мова йде про необхідність певної поведінки.
2. Може бути покладена лише на право-дієздатну особу.
3. Покладається на суб'єкта правовідносин з метою задоволення інтересів уповноваженої особи.
4. Існує в правовідносинах.
5. Належна поведінка має свої межі (міру).
6. Не може існувати поза зв'язком із суб'єктивним юридичним правом.
7. Реалізація забезпечена можливістю державного примусу.
8. Має юридичну природу, яка виражається в тому, що а) необхідність певної поведінки покладається на суб'єкта юридичними нормами і б) реалізація забезпечується можливістю державного примусу.

Зміст суб'єктивного юридичного обов'язку включає в себе такі структурні елементи, що перебувають у діалектичній єдності з елементами змісту суб'єктивного юридичного права:

- необхідність учинити певні дії або утриматися від них;
- необхідність для правозобов'язаної особи відреагувати на звернені до нього законні вимоги уповноваженого;
- необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог;
- необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, по відношенню до якого він наділений правом;
- необхідність держави-порушниці конвенційних зобов'язань ужити заходів загального характеру стосовно потенційних потерпілих і заходів індивідуального характеру стосовно особи, чиї конвенційні права безпосередньо порушені державою.

13.10. Поняття та види об'єктів правових відносин

Об'єкт правовідносин – це явище матеріального чи ідеального характеру, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, наділяючись взаємними юридичними правами та обов'язками.

В юридичній науці склалися дві концепції об'єкта правовідносин: моністична та плюралістична.

Згідно з моністичною концепцією об'єктом правовідносин визнається лише поведінка суб'єктів, адже саме поведінка людини здатна реагувати на правовий вплив.

Згідно з плюралістичною концепцією розрізняють наступні види

об’єктів правовідносин:

1) матеріальні блага (рухоме і нерухоме майно);

2) особисті нематеріальні блага (життя людини, її честь, гідність);

3) продукти духовної творчості (музичні твори, художні твори);

4) поведінка суб’єктів (причому як правомірна – для регулятивних правовідносин, так і протиправна – для правоохоронних відносин);

5) результати поведінки суб’єктів (для організації, що уклала договір на перевезення вантажу, важливим є не лише факт своєчасної його доставки до пункту призначення, але й факт збереження вантажу).

Розділ 14. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ

14.1. Поняття та види юридичних фактів

Створення наукової категорії «юридичний факт» тісно пов'язане з переробкою та осмисленням римського права його більш пізніми дослідниками. Німецький юрист А. Манігк стверджував, що поняття «юридичний факт» вперше ввів у науковий обіг К.Ф. Савін′ї. В своїй роботі «Система сучасного римського права» Савін′ї писав: «Я називаю події, що викликають виникнення або припинення правовідносин, юридичними фактами».

Корені поняття «юридичний факт» ідуть вглиб історії юридичної науки. Ще в римському праві розрізняли кілька підстав виникнення правовідносин. В Інституціях Гая, Юстиніана їх чотири: контракт, квазі-контракт, делікт, квазіделікт. Пізніше стали виділяти п'яту підставу – односторонню угоду (правочин). Згадуються також строки, підстави укладення шлюбу, підстави переходу речей за спадком та інші юридичні факти. Цей поділ був сприйнятий Кодексом Наполеона і розвинутий у майбутньому буржуазному законодавстві

Юридичні факти – це ті конкретні життєво важливі обставини, з наявністю або з відсутністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Юридичні факти характеризуються низкою ознак, до яких можна віднести такі:

1) це обставини конкретні, індивідуальні. Юридичні факти являють собою явища дійсності, що існують у певній точці простору і часу. Якщо мова йде про факти-дії, то конкретність дій означає, що вони вчинені певними суб'єктами і несуть конкретний соціальний і правовий зміст. Конкретність юридичних фактів-подій виражається в тому, що вони відбуваються в певній місцевості та у визначений проміжок часу;

2) це обставини, що несуть у собі інформацію про стан суспільних відносин, які утворюють предмет правового регулювання. Юридичними фактами виступають лише такі обставини, які прямо чи побічно зачіпають права та інтереси суспільства, держави, соціальних колективів, особи. Позбавлені змісту з соціальної точки зору події та дії не можуть мати й юридичного значення;

3) це обставини, які певним чином виражені (об'єктивовані) зовні. Юридичними фактами не можуть бути абстрактні поняття, думки, події внутрішнього духовного життя людини та інші схожі явища. Разом із тим законодавство може враховувати суб'єктивну сторону вчинків (вину, мотив, інтерес, мету) як елементи складного юридичного факту;

4) це обставини, що полягають у наявності або відсутності певних явищ матеріального світу. Необхідно враховувати, що юридичне значення можуть мати не лише позитивні, але й так звані негативні факти (відсутність відносин службової підлеглості, спорідненості, судимості і т. ін);

5) це обставини, прямо чи побічно передбачені нормами права. Більшість юридичних фактів вичерпно визначені в гіпотезі правової норми. Разом

із тим, існує категорія індивідуально визначених фактів, які лише в загальному вигляді (побічно) передбачені в законодавстві;

6) це обставини, зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі. Багато юридичних фактів мають правове значення лише в тому випадку, якщо вони належним чином оформлені та засвідчені;

7) це обставини, що викликають передбачені законом правові наслідки. Мається на увазі, перш за все , виникнення, зміна або припинення правових відносин. Разом із тим, варто зауважити, що юридичний факт може викликати й інші правові наслідки, наприклад, анулювати юридичні факти, що виникли раніше.

Види юридичних фактів

1) за *юридичними наслідками* – правоутворюючі, правозмініючі, правоприпиняючі;

2) за *складом* – прості (наприклад, факт досягнення фізичною особою повноліття) та складні (наприклад, факт вчинення правопорушення);

3) за *тривалістю в часі* – одноактні (дискретні), наприклад, купівля-продаж речі; тривалі (процесуальні), тобто так звані юридичні стани (наприклад, перебування в шлюбі);

4) залежно від *прояву волі* – дії (відбуваються як результат волевиявлення відповідних осіб), події (трапляються незалежно від волі суб'єктів).

Юридичні факти, які є діями, залежно від відповідності їх приписам правових норм поділяються на:

– *правомірні* (тобто дії, що відповідають приписам правових норм):

а) юридичні акти, тобто правомірні дії, що мають на меті викликати певні юридичні наслідки (наприклад, прийняття судом рішення у справі, складання людиною заповіту);

б) юридичні вчинки, тобто правомірні дії, які такої мети спеціально не мають (скажімо, малювання художником картини для особистого користування, відправлення листа поштою);

– *неправомірні* (дії, що суперечать юридичним приписам):

а) винні, тобто правопорушення (злочинні, різноманітні проступки);

б) безвинні – так звані правові аномалії;

5) за онтологічним статусом – факти (акти), які обґрунтовані обставинами: а) реальними; б) уявними (презумпціями).

14.2 Правові презумпції, правові преюдиції й юридичні фікції та їхня роль у розвитку правовідносин

Важливими техніко-юридичними категоріями є правові аксіоми, правові презумпції, правові преюдиції й юридичні фікції.

Правова аксіома – це положення, яке в силу своєї очевидності та переконливості сприймається юридичною наукою і практикою як істинне і не потребує доказів. Наприклад, «закон не має зворотної сили», «суб'єктивному праву завжди кореспондує юридичний обов'язок», «ніхто

не може бути суддею у власній справі» та інші.

Правова презумпція – це закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може призвести до виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Види правових презумпцій:

– презумпції, що не можуть бути спростовані (*неспростовні),* – це такі припущення щодо існування певного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (презумпція недієздатності малолітньої особи);

– презумпції, що можуть бути спростовані *(спростовні),* – це такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (презумпція невинуватості особи, презумпція батьківства).

Правова преюдиція – це виключення можливості оспорювати раніше доведений юридичний факт, який має документальне підтвердження і слугує підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин.

В юридичній літературі наводиться приклад преюдиціальності, що вже став традиційним. Так, якщо судовим рішенням, яке набрало законної сили, встановлена відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки за завдану шкоду, то у випадку пред'явлення регресного позову власником такого джерела до особи, яка безпосередньо завдала шкоди, факти, встановлені в судовому рішенні в першому процесі, мають преюдиціальне значення і не підлягають оспорюванню. Так само факти, на підставі яких особа була засуджена за крадіжку чи інше протиправне заволодіння чужим майном, можуть слугувати підставою для судового рішення за цивільним позовом про відшкодування шкоди, завданої злочином.

Важливе значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин належить юридичним фікціям. Фікція в перекладі з латині означає вигадку, щось реально неіснуюче.

Юридична фікція – це умовне припущення про існування таких дій або подій (тобто юридичних фактів), яких насправді не було, немає і не могло бути, або ж вірогідність існування яких у дійсності є мінімальною (незначною).

Юридичні фікції виникли в епоху Середньовіччя як надійний, перевірений часом і відпрацьований прийом, який дозволяє обійти право під виглядом суворого слідування його приписам. З плином часу юридичні фікції набули достатньо широкого розповсюдження та визнання. Більше того, не буде перебільшенням сказати, що без юридичних фікцій сучасне право та юридична практика обходитись не можуть. Підтвердженням цього слугує хоча б той факт, що юридично неможливою виявилась би вся господарська діяльність людей, адже вона здійснюється , як правило, від імені юридичних осіб, а останні є не чим іншим як юридичною фікцією. Теж саме в повній мірі стосується і сфери функціонування публічного права. Сучасна правова доктрина розглядає юридичну особу як самостійного та реально існуючого суб'єкта правовідносин. Вважається, що існування юридичної особи та вчинювані нею дії не залежать від реальних лю-

дей (тобто осіб фізичних). Однак цілком очевидним є той факт, що без людей, самі по собі юридичні особи діяти не можуть.

Окремі прояви поведінки суб'єктів законом визнаються як фіктивні (наприклад, фіктивний шлюб, фіктивне банкрутство, фіктивне підприємництво), однак їх не можна розглядати як юридичні фікції, адже на відміну від останніх вони є суспільно шкідливими або навіть суспільно небезпечними діяннями, а відтак кваліфікуються як правопорушення і є підставою для виникнення правоохоронних відносин. З цього приводу доречно пригадати думку видатного юриста минулого Р. Ієринга, який охарактеризував фікції як «юридичну хибу, освячену необхідністю … технічний обман». Таке розуміння юридичної фікції, на нашу думку, дає можливість пізнати соціально корисну сутність цього правового явища.

Отже, правові презумпції, правові преюдиції й юридичні фікції хоча й не є юридичними фактами, однак при цьому виконують функцію останніх, тобто, певним чином впливають на розвиток правовідносин, що знаходить свій вияв у такому:

а) презумпція невинуватості в кримінальному процесі та винуватості в цивільному процесі, будучи спростовними та найбільш важливими серед правових презумпцій, спонукують суб'єктів правоохоронних відносин до вияву активності, тобто, реалізації державно-владних повноважень органу дізнання, слідчого, прокурора та суду в першому випадку, та використання суб'єктивних юридичних прав і обов'язків цивільного відповідача в другому;

б) правові преюдиції виключають можливість оспорювати раніше доведені юридичні факти, а тому вплив на розвиток правових відносин напряму залежить від їхнього документального оформлення;

в) юридичні фікції забезпечують виникнення правовідносин, а також прийняття рішення у справі, що відповідає засадам справедливості. Такий висновок випливає з огляду на той факт, що, завдячуючи теорії юридичних фікцій, суб'єктом правовідносин було визнано юридичну особу, котра наділяється правосуб'єктністю, а тому може бути учасником правових відносин.

Розділ 15. СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

15.1. Система права: поняття та характеристика її елементів. Співвідношення системи права з правовою системою.

Система права – це об'єктивно зумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, що полягає в єдності та узгодженості правових норм, зосереджених у відносно самостійних їх комплексах – галузях, підгалузях та інститутах. Тобто, це система всіх чинних юридичних норм певної держави.

Ознаки системи права:

- обумовленість реально існуючою системою суспільних відносин – система права не може бути побудована за суб'єктивним розсудом;
- органічна цілісність, єдність та взаємозв'язок норм права, а не випадковий їх набір – норми права не можуть функціонувати ізольовано, вони завжди взаємопов'язані та цілеспрямовані;
- структурна різноманітність – система права складається із неоднакових за змістом та обсягом структурних елементів, які логічно об'єднують, розташовують нормативний матеріал у певній функціональній спрямованості;
- система права повинна бути внутрішньо узгодженою, не суперечливою.

Структурні елементи системи права:

норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що у встановленому порядку приймається, змінюється, відміняється та забезпечується державою, спрямоване на регулювання типових суспільних відносин шляхом встановлення юридичних прав і обов'язків їх учасників

інститут права – відносно відокремлений комплекс норм права, що регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин. Розрізняють галузеві та міжгалузеві інститути права.

підгалузь права – впорядкована сукупність кількох однорідних предметно зв'язаних правових інститутів певної галузі права;

галузь права – відносно самостійна сукупність норм, інститутів та підгалузей права, що регулюють сферу якісно однорідних суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Систему права не можна ототожнювати з правовою системою.

Правова система – це комплекс взаємозв'язаних та узгоджених юридичних явищ (система права, система законодавства, правовідносини, правова культура, юридична практика тощо), що існують у певній державі або у групі однотипних держав.

Система права – правова категорія, що виражає внутрішню структуру права будь-якої держави. Правова система ширше за обсягом. Вона є не тільки системою об'єктивних норм, а й всією діючою системою права в єдності його конкретних і абстрактних форм (правовідносин, норм законодавства, правосвідомості), а також співвідношенням зовнішніх засобів офіційного ви-

знання та об'єктивації (правові звичаї, судові прецеденти, законодавство, нормативні договори тощо). Певне значення для правової системи мають публічне і приватне право, канонічне право, норми матеріального і процесуального права, рівень офіційного визнання та ефективність правозастосування.

15.2. Предмет і метод правового регулювання як критерії побудови системи права

Критеріями побудови системи права є предмет (матеріальний критерій) і метод (юридичний критерій) правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, врегульованих нормами права. Він вказує, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права. Це дозволяє узагальнити норми права, які регулюють певне коло суспільних відносин, в галузь права.

Відмежування предмета правового регулювання однієї галузі від іншої здійснюється на основі виявлення якісної однорідності елементів, що його складають: суб'єктів, об'єктів, змісту, динамічних факторів.

Предмет правового регулювання розглядають як головний, визначальний критерій системи права. Його доповнює метод правового регулювання.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів і способів владного впливу держави на суспільні відносини. Він несе основний тягар в динаміці, в «роботі» права, показує, яким чином регулюються суспільні відносини. Метод правового регулювання багато в чому орієнтований на способи правового регулювання: дозвіл, зобов'язання, заборону.

Загальними є два методи правового регулювання:

- *імперативний* (владно-авторитарний, директивний) – суворообов'язковий, побудований на началах влади та підкорення, на відносинах субординації (метод «вертикалі»). Він передбачає жорстку регламентацію поведінки учасників правовідносин. Переважають заборони, обов'язки, покарання. Цей метод використовується в адміністративному, кримінальному праві.

- *диспозитивний* (автономний) – побудований на началах автономії, юридичної рівності суб'єктів, згоди сторін (метод «горизонталі»). Він передбачає дозвіл і надає можливість суб'єктам права врегулювати відносин між ними в межах, визначених законом. Такий метод використовується у цивільному праві.

15.3. Коротка характеристика галузей національного права України

Систему права України складають галузі, які можна класифікувати за різники критеріями:

1. За предметом правового регулювання: конституційне, адміністративне, цивільне, сімейне, кримінальне право, цивільно-процесуальне право та ін.

2. За субординацією в правовому регулюванні:

– матеріальні галузі права – є юридично первинними регуляторами суспільних відносин (адміністративне, кримінальне, цивільне право);

– процесуальні галузі права – визначають процедуру реалізації матеріального права та є похідними від нього (кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне право).

3. За місцем у правовій системі:

– основні – до їх складу не можуть входити норми інших галузей права (конституційне, кримінальне право). Основні в свою чергу поділяються на: профілюючі, процесуальні та спеціальні;

– комплексні – складаються з норм, що входять до різних галузей права (господарське, екологічне, інформаційне право).

Конституційне право – це система норм права, насамперед, принципів і норм Конституції, які закріплюють основи суспільного і державного ладу, засади політики і здійснення державної влади, взаємодії держави і громадян, їх основні права, свободи і обов'язки.

Адміністративне право – це система норм права, які регулюють управлінські відносини у сфері здійснення виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату, його взаємовідносин з іншими державними, громадськими організаціями і громадянами. Особливістю відносин, які регулюються даною галуззю права, є наявність у їх складі суб'єкта, що наділений державно-владними повноваженнями.

Цивільне право – це система норм права, які регулюють майнові і немайнові відносини, що складаються між фізичними та юридичними особами як рівноправними суб'єктами.

Сімейне право – це система норм права, які регулюють особисті і майнові відносини, що пов'язані зі шлюбом і спорідненістю людей.

Земельне право – це система норм права, які регулюють відносини, пов'язані із використанням та охороною земельних ресурсів.

Кримінальне право – це система норм права, спрямованих на боротьбу із злочинами і встановленням міри кримінальної відповідальності за їх скоєння.

Цивільно-процесуальне право – це система норм права, що регулюють відносини, пов'язані із судовим розглядом цивільних, трудових, фінансових, сімейних та інших справ, виконанням судових рішень, а також проведенням органами юстиції різноманітних дій юридичного значення.

Кримінально-процесуальне право **–** це система норм права, які регулюють відносини, що виникають у діяльності правоохоронних органів та судів у зв'язку з викриттям злочинів, розслідуванням кримінальних справ, судовим їх розглядом та виконанням вироку.

Необхідно мати на увазі, що ***міжнародне право*** **–** система норм права, що регулюють взаємовідносини між державами чи між громадянами різних країн та їх об'єднаннями – не належить до галузей внутрішнього права держав, воно складається на основі міжнародних угод.

15.4. Система законодавства: поняття та структура. Співвідношення системи законодавства з системою права

Законодавство держави – це система усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави та міжнародних договорів, ратифікованих державною владою.

Законодавство – форма життя права. Саме законодавство надає нормам права формальну визначеність.

Структуру системи законодавства визначають як внутрішню організацію упорядкованих нормативно-правових актів, яка виражається в їх узгодженні та розподіленні за галузями та інститутами законодавства.

Розрізняють:

Галузеву структуру, що передбачає поділ нормативно-правових актів за предметом правового регулювання: цивільне, кримінальне, адміністративне законодавство та ін. Вона має такі види:

– спеціальне законодавство – містить норми підгалузі права (водне, лісове законодавство та ін.);

– комплексне (міжгалузеве) законодавство – містить норми декількох галузей права (законодавство про місцеве самоврядування та ін.).

Субординаційну (ієрархічну) структуру, яка передбачає поділ нормативно-правових актів за юридичною силою: закони, укази глави держави, постанови уряду та ін.

Державно-організаційну структуру, яка передбачає поділ нормативно-правових актів за їх територіальним значенням (федеральне законодавство та законодавство суб'єктів федерації та ін.)

Система законодавства і система права співвідносяться між собою як зміст (система права) та форма (система законодавства), тому відмінність між ними виявляється в наступному:

- система права є невидимою, оскільки відображає внутрішню будову права, а система законодавства – видимою, зовнішньою формою системи права;

- система права – це сукупність норм права, а система законодавства – сукупність нормативно-правових актів;

- в системі права норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями та інститутами. В системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями та інститутами законодавства;

- система права має тільки горизонтальну (галузеву) структуру, складається з галузей права, які мають свій предмет і метод правового регулювання, а система законодавства може мати як горизонтальну (галузеву), так і вертикальну (ієрархічну) побудову;

- первинний елемент системи права – норма права зі своєю структурою: гіпотеза, диспозиція, санкція, а первинний елемент системи законодавства – стаття закону, що містить нормативний припис, який, як правило, не має всіх трьох структурних елементів логічної норми права;

- система права формується об'єктивно – відповідно до реально існуючої

системи суспільних відносин, а система законодавства – результат цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів і тому в її формуванні наявний суб'єктивний момент;

- структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів (назв розділів, глав, статей та ін.), а структурні елементи системи законодавства такі реквізити, як правило, мають.

Рішенням Конституційного суду України від 09.07.98 №12-рп/98 (справа про тлумачення терміну «законодавство») було визначено, що термін «законодавство», треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України.

15.5. Поняття та форми (види) систематизації нормативно-правових актів

Систематизація нормативно-правових актів – це діяльність із впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, зведення їх в єдину внутрішньо узгоджену систему.

Здійснення систематизації нормативно-правових актів необхідно для:

- усунення протиріч між ними, встановлення та усунення дефектів законодавства;
- підвищення якості та ефективності законодавства,
- забезпечення зручності користування законодавством, доступності його використання громадянами та іншими суб'єктами права;
- полегшення пошуку юридичної норми, яка підлягає реалізації;
- сприяння вивченню законодавства, а також його дослідженню.

Розрізняють такі форми (способи) систематизації нормативно-правових актів:

Облік – це діяльність щодо накопичення нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному стані, а також створення пошукової системи, що забезпечує ефективний пошук необхідної правової інформації.

Облік нормативно-правових актів може здійснюватись державними органами і недержавними організаціями як для внутрішнього, так і для зовнішнього користування. Основним завданням означеної форми систематизації є допомога в оперативному пошуку необхідної правової інформації.

Кодифікація – це така форма систематизації нормативно-правових актів, яка полягає в їх удосконаленні шляхом зміни змісту (переробки та узгодження) норм права, які пов'язані загальним предметом регулювання та об'єднання в новий єдиний нормативно-правовий акт.

Види кодифікації

1. За юридичною формою вираження:

– конституція;

– основи законодавства;
– кодекс;
– статут;
– положення;
– правила.

2. За обсягом нормативного матеріалу:
– загальна;
– галузева;
– міжгалузева (комплексна);
– спеціальна (внутрішньо галузева).

Така форма систематизації націлена на докорінну переробку чинного законодавства шляхом підготовки та прийняття нового кодифікованого акта. Вона сприяє стабільності законодавства, тому кодифікаційні акти покликані бути основою законодавчої діяльності. Кодифікація у зв'язку з цим може мати лише офіційний характер.

Інкорпорація – це така форма систематизації, яка полягає у зовнішньому впорядкуванні (розташування в певному порядку) вже чинних нормативних актів без зміни змісту.

При інкорпорації нормативно-правових актів вилучаються положення, що втратили юридичну силу, включаються внесені в них зміни та доповнення, виключаються положення, що не містять норм права.

Види інкорпорації:

1. *За юридичним значенням:*

– офіційна – здійснюється від імені компетентних органів, збірники є офіційною формою опублікування та на них можна посилатися при вирішенні юридичних питань;

– неофіційна – здійснюється іншими особами: видавництвами, науковими та навчальними закладами, практичними органами, окремими спеціалістами, тому видані збірники мають лише довідковий, інформаційний характер;

2. *За обсягом:*
– загальна (генеральна);
– галузева;
– міжгалузева;
– спеціальна (за окремими інститутами однієї галузі законодавства).

3. *За критеріями об'єднання нормативного матеріалу*:

– хронологічна – упорядкування нормативно-правових актів здійснюється відповідно до часу їх опублікування та набрання чинності;

– предметна – упорядкування здійснюється за предметом правового регулювання (за галузевою приналежністю);

– суб'єктна – залежно від органу, яким видано інкорпоровані акти.

Консолідація **–** це така форма систематизації, яка полягає в об'єднанні декількох нормативно-правових актів, які діють в одній і тій самій сфері суспільних відносин, в єдиний нормативно-правовий акт, як правило, без зміни змісту.

Консолідація використовується там, де відсутня можливість кодифікації.

Вона є уніфікацією нормативних актів, усуває їх множину, позбавляє їх від надмірної роздрібності. Ця форма систематизації сприяє об'єднанню загальних положень поточної правотворчості в однорідні групи, є проміжною ланкою між поточною правотворчістю та кодифікацією.

Розділ 16. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

16.1. Поняття та види реалізації норм права

Право виступає як найвища соціальна цінність, але лише тоді , коли його норми і принципи втілюються в життя, реалізуються у діях суб'єктів соціального спілкування.

Під реалізацією норм права розуміють фактичне здійснення правових приписів у поведінці та діяльності суб'єктів права

Реалізація права – це втілення положень правових норм у фактичній поведінці та діяльності тих чи інших суб'єктів права. Саме через реалізацію норм права досягається той результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норм права. Тому своєчасна і точна реалізація правових норм – це найважливіша передумова додержання та зміцнення законності та правопорядку.

Реалізація норм права передбачає соціальну і юридично значиму поведінку суб'єктів, їх позитивну діяльність для досягнення певних соціальних результатів. Але ця поведінка не є кінцевим результатом реалізації правомірного припису. Як і правова поведінка, реалізація норм права нерозривно пов'язана з досягненням певного соціального ефекту.

Норми права можуть бути реалізовані по-різному: у правовідносинах і поза ними, з участю державних органів і без них. Конкретна форма реалізації правових норм залежить від особливостей їх гіпотез і диспозицій, специфіки суспільних відносин, які ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, які беруть участь у реалізації правових норм. У цьому зв'язку на основі певних ознак та критеріїв можуть розрізнятись види реалізації норм права.

Реалізація загальних настанов – це втілення в життя загальних приписів, що містяться в преамбулах законів; у статтях, які фіксують загальні завдання і принципи права і правової дійсності. Вплив права на суспільні відносини у результаті реалізації його загальних настанов , завдань і принципів може бути досить важливим, але він позбавлений юридичної специфіки і має ідейний, моральний характер, виражає «дух» права, а не його букву.

Реалізація загальних правових норм поза правовідносинами – це втілення у життя загальних норм, що встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єкта права, тобто безперешкодне використання суб'єктом юридичних прав та виконання суб'єктивних юридичних обов'язків – без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права.

Реалізація конкретних правових норм у конкретних правових відносинах – це втілення у реальні суспільні відносини приписів конкретних норм права з встановленими правами та обов'язками.

Можна виокремити форми реалізації права за кількістю учасників;

- індивідуальна (особиста участь суб'єкта у реалізації конкретних особистих прав або виконання конкретних обов'язків);

- колективна (необхідність участі двох і більше суб’єктів у реалізації конкретних прав або виконання конкретних обов’язків).

Найбільш важливим є поділ форм реалізації норм права за характером дій правореалізуючих суб’єктів. На цій підставі розрізняють такі форми реалізації:

- дотримання (суб’єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права);
- виконання (суб'єкт виконує дії, до яких його зобов’язують приписи норми права);
- використання (суб'єкт відповідно до своїх інтересів і потреб використовує права, надані йому відповідно до приписів норм права);
- застосування (діяльність державних органів або посадових осіб, що спрямована на реалізацію норм права з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуально-правових приисів).

За складністю дій правореалізуючих суб’єктів можна виокремити наступні форми:

- безпосередня (проста), що здійснюється без участі держави: дотримання, виконання, використання;
- опосередкована (складна), що здійснюється з участю держави: застосування.

Реалізація права має величезне значення. По-перше, шляхом правореалізації здійснюються суб’єктивні права та обов’язки , без яких учасники не зможуть самостійно втілити правові норми у життя. По-друге, норми права встановлюють специфіку правовідносин, відповідно до якої встановлюється поведінка учасників правовідносин. По-третє, реалізація норм права необхідна також у разі виникнення спору між учасниками правовідносин. По-четверте, реалізація норм права виникає із необхідності контролю з боку держави за законністю та доцільністю дій учасників правових відносин або, коли вимагається офіційне підтвердження наявності або відсутності конкретних фактів та спеціальне їх юридичне оформлення.

16.2. Поняття та форми безпосередньої реалізації норм права

Залежно від характеру та змісту норми права розрізняють три основні безпосередні форми реалізації: дотримання, виконання та використання. Всі ці три форми реалізації правових норм мають назву безпосередніх форм, оскільки суб'єкти реалізують самостійно свої суб'єктивні права, свободи і юридичні обов'язки без втручання та участі держави.

Дотримання (додержання) норм права – це така форма реалізації норм права, за якої суб’єкт не вчиняє дій, заборонених приписами норм права.

При дотриманні (додержанні) правових норм поведінка суб’єкта узгоджується з нормами-заборонами, тобто реалізуються забороняючі норми права. У заборонах вказується небажана для суспільства і держави поведінка. Забороняючі норми можуть прямо не формулювати заборону, але вона логічно випливає зі змісту норми: якщо в санкції норми встановлені юридично негативні наслідки, то такі дії заборонено законодавцем. Дотримання (додержан-

ня) норм права здійснюється у формі пасивної поведінки суб’єктів: вони не чинять дій, заборонених нормами права, і у такий спосіб додержуються правових заборон.

Виконання норм права – це така форма їх реалізації, за якої суб’єкт виконує дії, до вчинення яких його зобов’язують приписи норм права.

Зобов'язуючі норми закріплюють вимогу активної поведінки щодо здійснення зазначених у цих нормах позитивних дій з боку фізичних або юридичних осіб. Здійснення таких позитивних дій спрямоване на досягнення бажаного для суспільства, держави і особи соціального результату. Відмова від виконання зобов'язуючих норм або їх неналежне виконання тягне за собою застосування примусової сили держави. І навпаки, людина, яка активно, якісно виконує свій юридичний обов'язок, може бути заохочена.

Використання норм права – це форма реалізації суб'єктивного права, за якої втілюються в життя приписи уповноважуючих норм права.

Уповноважуючі норми надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій. Суб’єкт права відповідно до своїх інтересів та потреб використовує права, надані йому відповідно до приписів норм права, що знаходить свій вираз у здійсненні ним повноважень, наданих нормами права. Використання норм права може здійснюватися у формі як активної поведінки (коли повноваження полягає у праві здійснювати певні дії) так і пасивної поведінки (коли повноваження полягає у праві не вчиняти певних дій).

На відміну від дотримання та виконання норм права, які для індивіда можуть бути як добровільними так і примусовими, використання норм права може бути тільки добровільним. Особі надається право вирішувати самостійно, користуватися наданим правом чи ні. Тому за невикористання своїх прав індивід не може притягуватись до юридичної відповідальності.

Реалізувати норми права у формі їх дотримання (додержання), виконання та використання можуть як окремі індивіди, так і їх об’єднання, а також державні та недержавні організації та їх посадові особи.

16.3. Поняття та підстави застосування норм права

Особливою формою реалізації норм права є застосування, якому притаманний державно-владний характер. Правозастосування за своїм обсягом є найбільшою ланкою в юридичному процесі, яка спрямована на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Правозастосування має місце там, де адресати правових норм не можуть реалізувати передбачене законом право чи обов’язок без посередництва компетентних органів.

Застосування норм права – це правова за формою та пізнавальна за змістом владна організуюча діяльність уповноваженої сторони управлінських правовідносин, що протікає у процедурно-процесуальному порядку, спрямована на індивідуальне регулювання поведінки суб’єктів права шляхом вирішення конкретної юридичної справи та ухвалення з цією метою правозасто-

совного акта, що має персоніфікований характер і породжує юридичні наслідки.

Зважаючи на наведене вище визначення поняття «застосування норм права», можна виокремити такі його ознаки:

1) має владний характер, проте владно-організуюча діяльність компетентного органу або посадової особи здійснюється лише в межах наданих йому повноважень;

2) має індивідуалізований, персоніфікований характер, оскільки являє собою вирішення конкретної справи, життєвого випадку, певної правової ситуації на основі норм права;

3) має процедурно-процесуальний характер, тому що являє собою своєрідний процес – офіційний порядок дій, що складається з низки послідовних стадій;

4) має творчий, інтелектуальний характер, оскільки це завжди інтелектуальна діяльність. Для застосування норм права необхідно проводити свідомо низку дій;

5) здійснюється на основі норм права. При цьому розуміння норми права і конкретного випадку являє собою один і той самий розумовий акт, результатом якого є конкретизуюча норма;

6) має юридично-оформлений характер – завершується ухваленням спеціального акта (в більшості випадків – письмового), який називається актом застосування норм права або правозастосовним актом [11, с. 630-631];

7) зі змістовного боку являє собою крізний пізнавальний процес юридичної кваліфікації фактів і відносин, що завершується винесенням рішення у справі як актом остаточної кваліфікації;

8) є факультативною стадією процесу правового регулювання, потреба у якій виникає в тих випадках, коли учасники правовідносин не можуть самостійно, без участі держави, реалізувати свої права і обов’язки;

9) являє собою юридичний факт, який спричиняє виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Слід зазначити, що в процесі застосування норм права уповноважений суб’єкт шляхом видання правозастосовного акта покликаний вирішувати такі завдання: організацію належного виконання приписів норм права та забезпечення відповідної реакції з боку держави на порушення або неналежне виконання норм права.

Саме тому і необхідність у застосування норм права виникає в наступних випадках:

1) правовий припис починає діяти з урахуванням певних обставин, що вимагають спеціального встановлення чи контролю;

2) є спір про право чи обов’язок;

3) не виконуються обов’язки чи є перешкоди у здійсненні права, що зумовлює необхідність вдаватись до примусових заходів;

4) виникає необхідність офіційно закріпити певні дії чи перевірити їх законність;

5) для виникнення правовідносин потрібне офіційне підтвердження наявності чи відсутності конкретних фактів;

6) у разі здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави та органів місцевого самоврядування – вирішення кадрових питань.

Таким чином, правозастосування полягає у наділенні одних учасників суб'єктивними юридичними правами та покладання на інших суб'єктивних юридичних обов'язків; вирішення спору про право або визначення міри юридичної відповідальності правопорушника.

16.4. Стадії застосування норм права

Процес застосування норм права починається з ініціативи суб'єкта правозастосування, за вказівкою вищестоящого органу чи за відповідними заявами заінтересованих суб'єктів і являє собою систему послідовних дій його учасників, які в сукупності складають **процес застосування**.

Застосування юридичних норм являє собою єдиний процес вирішення конкретної справи, який умовно поділяється на декілька етапів – стадій.

Перша стадія – встановлення та аналіз фактичних обставин справи, що потребує вирішення.

На цій стадії належить встановити, яка дія, подія відбулася та чи має вона юридичне значення. Завданням суб'єкта, який застосовує правову норму, є виявлення і відбір юридичне значущих фактів, необхідних для вирішення справи, а також їх аналіз і оцінка. Встановлення фактичних обставин справи повинно бути законним і обґрунтованим. Збір і аналіз фактичних обставин, необхідних для вирішення справи, здійснюється не будь-яким шляхом, а за допомогою юридично визначених засобів і у встановлених законом формах.

Друга стадія – вибір норми права, що регулює даний випадок, її аналіз, встановлення автентичності її тексту.

На цій стадії встановлюється факт існування норми права, на основі приписів якої повинна розглядатися дана конкретна справа – встановлення тотожності ознак конкретної поведінки суб'єктів ознакам поведінки, які зафіксовано у нормі права. При виборі норми права, що передбачала б обставини, які слід врегулювати, треба встановити автентичність правової норми, проаналізувати її з точки зору законності, дії в часі, в просторі і по колу осіб. Суб'єкт правозастосування повинен встановити дійсний зміст норми права, тобто встановити волю правотворчого органу, що виражена у нормі права.

Третя стадія – прийняття рішення по справі, яке знаходить своє закріплення у виданні правозастосовного акта.

На цій стадії приймається рішення по справі, яке юридично оформлюється виданням правозастосовного акта, тобто індивідуального акта владного характеру, що встановлює права та обов'язки суб'єктів в конкретних правовідносинах. Правозастосовний акт виконує функцію індивідуального регулювання поведінки суб'єктів у конкретних правових відносинах. Саме тому, акти застосування норм права повинні бути законними та вмотивованими.

Державно-владне рішення, що є результатом правозастосування, виконує подвійну функцію:

1. Констатація, тобто визнання певних фактів, встановлення їх правомірного чи протиправного характеру, а також визнання належності права певній особі.

2. Встановлення нового юридичного обов’язку, тобто після ухвалення рішення необхідна додаткова діяльність, новий обов’язок компетентних органів щодо виконання рішення.

16.5. Акт застосування норм права: поняття, різновиди та співвідношення з нормативно-правовим актом

Результатом вирішення юридичної справи є видання індивідуального державно-владного веління, тобто припису, що має форму певного юридичного документа.

Акт застосування норм права – це державно-владний індивідуально-визначений акт, який видається уповноваженим суб'єктом по конкретній юридичній справі на підставі відповідних правових норм з метою визначення наявності або відсутності суб'єктивних прав і юридичних обов'язків конкретних суб'єктів або міру відповідальності конкретних осіб за вчинене ними правопорушення.

Правозастосовний акт необхідно розглядати і як акт-дію відповідного компетентного органу, і як акт-документ, в якому ця дія відображена.

Акти застосування норм права характеризуються такими ознаками:

1. акти правозастосування мають владний характер – це офіційні акти компетентних суб’єктів, що уособлюють їх волевиявлення та виражають волю держави;

2. мають юридичну силу та забезпечуються відповідними засобами державного примусу;

3. правозастосовні акти видається на основі і у відповідності до норм матеріального і процесуального права;

4. мають індивідуально-правовий характер – завжди містять індивідуально-конкретне, державно-владне веління щодо вирішення конкретної справи;

5. видаються у певній формі і у передбаченому законом порядку (процедурі), мають точну назву. Закон визначає чіткий порядок видання і внутрішнього та зовнішнього оформлення індивідуального правового акту.

6. правозастосовні акти можуть відігравати роль юридичних фактів, тобто на їх підставі можуть виникати, змінюватись і припинятись правові відносини. На підставі акту застосування у конкретних осіб виникають суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Акти застосування норм права можна класифікувати за різними критеріями:

1. *За формою зовнішнього виразу*: письмовий акт, усний акт та конклюдентний акт;

2. *За способом прийняття*: колегіальні та одноособові;

3. *За суб'єктом прийняття*: акти парламенту, акти глави держави, акти виконавчих органів, рішення судів, акти нотаріату, акти прокурорського нагляду, акти місцевих органів влади, акти керівників підприємств, установ, організацій та ін.

4. *За юридичною формою*: укази, постанови, розпорядження, накази, ухвали, протести, рішення та ін.

5. *За функціями права*: регулятивні та охоронні.

6. За юридичними наслідками: правовстановлюючі, правоконстатуючі, правозмінюючі, правоприпиняючі, правоскасовуючі;

7. *За значенням у юридичному процесі*: основні акти, допоміжні акти;

8. *За характером індивідуальних велінь*: дозвільні, зобов'язуючі, заборонні.

Акт застосування норма права – найпоширеніший вид правових актів. Як нормативно-правовий акт, він має юридичну силу, носить державно-владний обов'язковий характер. Одночасно правозастосовний акт відрізняється від нормативно-правового акта низкою ознак:

1) нормативні акти містять норми права, тобто приписи до невизначеного кола суб'єктів, а правозастосовні акти – індивідуальні приписи, що адресовані персонально до зазначеного кола суб'єктів;

2) правозастосовний акт розповсюджує чинність норми права на конкретну ситуацію;

3) правозастосовний акт несе в собі обов'язок підкорення – обов'язок виконати сформульоване рішення по справі;

4) нормативні акти характеризуються можливістю неодноразової їх реалізації, а акти застосування мають одноразову чинність.

Отже, акти застосування норм права виступають як один із засобів державного керівництва і одночасно як засіб вирішення конкретних юридичних справ. Таким чином, правозастосовний акт виконує функцію індивідуального регулювання поведінки суб'єктів у конкретних правових відносинах. Саме тому, акти застосування норм права повинні відповідати певним вимогам щодо них:

- вони повинні видаватись суб'єктами, до компетенції яких входить вирішення даної конкретної справи;
- рішення, сформульовані у правозастосовному акті, повинні бути вмотивованими, перш за все їх відповідністю положенням нормативного акта, що застосовується по даній справі;
- вони повинні видаватись у встановлені строки і мати всі необхідні реквізити.

16.6. Прогалини в законі та прогалини в праві: поняття і способи їх усунення та подолання

Процес вибору нормативного припису, який повинен бути застосованим

до конкретного випадку, іноді виявляє відсутність такого припису.

Прогалини у праві – це відсутність норм права (або їх частини), що регулюють конкретні суспільні відносини у тому разі якщо повинні і можуть бути врегульовані правом. Дійсна прогалина в праві існує тоді, коли певне питання повинно вирішуватись юридичними засобами, але правом таке вирішення не передбачено.

Причинами виникнення прогалин в праві можуть бути наступні:

- невміння законодавця відтворити в нормах права всієї множини ситуацій, що потребують правового регулювання;
- невміння законодавця передбачити появу нових життєвих ситуацій, що будуть потребувати правового регулювання – відставання нормотворчості від розвитку суспільного життя;
- технічні прорахунки законодавця.

Основним способом заповнення прогалини в праві є видання компетентним органом правових норм , яких бракує. . Прогалина може бути усунена також конкретизуючим актом або актом офіційного нормативного тлумачення, яким не врегульовані суспільні відносини, включені до кола відносин, що регулюються якимось нормативним приписом. Однак такий шлях правотворення не завжди є зручним та можливим, бо є дуже складним та потребує певного часу. Тому в деяких випадках виникає необхідність у подоланні прогалини, під якими розуміють спосіб відшукання правових засад для одноразового вирішення конкретної справи, у правовому регулювання якої встановлено прогалину. Засобами подолання прогалин у праві можуть бути аналогія закону та аналогія права.

Аналогія закону – застосування для врегулювання суспільних відносин норм права, які містяться в нормативно-правовому акті, що врегульовує аналогічні (близькі за змістом) відносин. Таким чином, перш за все, треба розшукати нормативний припис, який регулює аналогічні, найбільш близькі правові відносини. Схожість фактів, які аналізуються, і фактів, що закріплені в нормі, яка застосовується за аналогією, повинна бути відображена у суттєвих, аналогічних в правовому відношенні ознаках.

При застосування аналогії закону передбачається пошук норми, в першу чергу, за предметом правового регулювання, тобто розглядаються юридичний інститут, галузь законодавства, а в подальшому можливе звернення до іншої галузі і до законодавства в цілому (субсидіарне застосування). Знайшовши найбільш близьку за змістом норму, треба вирішувати конкретний випадок на її підставі з урахуванням інших аналогічних норм, принципів інституту і галузі, до яких належить норма.

Субсидіарне застосування права здійснюється тоді, коли прогалини виявляються в одній галузі (інституті) законодавства, а застосовуються по аналогії норми іншої галузі (інституту).

У випадках, коли суспільні відносини прямо не врегульовані ніякими чинними нормами права, а норми, що врегульовують схожі відносини відсутні, застосовують аналогію права – врегулювання суспільних відносин на ос-

нові загальних ідей і принципів права (гуманізму, справедливості, рівності всіх перед законом і т.д.).

Слід зауважити, що використання аналогії закону та особливо аналогії права має обмежену сферу використання і допускаються лише у тих випадках, які прямо передбачені законом. Їх застосування повністю виключене при вирішенні питань про притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності, що можуть виникнути тільки при скоєнні суспільно небезпечних діянь чітко передбачених законом. У той же час аналогія допустима в цивільному, трудовому та деяких інших галузях права.

Необхідно зауважити, що орган, який застосовує аналогію права, повинен обґрунтовувати своє рішення на загальних положеннях нормативних актів, що визначають цілі і призначення всього комплексу норм.

Режим законності вимагає від процесу застосування по аналогії дотримання наступних правил:

- рішення за аналогією неприпустимо, якщо воно заборонене законом;
- використання аналогії можливе лише у випадках реальної відсутності правового припису, дійсної прогалини в праві;
- обставини казусу, які підлягають вирішенню, і обставини, що закріплені в юридичній нормі, повинні мати суттєву правову схожість;
- рішення за аналогією не повинно суперечити діючому законодавству;
- пошук аналогічної норми повинен починатися з аналізу предмета юридичного інституту, галузі законодавства, і лише потім розповсюджуватися на інші галузі і систему законодавства;
- суспільні відносини, до яких застосовується аналогія, повинні знаходитися в сфері правового регулювання і хоча б принципово бути врегульовані правом.

Застосування аналогії не є заповненням прогалин в законодавстві і має значення винятково для даного конкретного випадку.

16.7. Вимоги до правильного застосування норм права.

Вимоги до застосування норм права – юридичні правила (умови), за допомогою яких правозастосовний орган втілює в життя принципи права.

Застосування норм права буде правильним та ефективним лише тоді, коли цей процес відповідатиме наступним вимогам :

1. *Законність* – означає, що вирішення конкретної справи ґрунтується на конкретній нормі права, що прямо стосується справи. Суб’єкт правозастосування повинен дотримуватися точного змісту норм права та діє в рамках своєї компетенції і не виходити за рамки повноважень, передбачених законом, а у разі їх порушення повинен нести юридичну відповідальність. При цьому правозастосовний орган повинен діяти за принципом – дозволено робити лише те, що чітко передбачено в законі.

2. *Обґрунтованість* – виявлення всіх фактів, що стосуються справи, ретельне та неупереджене вивчення фактів, що стосуються справи та визнання

їх достовірними, відкидання всіх сумнівних фактів, що стосуються справи. Правозастосовні акти повинні бути мотивованими.

3. *Доцільність* – відповідність діяльності правозастосовних органів не тільки приписам норм права, а й конкретним життєвим обставинам, умовам місця та часу , вміння обирати оптимальний шлях реалізації норм права в конкретній життєвій ситуації. Суб'єкт правозастосування в межах змісту норми права обирає рішення , яке найповніше та найправильніше відображає зміст закону. При однаковому та неухильному виконанні юридичних розпоряджень діє ініціативно, розумно розподіляючи сили та засоби при урахуванні місця, змісту та часу, зважує на індивідуальні особливості справи, соціальне значення застосованої норми та її відповідності духу закону. Доцільність у застосуванні не повинна протиставлятися законності і обґрунтованості.

4. *Справедливість* – неупереджене ставлення до дослідження обставин справи, до осіб, що беруть участь у ній, до остаточного рішення та прийняття рішення тільки за умови узгодження його з загальновизнаними принципами права, моралі, загальнолюдськими цінностями та власними й суспільними моральними переконаннями. Вимога справедливості передбачає об'єктивний підхід до вивчення обставин справи, до суб'єктів правовідносин і їхніх дій, до рішення по справі. Від того, наскільки справедливе рішення, залежить і його виховний вплив на суспільство і конкретну особу.

Інші, вказані в юридичній літературі вимоги (всебічність, повнота, об'єктивність, істинність та інші), слід розглядати як похідні, які служать для конкретизації і доповнення основних.

16.8. Поняття та види юридичних колізій. Способи їх усунення та подолання

Відомо, що законодавство є високоорганізованою, цілісною системою, яка повинна мати такі інтегративні ознаки, як гнучкість, гармонійність і несуперечність усіх її елементів. Водночас слід зазначити, що чинному законодавству, як і будь-якій іншій системі, властива певна неузгодженість.

Одним із видів такої неузгодженості є формальні, або внутрішні неузгодженості – суперечності всередині правової системи. Вони мають суб'єктивну природу і виникають головним чином внаслідок помилок законодавця, передусім порушень правил формальної логіки.

Для позначення формальних суперечностей здебільшого використовуються терміни ***«юридична колізія»*** або ***«колізія в праві».*** До них відносять, зокрема, колізії між різними нормами законодавства, колізії між нормами права й актами тлумачення, колізії між окремими актами тлумачення, а також суперечності між законодавством та іншими джерелами права.

Зменшення колізійності законодавства може відбуватися двома способами: усуненням колізій та їх подоланням. Під *усуненням колізій* розуміють зняття колізій взагалі. Основним способом їх усунення є нормоутворення. *Подолання колізій* – це їх переборення в конкретному випадку в процесі пра-

возастосування. Основними способами подолання є видання колізійних норм, тлумачення закону і застосування правоположень.

Темпоральна (часова) колізія – це колізія, що виникає внаслідок видання в різний час з того самого питання принаймні двох норм права. Для подолання такої колізії необхідно докладно проаналізувати чотири показники, що характеризують дію суперечливих нормативних актів у часі: момент набуття актами чинності; напрям темпоральної дії актів; момент, підстави та порядок припинення дії нормативних актів; момент, підстави та порядок припинення (скасування) їх дії.

Ієрархічні (субординаційні) колізії виникають тоді, коли на врегулювання одних фактичних відносин претендують норми, що знаходяться на різних щаблях в ієрархічній (вертикальній) структурі законодавства і тому мають різну юридичну силу. Загальний колізійний принцип, що використовується для подолання ієрархічних колізій, звучить так: „у разі суперечності застосовуються норми, що мають більш високу юридичну силу”.

Змістові колізії є конфліктними відносинами між нормами, що виникають внаслідок часткового збігу обсягів їх регулювання, обумовленого специфікою суспільних відносин. Специфіка цих колізій пов'язана з поділом норм права на загальні, спеціальні та виняткові. Змістові колізії випливають з цілей законодавця відбити особливості врегулювання специфічних відносин у спеціальних нормах. Іншими словами, об'єктивною причиною цієї колізії є, як правило, специфіка правового регулювання окремих відносин.

Існують також і так звані складні випадки. При збігу темпоральної та змістової колізій, що виникає внаслідок більш пізнього введення в дію загальної норми, пріоритет віддається спеціальній нормі, хоча її і прийнято раніше.

А в разі збігу ієрархічної і змістової колізій, коли загальна і спеціальна (виняткова) норми містяться в актах, що мають різну юридичну силу, перевага повинна віддаватися спеціальній (винятковій) нормі, навіть якщо вона має меншу юридичну силу. Однак, якщо нижчий орган не уповноважений видавати спеціальні (виняткові) норми, а отже, вирішувати питання потрібно поіншому, мусить діяти загальна норма вищої юридичної сили.

Розділ 17. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

17.1. Поняття та необхідність тлумачення норм права

Тлумачення норм права є необхідною складовою процесу їх застосування. Саме під час тлумачення встановлюється дійсний зміст норми права – воля правотворчого суб'єкта, що була втілена в нормі права.

Тлумачення норм права – це інтелектуальна вольова діяльність суб'єкта права, що пов'язана зі встановленням та роз'ясненням точного змісту нормативного матеріалу.

Тлумачення як інтелектуальну діяльність можна розглядати в двох аспектах: *тлумачення-з'ясування* (розкриття значення змісту норм права для себе) та тлумачення-роз'яснення (розкриття значення змісту норми права для інших). В цьому сенсі необхідно зауважити, що при з'ясуванні, розкриття змісту не виходить за рамки розумової діяльності самого суб'єкта, а при *роз'ясненні* – інтерпретатор повинен розкрити державну волю, що виражена в змісті норми права.

Таким чином, тлумачення сприяє правильному й однозначному розумінню і застосуванню правових приписів, підвищує рівень правової свідомості і правової культури, є фактором встановлення і укріплення правопорядку в суспільстві.

Необхідність тлумачення норм права на практиці зумовлена наступними чинниками:

1. Неповним охопленням нормами права фактичних умов життя та невідповідністю змісту норм права фактичним умовам життя, бо фактична деталізації законодавства, може призвести до повної підконтрольності життя суспільства державі;
2. Невизначеним характером норми права (норма права має формально визначений характер), наявністю спеціалізованих норм права та використання спеціальної юридичної лексики, що ускладнює розуміння нормативного матеріалу особам, які не мають спеціальної юридичної освіти;
3. Нечіткістю, схематизмом та помилковістю нормативних положень, які є результатом недосконалості правотворчої діяльності (неможливо ототожнювати недоліки та помилки у законодавстві);
4. Необхідність тлумачення норм права іноді випливає з самого змісту норми права, в якій законодавець використовує сполучники «І», «або», «та інше».

З'ясовуючи зміст норми, інтерпретатор досліджує: текст норми, юридичні зв'язки норми з іншими нормами і принципами, позаюридичні зв'язки норми з суспільними явищами.

Тлумачення норм права не містить та не повинно містити самостійних правил поведінки, бо вони знаходяться в нормі права. Тлумачення лише встановлює зміст норми права, уточнює сферу дії норми права, перелічує

права та обов’язки суб’єктів правовідносин. Тлумачення норм права не має самостійного змісту у відриві від нормативного матеріалу та цілком поділяє його долю.

Особливого значення тлумачення норм права набуває при застосуванні права в випадках наявності прогалин в праві, правових колізій та в випадках присутності правових презумпцій (спростовних та неспростовних) та правових преюдицій. В деяких випадках законодавець встановлює порядок та суб’єктів, що мають право тлумачити норму права при наявності правових недоліків.

17.2. Види інтерпретації норм права за суб’єктами та юридичними наслідками

Суб'єктами тлумачення можуть бути: органи законодавчої та виконавчої влади, судові та правоохоронні органи, юридичні та фізичні особи. Але значення такого тлумачення, його юридична обов’язковість та компетентність неоднакові, тому й тягнуть за собою різні юридичні наслідки. Тлумачення, що висловлене індивідом, має приватний характер і визначається сферою конкретних відносин і не вимагає спеціального аналізу. Тлумачення, яке надається уповноваженим на те органом, має особливий авторитет і потребує спеціального аналізу.

За суб’єктами тлумачення та юридичними наслідками відрізняють *офіційне та неофіційне* тлумачення.

Офіційне тлумачення – це сформульоване у спеціальному інтерпретаційному акті роз'яснення змісту і мети правових норм, яке здійснюється уповноваженим на це державою суб’єктом, результати якого мають обов'язковий характер.

Офіційне тлумачення характеризується ознаками: по-перше, є результатом діяльності компетентного органу; по-друге, результат такого тлумачення наділяється юридичною силою, тобто стає обов'язковим для суб'єктів, які реалізують норму: по-третє, має юридичне значення, тобто призводить до юридичних наслідків; по-четверте, забезпечує, за підтримки держави, одностайне розуміння і застосування законодавства; по-п'яте, результати офіційного тлумачення мають бути закріплені в спеціальному акті.

Офіційне тлумачення, в свою чергу, поділяється на нормативне та казуальне.

Нормативне тлумачення норм права – це роз’яснення дійсного змісту норми права, що має загальнообов’язкове значення при вирішенні всіх справ, що регулюються інтерпретованою нормою. Існує два різновиди нормативного тлумачення:

а) *автентичне тлумачення* – зміст норми права роз’яснює той суб’єкт, що видав норму права. При цьому немає необхідності в наданні такому суб’єкту спеціальних повноважень на здійснення автентичного тлумачення – відповідно до логіки, такий орган безумовно має право на офіційну інтерпретацію її дійсного змісту, тому що саме він найбільш адекватно розуміє власну

волю, яку він заклав в нормативний акт і в змозі роз'яснити її іншим суб'єктам. При цьому роз'яснення може бути як загального (нормативного) характеру, так і казуального (конкретного) характеру, коли тлумачиться норма відносно конкретної справи. Хоча на практиці автентичне тлумачення переважно має нормативний характер.

б) *легальне (делеговане)* тлумачення – загальнообов'язкове роз'яснення змісту дає орган, який дану норму не встановлював, але відповідним чином на це уповноважений. Повноваження здійснювати таке тлумачення норм права встановлюється законом.

Легальне тлумачення, в свою чергу, може бути: відомчим, що здійснюється керівництвом центральної установи будь-якого відомства і його сила обмежується сферою діяльності даної установи; міжвідомчим (офіціозним) – із сферою розповсюдження на інші відомства.

Суб'єктами офіційного тлумачення можуть бути всі державні органи, які організують процес здійснення норм права. Тому юридична сила актів тлумачення залежить від владних повноважень органів, що видали ці акти. Найбільшу юридичну силу мають акти тлумачення вищих органів законодавчої, судової та виконавчої влади.

Одним з видів міжвідомчого тлумачення є судове роз'яснення норм права. Воно забезпечує правильне розуміння і одностайне застосування нормативних актів в діяльності судів.

Казуальне тлумачення норм права – це роз'яснення дійсного змісту норми права, результати якого мають обов'язкове значення лише для даного конкретного випадку і стосовно осіб, які мають до нього певне відношення.

Казуальне тлумачення може бути судовим (здійснюється судами при розгляді конкретних справ і знаходить своє вираження у вироках чи рішеннях по цій справі) та адміністративне (здійснюється міністерствами, відомствами, місцевою державною адміністрацією та їх посадовими особами).

Неофіційне тлумачення норм права – це роз'яснення дійсного змісту норми права, результати якого не мають обов'язкового значення. Воно може надаватися будь-яким індивідуальним або колективним суб'єктом права.

Сила неофіційного тлумачення полягає лише в глибині аналізу, обґрунтованості і переконливості висновків. Цей вид тлумачення значною мірою допомагає в практиці одностайного застосування правових норм. Ефективність неофіційного тлумачення значною мірою залежить від рівня правової свідомості інтерпретатора. Якщо цей рівень високий, то кількість правопорушень зменшується, більш чітко діють державні органи, більш повно задовольняються права особи, зміцнюється правовий порядок.

Неофіційне тлумачення в залежності від суб'єктів також може класифікуватися на:

1) *доктринальне (наукове) тлумачення* – роз'яснення дійсного змісту норми права, що здійснюється науково-дослідними установами, вченими-юристами або досвідченими юристами-практиками в коментарях до законодавства, монографіях, статтях, лекціях, виступах і т. ін. Доктринальне роз'яс-

нення базується на наукових дослідженнях теорії і практики, а тому значною мірою допомагає, у відповідності до закономірностей суспільного розвитку, здійснювати як правозастосування, так і правотворчу діяльність держави. Значну роль наукове тлумачення відіграє при застосуванні аналогії права й аналогії закону;

2) *професійне (компетентне) тлумачення*, яке в свою чергу може бути професійним юридичним і професійним неюридичним.

Професійне юридичне тлумачення здійснюють особи обізнані з правом, тобто мають юридичну освіту або певний досвід юридичної діяльності. При цьому значну роль відіграє професійна компетентність юриста у відповідній сфері суспільних відносин. Професійне неюридичне роз'яснення здійснюється фахівцями в інших галузях (економіка, політика, історія, інформатика), коли потрібна інтерпретація нормативно-правових актів чи окремих конструкцій та термінів, що не мають побутового застосування, або по-іншому застосовуються саме в цих галузях.

3) *буденне тлумачення* в повсякденному житті здійснюється особами, які не мають спеціальних юридичних знань і досвіду юридичної діяльності. Цей вид неофіційного тлумачення має суттєве значення для успішної реалізації громадянами своїх прав та інтересів. Якість його безпосередньо залежить від рівня загальної освіти, правової свідомості і правової культури індивіда і є опосередкованою від правової культури суспільства.

Всі види неофіційного тлумачення мають певний вплив на різні форми юридичної практики і сприяють однаковому розумінню змісту правових норм суб'єктами права. Неофіційне тлумачення, не є обов'язковим для суб'єктів права, але, значно впливає на формування суспільної та індивідуальної правосвідомості і поведінки конкретних осіб, груп, колективів.

17.3. Види тлумачення з’ясування норм права за обсягом їхнього змісту

Тлумачення за обсягом – це з’ясування співвідношення буквального тексту та дійсного змісту юридичних норм.

У реальному житті виникають деякі невідповідності між дійсним змістом і текстом нормативно-правового акту. Це може статися за різних обставин: коли законодавець не зміг чітко та всебічно сформулювати державну волю, тобто юридична техніка використана неефективно; коли виникли нові суспільні відносини, а текст своєчасно не змінили; коли існують інші, близькі за змістом норми, що в змозі розширити або звузити обсяг її дії. Тому на практиці застосовується тлумачення норми за обсягом правового змісту.

Тлумачення з точки зору співвідношення між текстуальним виразом правової норми та її дійсним змістом може бути буквальним (адекватним), розширювальним і обмежувальним.

Буквальне (адекватне) тлумачення – це з’ясування, в результаті якого дійсний зміст правової норми розуміють у повній відповідності з її текстуа-

льним виразом. Буквальне тлумачення свідчить про однозначність слів та термінів текстуального виразу змісту норми права – дійсний зміст норми права та його текстуальний вираз повністю співпадають.

На практиці таке поєднання не завжди можливе. В силу об'єктивних чи суб'єктивних причин текстуальне вираження волі законодавця і фактичний її зміст часто не співпадають і норма потребує інтерпретації. В таких випадках застосовується розширювальне, або обмежувальне тлумачення закону.

Обмежувальне тлумачення – це зясування, в результаті якого дійсний зміст правової норми необхідно розуміти вужче її словесного вираження.

Розширювальне тлумачення – це з'ясування, в результаті якого дійсний зміст норми права встановлюється ширшим її буквального текстуального виразу. Розширювальне тлумачення здійснюється, коли буквальний текстуальний вираз норми права неповною мірою відображає волю законодавця. Така ситуація виникає тоді, коли є обґрунтовані підстави вважати, що законодавець мав на увазі певні факти і вони охоплюються значенням та метою норми права, але ці факти не знайшли чіткого виразу в тексті норми права.

Два останніх види тлумачення здійснюються лише тоді, коли не співпадає дійсний зміст норми права із її словесним вираженням. Норма при цьому обов'язково роз'яснюється відповідно до висновків з'ясування її дійсного змісту. Але такі види тлумачення не повинні мати місця, якщо це призведе до погіршення правового стану особи, до якої застосовується норма. Наприклад, неприпустимо розширено тлумачити обставини, які обтяжують кримінальну відповідальність.

Необхідно звернути увагу на випадки, за яких неприпустиме розширювальне та обмежувальне тлумачення:

1. за наявності вичерпних переліків, що знаходяться в правових приписах нормативно-правового акту та положень, що є винятком із загального правила – розширене тлумачення не допускається;
2. за наявності незавершених переліків – не допускається обмежувальне тлумачення.

17.4. Способи тлумачення норм права

Тлумачення норм права здійснюється за допомогою певних способів, які допомагають інтерпретатору зрозуміти дійсний зміст норми права, сформульовану в нормі державну волю.

Способи тлумачення правових норм – це спеціальні прийоми, правила і засоби пізнання змісту правових норм, які використовуються свідомо чи інтуїтивно суб'єктом для отримання виразності правових явищ.

Способи тлумачення визначаються основними сферами правової дійсності.

1. Граматичне (філологічне, текстуальне, мовне) тлумачення полягає у встановленні змісту правових норм шляхом дослідження їх з точки зору лексико-семантичних, лексико-граматичних, морфологічних, синтаксичних правил мовознавства та загальноприйнятого слововживання.

2. Спеціально-юридичне тлумачення використовується при аналізі норм, насичених спеціальною термінологією, поняттями та виразами, вірне розуміння яких вимагає від інтерпретатора знання не тільки правил граматики, а й положень різних галузей юридичної науки. Для єдиного розуміння юридичних термінів їхнє пояснення може давати закон.

3. ***Логічне тлумачення*** – це з'ясування дійсного змісту норм права шляхом безпосереднього використання законів мислення (формальної логіки). Логічне тлумачення здійснюється за допомогою прийомів, серед яких більшість авторів виокремлюють такі: логічне перетворення, висновки з норм, висновки з понять, аналогія, висновки від протилежного, доведення до абсурду. Необхідність логічного тлумачення випливає, насамперед, з особливостей оформлення норм права.

4. ***Системне тлумачення*** – це встановлення дійсного змісту норми права залежно від місця, яке вона посідає серед норм даного нормативно-правового акта та залежно від її зв’язків з нормами інших інститутів та галузей права.

5. ***Історико-політичне тлумачення*** – це встановлення дійсного змісту норм права на основі вивчення конкретних історичних і політичних умов, обставин і причин її створення та прийняття, досвіду її реалізації.

6. ***Функціональний (соціологічний) спосіб тлумачення*** полягає в установленні дійсного змісту норм права, спираючись на вивчення зовнішніх факторів та умов, у яких функціонує, діє, застосовується норма, що підлягає тлумаченню. Важливого значення при цьому набувають оціночні терміни («поважні причини», «виробнича необхідність», «тяжкий матеріальний стан» і т. ін.).

7. ***Телеологічне (цільове) тлумачення*** полягає в аналізі суті правової норми шляхом з'ясування мети, заради досягнення якої вона була прийнята. Наявність такого способу тлумачення пояснюється тим, що зміст права цілеспрямований, єдність правової системи забезпечується єдністю цілей діючих нормативних актів. Інтерпретатор звертається не тільки до безпосередньої мети в тексті норми, що підлягає аналізу, але і враховує цілі нормативного акту в цілому, до якого входить норма. Цілі можуть бути викладені в преамбулах, загальних частинах закону, спеціальних частинах.

Тлумачення буде результативним, тобто буде сприяти встановленню дійсного змісту конкретної норми права, при використанні різних способів тлумачення, які обумовлюють та доповнюють один одного.

17.5. Акт тлумачення норм права: поняття, різновиди та його співвідношення з нормативно-правовим актом

Тлумачення норм права може закінчуватися виданням відповідного документу, в якому роз'яснюється й уточнюється їх зміст. В залежності від суб’єкта тлумачення, роз’яснення, що містяться в таких документах можуть бути офіційними, тобто обов’язковими для врахування при застосуванні даної норми.

Акт офіційного тлумачення (інтерпретаційний акт) – це спосіб зов-

нішнього прояву встановленого державними органами формально обов'язкового правила розуміння змісту юридичних норм.

Ознаки інтерпретаційного акта, що відрізняють його від нормативно-правового акта:

- має чинність лише в єдності з тим нормативно-правовим актом, в якому містяться норми права, що підлягає тлумаченню, залежить від нього та, як правило, поділяє його долю;
- є формально-обов'язковим для всіх, хто застосовує норму, що роз'яснюється;
- не виходить за межі норми права, що тлумачиться, являє собою уточнююче судження про норму права, а не новий нормативний припис;
- приймається тільки правотворчими або спеціальними уповноваженими суб'єктами;
- має спеціальну письмову форму вираження.

Акти тлумачення норм права можна поділити на види відповідно до різних критеріїв:

1. *За галузевою приналежністю норми, що тлумачиться*: акти тлумачення конституційного, цивільного, кримінального права та ін.;
2. *За структурними елементами норми*: акти тлумачення гіпотези, акти тлумачення диспозиції, акти тлумачення санкції;
3. *За юридичною формою виразу*: постанови, укази, накази, роз'яснення та ін.;
4. *За сферою дії*: нормативні та казуальні;
5. *За суб'єктами тлумачення*: акти автентичного тлумачення та акти делегованого (легального) тлумачення;
6. *За повноваженнями інтерпретатора*: акти правотворчих органів (засновуються на правотворчих повноваженнях інтерпретатора; мають певну форму; містять нормативні (загальні) роз'яснення; володіють однаковою юридичною силою, що й правотворчі акти цих органів) та акти правозастосовних органів (засновуються на правозастосовних повноваженнях інтерпретатора; мають певну форму; містять правила застосування норм права, сформульованих в результаті узагальнення юридичної практики).

Акти тлумачення норм права (інтерпретаційно-правові акти) поряд з нормативно правовими актами та актами застосування норм права складають особливу групу правових актів. Акти офіційного тлумачення норм права (інтерпретаційні акти) з одного боку роз'яснюють зміст норми права, а з іншого – містять у собі конкретизацію й уточнення її змісту. Особливість таких актів полягає в тому, що вони діють у нерозривній єдності з нормативно-правовими актами, в яких міститься норма права, що підлягає тлумаченню, а в подальшому і застосуванню.

Таким чином, тлумачення сприяє правильному й однозначному розумінню і застосуванню правових приписів, підвищує рівень правової свідомості і правової культури, є фактором встановлення і укріплення правопорядку в суспільстві.

Розділ 18. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

18.1. Поняття та види правомірної поведінки

Діяльність та вчинки людей завжди оцінюються з урахуванням їхньої соціальної значущості, корисності чи шкоди для суспільства. У правовій системі суспільства їх розглядають ще й з точки зору права, яке є критерієм оцінки цих вчинків як соціально корисних чи шкідливих. Сама правова сфера життя суспільства робить вчинки різних суб'єктів правовими, а значить такими, що мають низку загальних рис, ознак, які дозволяють відмежувати правові вчинки від неправових. За цими ознаками й проводиться відмінність між правомірною та неправомірною поведінкою.

Правомірна поведінка – це соціально значущі акти або вчинки суб'єктів, які носять свідомо-вольовий характер, відповідають або не суперечать нормам права і тягнуть за собою юридичні наслідки. Основною юридичною ознакою правомірної поведінки є її відповідність правовим нормам.

Форми прояву правомірної поведінки можуть бути різними:

- у нормах права правомірна поведінка проявляється як модель бажаної поведінки суб'єктів – адресатів норми права;
- у юридичних фактах – як конкретні життєві обставини, що тягнуть за собою виникнення, зміну або припинення правовідносин;
- у юридичному змісті правовідносин – як суб'єктивні права і юридичні обов'язки сторін правовідносин;
- у фактичному змісті правовідносин – як дії сторін правовідносин, спрямованих на реалізацію їх взаємних прав та обов'язків;
- у правопорядку – як зміст такої поведінки.

Більшість індивідуальних та колективних суб'єктів права діють у правовій сфері правомірно. Завдяки цьому право функціонує. Правомірна поведінка виступає в якості загальної форми реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Вид і міра правомірної поведінки встановлюються диспозиціями норми права. Шляхом правомірної поведінки відбувається регуляція суспільства, здійснюється його життєдіяльність.

Ознаки правомірної поведінки:

1. Правомірна поведінка є суспільно корисною (бажаною та необхідною) соціальною поведінкою – забезпечує організованість та гармонічність суспільного життя, стійкий правопорядок; є важливим фактором вирішення задач та функцій держави та суспільства, допомагає задоволенню інтересів суб'єктів права;
2. Правомірна поведінка має певну юридичну форму – не суперечить принципам та нормам права;
3. Правомірна поведінка має свідомо-вольовий характер – виражається в свідомій мотивації правомірних вчинків для досягнення поставленої мети;
4. Правомірна поведінка зовні виражена в формі дії або бездіяльності

та здійснюється в формах реалізації права: використання, виконання, дотримання, застосування;

5. Правомірна поведінка тягне за собою юридичні наслідки, оскільки проявляється в юридичних фактах (правовстановлюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі), які є передумовою правовідносин;

6. Правомірна поведінка охороняється державою за допомогою дозволяючих, забов'язуючих та охоронних норм, стимулюється за допомогою рекомендаційних та заохочувальних норм.

Мотиви правомірної поведінки особи можуть бути різними: віра в справедливість та корисність приписів норми права; відповідальність за вчинки перед суспільством та державою; усвідомлення суспільного боргу; егоїстичний особистий інтерес; звичність дій; бажання або звичка вчиняти як всі; страх перед відповідальністю або покаранням та т. ін.

Головне місце в мотивах поведінки людей займають потреби та інтереси (і особисті займають серед них не останнє місце). Мотиви визначають правову установку – правомірну та неправомірну. В них проявляється соціальна зрілість та юридична грамотність, рівень правосвідомості особи.

Правомірна поведінка є соціально значущою, бо за її допомогою відбувається впорядкування суспільних відносин, забезпечується правопорядок, задовольняються індивідуальні та колективні потреби суб'єктів права.

Види правомірної поведінки *за соціальним значенням*:

1. *Соціально необхідна поведінка* – закріплюється в імперативних нормах у вигляді обов'язків та забезпечується, крім інших способів, державним примусом;

2. *Соціально бажана поведінка* – закріплюється в диспозиціях норм права, реалізується у відповідності з волею суб'єкта та забезпечується державою;

3. *Соціально допустима поведі*нка – закріплюється в регулятивних нормах, реалізується у відповідності з волею (інтересом) суб'єкта. Держава не зацікавлена у розповсюдженні такої поведінки, але забезпечує можливість здійснення такої поведінки.

За мотивами необхідно розрізняти наступні види правомірної поведінки:

1. *Активна (принципова) правомірна поведінка* полягає в добровільності здійснення приписів правових норм, переконаності в їх необхідності і справедливості, знанні права, в активній і всебічній участі у правовій діяльності

2. *Звичайна правомірна поведінка* – вид правомірної поведінки, який виражається в повсякденній службовій, побутовій діяльності людини, відповідає приписам правових норм, стає звичною та не потребує додаткових затрат та сил. Іноді необхідність здійснення такої поведінки стає для особи звичною, навіть неусвідомленою у всіх аспектах.

3. *Конформна правомірна поведінка* – це пасивно-пристосовницьке ставлення до правового середовища за принципом «роби так як роблять інші».така поведінка базується не на внутрішній переконаності суб'єкта в необхідності неухильного виконання приписів права, а є формою його пристосування до оточуючого соціального середовища. Тому такий суб'єкт в

середовищі осіб, схильних до правопорушення, швидко змінює свою правомірну поведінку на протиправну.

4. *Маргінальна правомірна поведінка* базується на мотивах страху перед юридичною відповідальністю за скоєне правопорушення. Маргінальна поведінка виражена в готовності до протиправних дій в випадках зменшення нагляду за діями особи. Але така поведінка не стає антисоціальною, бо у особи існує страх перед покаранням.

Крім вказаних, можна навести й інші класифікації правомірної поведінки:

1) *в аспекті юридичних фактів* – поведінку правоутворюючу, правозмінюючу та правоприпиняючу;

2) *як зміст правовідносин* – на діяння, що спрямовані на здійснення суб'єктивних прав чи юридичних обов'язків;

3) *за мотивами виникнення* – на активну та пасивну;

4) *за суб'єктами* – на індивідуальну, колективну, посадову, професійну та ін.;

5) *за ступенем виявлення волі та свідомості* – на добровільну та примусову.

Здійснюючи правомірну поведінку, суб'єкт вступає в сферу дії права і виявляє свій вибір між різними варіантами вчинків (правових і неправових). Вибір правового варіанту забезпечує йому низку переваг: інші суб'єкти зобов'язані сприяти його діям або не втручатися в них; у випадку невиконання ними своїх обов'язків держава в правовій формі примусу забезпечує відновлення порушеного права і виконання зобов'язаним суб'єктом відповідних обов'язків.

18.2. Поняття та види правопорушень

Будь-яка юридично-значуща поведінка суб'єкта права є правовою, бо знаходиться в сфері правового впливу. Правова поведінка є формою прояву свободи особи, важливою формою існування кожної професійної роботи, що здійснюється в державі. Без правової поведінки не відбудуться правовідносини , не реалізуються права та свободи громадян, оскільки правова поведінка виступає в них в якості юридичного факту, що визначає їх характер: правомірна поведінка породжує регулятивні правовідносини, а неправомірна – охоронні.

Протиправна поведінка як вид правової поведінки є антиподом правомірної поведінки.

У загальнотеоретичній юридичній науці під **правопорушенням** розуміють *суспільно небезпечне (або шкідливе), протиправне, винне діяння особи - деліктоздатного суб'єкта, за яке передбачена юридична відповідальність*. Правопорушення характеризують такі ознаки:

1) *суспільна небезпечність (шкідливість)* фактів – правопорушень визначається кількістю суспільних зв'язків, що ними порушуються, та ступенем можливості їх відновлення. При цьому можливі три варіанти впливу неправомірної поведінки на суспільні відносини:

а) одне правопорушення негативно впливає на велику кількість зв'язків між

людьми;

б) правопорушення вносить незначні зміни у спілкування людей, але загальна кількість подібних фактів, здійснюваних у певний проміжок часу, унеможливлює нормальне функціонування суспільства;

в) правопорушення заподіює невідновлювані збитки суспільству чи людині;

2) *протиправність* правопорушення означає, що відповідна діяльність або бездіяльність суб'єкта не відповідає вимогам, сформульованим у конкретній правовій нормі. Конкретним вираженням протиправності діяння можуть слугувати або порушення заборони, прямо передбаченої в законі чи в будь-якому іншому нормативно – правовому акті, або невиконання зобов'язань, покладених на суб'єктів правовідносин законом чи укладеним на його основі договором;

3) *вина*, як одна з найважливіших ознак правопорушення. Правова доктрина і практика України та інших сучасних демократичних держав виходить з того, що не всяке суспільно небезпечне або шкідливе діяння слід вважати правопорушенням, а лише те, яке вчиняється навмисно чи з необережності. Вина відбиває психічний стан і відношення особи до вчиненого нею протиправного діяння – дії чи бездіяльності, а також наслідків цього діяння. Вина означає розуміння та усвідомлення особою протиправності своєї поведінки та її наслідків. Ось чому не визнаються правопорушеннями протиправні діяння, вчинені малолітніми особами чи особами, які визнані судом неосудними через нездатність останніх усвідомлювати протиправність своїх дій. Не вважаються правопорушеннями і так звані об'єктивно протиправні діяння, хоча вони вчиняються свідомо, по волі суб'єкта, але не відображують його негативного ставлення до вимог правових приписів. Такого роду діяння вчиняються в силу професійних або службових обов'язків, в стані необхідної оборони і не містять у собі вини, наприклад, дії пожежника, який завдає шкоди майну під час гасіння пожежі, аналогічні дії рятівника, лікаря;

4) *діяння*, як зовнішнє вираження протиправної поведінки суб'єкта. Воно характеризується як активними діями, так і бездіяльністю і з юридичної точки зору може бути виражене: в невиконанні суб'єктом своїх обов'язків, що випливають з договору чи закону; в недотриманні заборон, установлених правовими нормами; у зловживанні суб'єкта своїми правами, створенні будь-яких перепон у використанні своїх прав іншими суб'єктами (наприклад, правомочностей власника стосовно володіння, користування, розпорядження своїм майном) і т.ін. Різноманітні наміри, думки з приводу скоєння правопорушень самі по собі не є правопорушеннями і вважаються юридично нейтральними доти, доки вони не проявилися як конкретні протиправні вчинки (діяння) суб'єктів;

5) *деліктоздатність особи*, яка згідно з законом визнається суб'єктом учинення правопорушення, а відтак здатна нести юридичну відповідальність. Деліктоздатність знаходить свій вияв у здатності особи контролювати свою волю та свою поведінку, давати звіт у своїх діях, усвідомлювати їх протиправність, а також здатності нести відповідальність за їхні наслідки. Визначальними умовами деліктоздатності фізичної особи є її вік, стан психічного здоров'я, а в деяких ви-

падках ще й приналежність до громадянства держави. За загальним правилом юридичній відповідальності підлягають фізичні особи, які досягли 16 років. Однак у деяких випадках закон передбачає як знижений (до 16 років), так і підвищений вік юридичної відповідальності. Зокрема, кримінальній відповідальності підлягають неповнолітні особи, яким на момент скоєння умисних злочинів, вичерпний перелік яких наведений в ч. 2 ст. 22 КК України, виповнилося 14 років. Щодо підвищеного віку юридичної відповідальності, то він притаманний, як правило, посадовим і службовим особам державних органів, органів місцевого самоврядування, які згідно з діючим деліктним законодавством визнаються суб'єктами дисциплінарних проступків, адміністративних правопорушень, а також кримінальних злочинів;

6) вчинення правопорушення тягне за собою юридичну відповідальність, що є його негативним наслідком і водночас необхідною реакцією держави на його прояв. З точки зору юридичних наслідків, правопорушення як юридичний факт породжує правоохоронні відносини, в межах яких реалізуються заходи відповідальності за скоєне правопорушення. Таким чином, для суб'єкта правопорушення юридичні наслідки завжди будуть негативними. Водночас, правопорушення може розцінюватися як юридичний факт, на основі якого: виникають процесуальні правовідносини у зв'язку з притягненням суб'єкта до юридичної відповідальності і, відповідно, виникають нові для суб'єкта процесуальні права й обов'язки; змінюються або припиняються ті правовідносини, учасником яких був суб'єкт (наприклад, звільнення працівника у зв'язку з учиненням ним крадіжки; зміна умов договору за волевиявленням однієї сторони через невиконання чи неналежне виконання зобов'язань другою стороною та ін.). Отже, правопорушення завжди передбачає можливість настання юридичних наслідків, які виражаються у втратах правопорушником благ особистого, матеріального чи організаційного характеру.

Не дивлячись на те, що за своєю юридичною природою правопорушення – поняття однорідні, прояви їх у суспільному житті надзвичайно різноманітні, адже це складні юридичні факти, що мають кілька сторін (ознак). У зв'язку з цим особливого значення набуває класифікація правопорушень, яку методологічно правильно можна провести лише за умови використання як критеріїв таких явищ, що є як зовнішнім, так і внутрішнім проявом неправомірної поведінки індивідуальних або колективних суб'єктів.

За ступенем суспільної небезпеки, що є зовнішнім вираженням неправомірної поведінки, правопорушення поділяються на злочини і проступки (провини). *Злочинами* визнаються суспільно небезпечні діяння, а *проступками* – суспільно шкідливі діяння.

За суб'єктами правопорушення поділяються на такі різновиди:

а) вчинені *фізичними особами*, які виступають суб'єктами практично всіх видів правопорушень. Крім того, вони є виключними суб'єктами кримінальних злочинів. Варто зауважити, що фізичні особи є неоднорідними і залежно від ознак складу правопорушення, що характеризують індивідуального суб'єкта, їх можна поділити на загальні та спеціальні, а зважаючи на обставини, що харак-

теризують суб'єкта правопорушення, але до складу останнього не входять, додатково можна виокремити ще й особливі;

б) вчинені *юридичними особами*, як приватними, так і публічними. Юридичні особи за діючим деліктним законодавством несуть конституційну, цивільну та адміністративну відповідальність. Так, наприклад, за рішенням суду може бути заборонена діяльність тих об'єднань громадян, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення (ст. 37 Конституції України). Порушення юридичною особою своїх договірних зобов'язань має наслідком цивільно-правову відповідальність, а порушення зазначеним суб'єктом законодавства про ветеринарну медицину передбачає адміністративну відповідальність. Аналіз санкцій правоохоронних норм дає підстави для висновку про те, що обмеження, яких зазнають юридичні особи, в основному носять майновий, а рідше – організаційний характер;

в) вчинені *державою.* Такий висновок випливає з огляду на аналіз норм права, закріплених у ст. 3 Конституції України. Оскільки утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави, то його невиконання чи неналежне виконання останньою може кваліфікуватись як конституційне правопорушення. Своєрідною юридичною гарантією належного виконання державою взятого на себе обов'язку є положення, згідно з яким «держава відповідає перед людиною за свою діяльність». Держава може виступати і суб'єктом міжнародної відповідальності у разі порушення своїх конвенційних зобов'язань у галузі прав людини. Так, згідно зі ст. 53 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна держава, яка підписала цю Конвенцію, взяла на себе зобов'язання виконувати рішення Європейського Суду з прав людини, а по суті нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

Важливе теоретичне та практичне значення для кваліфікації правопорушень має класифікація останніх за *об'єктами посягання*. За цим критерієм вони поділяються на наступні різновиди: *злочини проти життя та здоров'я особи; злочини проти довкілля; злочини проти власності; адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку; адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління* та інші. Особлива Частина кодифікованих законодавчих актів, які закріплюють склади адміністративних правопорушень (КУпАП) та кримінальних злочинів (КК України) побудована саме з урахуванням родового об'єкта правопорушення.

За галузями права правопорушення поділяються на *конституційні, кримінальні, цивільні, адміністративні, трудові, міжнародні, кримінально-процесуальні*. В останній час в юридичній науці обговорюється питання про можливість виокремлення *екологічних, сімейних* та деяких інших правопору-

шень.

Найважливішою ознакою суб'єктивної сторони правопорушення є вина. Вона характеризується внутрішнім психічним ставленням суб'єкта до вчинюваного ним протиправного діяння та його наслідків, що значною мірою впливає на міру юридичної відповідальності. *Залежно від форми вини* правопорушення поділяються на *навмисні та необережні*.

Факультативним елементом суб'єктивної сторони правопорушення є мотивація неправомірної поведінки. З огляду на *мотив учинення*, правопорушення поділяються на *хуліганські, корисливі* та інші. Наведений підхід до класифікації правопорушень є особливо важливим для юридичної практики, адже сприяє правильній кваліфікації неправомірної поведінки суб'єктів і дозволяє уникнути порушення вимог законності в правозастосовній діяльності на стадії встановлення юридичної основи справи.

18.3. Причини правопорушень: поняття, види та їх соціальна природа

Правопорушення є неминучим наслідком соціального та економічного розвитку суспільства та обумовленого цим розлагодження соціального статусу індивіда. Протиріччя між потребами індивіда та соціальними засобами їх задоволення, поряд із розлагодженістю соціального статусу індивіда (освітнього, культурного), обумовлюють посягання на існуючий суспільний порядок.

Причини правопорушень – це соціальні явища та біологічні особливості індивіда, що призводять до протиправної поведінки.

В сучасній правовій літературі називають велику кількість причин, що викликають прояв неправомірної поведінки. Серед них: економічні, політичні, інформативні, соціальні, побутові. Неможливо стверджувати, що наявність однієї значущої причин спроможне перетворити правомірну поведінку суб'єкта у неправомірну. Розглянемо кожну групу окремо:

1. *Економічні* – процес становлення ринкової економіки щільно пов'язано з процесом нормативного регулювання економіки в цілому. Цей процес повинен займати певний час, але не повинен тягнутись занадто довго. Як наслідок –виникають незадоволеність, апатія, невпевненість у завтрашній день, агресивність тощо;

2. *Побутові* – зазвичай пов'язані з економічними причинами, а також з рівнем стосунків у окремій сім'ї, що часто пов'язано з рівнем правової культури та правової свідомості особи та суспільства в цілому;

3. *Соціальні* – соціальна напруженість як результат послаблення соціальної відповідальності держави та неврівноваженості соціальної політики: несвоєчасна оплата праці, підвищення плати за комунальні послуги, низький рівень соціального забезпечення. Не вирішуючи цих проблем, держава так чи інакше провокує нестабільність поведінки людей;

4. *Політичні* – політичні проблеми пов'язані з тим, що в Україні демократія ще занадто молода, а політики занадто зіпсовані.Це приводить до полі-

тичної нестабільності суспільства і як наслідок – до нестабільності поведінки громадян;

5. *Ідеологічні* – падіння колишніх ідеалів, низький рівень правосвідомості як наслідок зруйнування існуючої раніше системи правового виховання і лише початок формування нової системи: правосвідомість громадянина виявилась непідготовленою до зняття криміналу з багатьох діянь, що вважалися злочинними та до одночасного вступу в дію принципу "дозволено все, що не заборонено законом"; свободу вибору громадяни сприйняли як уседозволеність і грань між правомірною і неправомірною поведінкою була стерта;

6. *Інформативні* – витікають з рівня поінформованості особи не тільки про свої права та обов'язки, а й про стан розвитку країни в цілом. Бажання особи не тільки знати про життя суспільства а й брати активну участь у його житті.

7. Юридичні:

а) *у правотворчості* – відсутність послідовності, логічності у законах та підзаконних актах, що приймаються, їх суперечливість підривають віру у їх якість, стають підставою для існування правового нігілізму;

б) *у правоохоронній діяльності* – нерозкриття злочинів, корумпованість правоохоронних органів утворюють умови для того, щоб обійти закон, породжують нестабільність поведінки людей;

в) *чинники суб'єктивного характеру* – низький рівень правової культури та індивідуальної правосвідомості; існуванням правового нігілізму на побутовому рівні тощо.

Тільки усунення зазначених причин правопорушень (а це, звичайно, тривалий процес) може створити такі умови, при яких правомірна поведінка переважної більшості населення стала б нормою життя.

18.4. Склад правопорушення: поняття та характеристика його елементів

Склад правопорушення – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як правопорушення та які є необхідними та достатніми для притягнення до юридичної відповідальності.

Об'єктивні ознаки характеризують об'єкт та об'єктивну сторону, а суб'єктивні ознаки – суб'єкт та суб'єктивну сторону правопорушення.

Об'єкт правопорушення – це суспільні відносини, які охороняються правом і на які дане правопорушення посягає. Розрізняють загальний, родовий та безпосередній об'єкт правопорушення.

В деяких правопорушеннях виділяються предмет правопорушення, тобто матеріальне благо з приводу якого здійснюється правопорушення.

Об'єктивна сторона – це зовнішній прояв самого протиправного вчинку. До обов'язкових елементів об'єктивної сторони правопорушення належать: діяння (виражене в формі дії чи бездіяльності); його шкідливі наслідки (їх настання або загроза настання); причинний зв'язок між діянням та наслід-

ками, які настали. Крім обов'язкових, будь-яке правопорушення має факультативні елементи: спосіб, місце, оточення та час скоєння правопорушення. Кожен з них додатково характеризує суб'єкта правопорушення, ступінь суспільної шкоди від його посягання, роль кожного правопорушника в разі співучасті, обставини, що обтяжують або пом'якшують вину суб'єкта.

В залежності від того, чи пов'язується закінчення правопорушення з настанням суспільно небезпечних (шкідливих) наслідків діяння або ні, відрізняють:

1. правопорушення з *формальним складом*, для якого обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є лише суспільно небезпечне (шкідливе) діяння;

2. правопорушення з *матеріальним складом*, яке вважається закінченими з моменту настання зазначених в нормі суспільно небезпечних (шкідливих) наслідків.

Суб'єкт правопорушення – це деліктоздатна фізична або юридична особа, яка вчинила правопорушення.

Вимоги до суб'єкта правопорушення:

- досягнення особою певного, прямо визначеного у нормах права віку юридичної відповідальності (за різні правопорушення юридична відповідальність настає з різного віку);

- осудність – здатність особи усвідомлювати свої дії і керувати ними та розуміти небезпечність вчинюваних дій і наслідків своїх дій в момент споєння правопорушення.

Суб'єктами кримінального, дисциплінарного та матеріального правопорушення виступають тільки фізичні особи, цивільного – фізичні та юридичні особи, адміністративного у більшості випадків – фізичні особи, але у деяких випадках і юридичні особи. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами кримінальних злочинів. Зазвичай суб'єктами є посадові особи підприємства, організації чи установи.

Суб'єктивна сторона – характеризує внутрішнє психологічне ставлення суб'єкта до вчиненого суспільно небезпечного (шкідливого) протиправного діяння та його наслідків.

Елементами суб'єктивної сторони правопорушення є:

Вина – психічне ставлення суб'єкта до свого суспільно небезпечного (шкідливого) діяння та його наслідків, яке виражається у формі умислу чи необережності.

Умисел буває двох видів:

1) *прямий* – суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний (шкідливий) характер свого діяння, передбачає неминучість настання його наслідків (інтелектуальний момент) і бажає їх настання (вольова ознака);

2) непрямий – суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний (шкідливий) характер свого діяння, передбачає реальну можливість настання його наслідків, але байдуже ставиться до їх настання, не бажаючи, свідомо допускає настання цих наслідків.

Необережна вина також буває двох видів:

- *протиправна самовпевненість* – суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний (шкідливий) характер свого діяння, передбачає абстрактну можливість настання його суспільно небезпечних (шкідливих) наслідків, але легковажно розраховує на їх відвернення;

- *протиправна недбалість* – суб'єкт не передбачає будь-яку можливість настання суспільно небезпечних (шкідливих) наслідків свого діяння, але повинен був та міг їх передбачити.

Мотив – усвідомлене спонукання особи, що викликає у ній намір вчинити суспільно небезпечне (шкідливе) діяння (ревнощі, помста, користь);

Мета – бажання особи досягти певних шкідливих наслідків.

Склад правопорушення, ознаки якого конкретно передбачені відповідною нормою права, є єдиною та головною підставою юридичної відповідальності.

Розділ 19. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

19.1. Поняття та види юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність є одним із фундаментальних і системоутворюючих інститутів у праві сучасної України, що сприяє формуванню у населення поваги до закону, стимулює правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин, а, отже, є важливим засобом забезпечення законності й правопорядку, який виступає істотним фактором розбудови нашої країні як правової держави.

Інститут юридичної відповідальності виконує в суспільстві, з одного боку, функцію певного державного гаранта ефективності застосування чинного законодавства, а з іншого – свідомого додержання дієздатною особою заборон, виконання нею юридичних обов'язків, а також використання суб'єктивних прав, не посягаючи при цьому на права, свободи та законні інтереси інших суб'єктів правовідносин.

Зважаючи на складну юридичну природу цього інституту, в науковій та навчальній літературі *сформувалося двохаспектне розуміння юридичної відповідальності*: *позитивна* (перспективна або заохочувальна) відповідальність – передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства і держави варіантів поведінки; *негативна* (ретроспективна або охоронна) відповідальність – передбачає покарання за правопорушення.

Водночас, необхідно зазначити, що при розгляді юридичної відповідальності основна увага приділяється саме юридичній відповідальності негативного (ретроспективного чи охоронного) характеру.

Стосовно загального поняття *негативної юридичної відповідальності* слід вказати, що існуючи підходи до її визначення, в залежності від акцентування уваги на певних аспектах, можна поділити на декілька основних груп.

Так, одні дослідники розглядають **юридичну відповідальність** як *передбачені законом* ***вид і міру обов'язку*** *правопорушника потерпати примусового державно-владного позбавлення благ особистого, організаційного і майнового характеру* в правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення (О.Ф. Скакун).

Інші науковці наголошують на тому, що **юридична відповідальність** – це ***застосування*** в особливому процесуальному порядку *до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми* (С.В. Бобровник).

Крім того фахівці також розуміють **юридичну відповідальність** як ***правовідносини*** *між державою* в особі її органів (суду, спеціальних інспекцій тощо) *і правопорушником, до якого застосовують юридичні санкції з негативними* для нього *наслідками* (Ю.С. Шемшученко).

Як бачимо, усі наведені вище варіанти присвячені визначенню саме негативної або ретроспективної юридичної відповідальності з акцентуванням

уваги на окремих її аспектах.

Водночас, зауважимо, що здійснювалися й спроби поєднати у єдиному визначенні юридичної відповідальності як ознак позитивної (перспективної) так і негативної (ретроспективної) відповідальності. В такому розумінні юридичну відповідальність визначено як усвідомлення суб'єктом права своїх дій у процесі реалізації наданих прав і обов'язків – відповідальність за сьогоднішню та майбутню поведінку (позитивна відповідальність) та як обов'язок зазнати певних обмежень за порушення норм права (ретроспективна відповідальність) (О. Зелена).

Якщо ж зосередити увагу на характеристиці саме *негативної юридичної відповідальності*, слід навести її основні ***ознаки***, що випливають із тих загальних визначень, які були викладені вище:

- є правовідносинами між державою в особі її органів і правопорушником (крім випадків, передбачених законом – зокрема, наприклад, господарсько-правова відповідальність, яка може наставати в досудовому (позасудовому) порядку та без участі адміністративних органів (звернення до правопорушника у сфері господарювання з письмовою претензією та її задоволення (ст. 222 Господарського кодексу України); «застосування оперативно-господарських санкцій» однією із сторін господарсько-договірних відносин (ст.ст. 235-237 Господарського кодексу України)), до якого застосовують юридичні санкції з негативними для нього наслідками;
- це один із видів державного примусу у формі каральних і правовідновлюючих заходів (в даному випадку підкреслюється легальна можливість або необхідність застосування цього примусу у разі потреби);
- це негативна реакція уповноваженого суб'єкта як на факт вчинення правопорушення, так і на суб'єкта, винного в його вчиненні;
- виникає лише за наявності правопорушення (суспільно-небезпечного або шкідливого діяння, передбаченого нормами права);
- здійснюється компетентним органом (уповноваженим суб'єктом правовідносин) у відповідності з законом та при дотриманні певного процедурно-процесуального порядку та форм;
- виражається в обов'язку особи (правопорушника) зазнати певних втрат особистого, організаційного чи матеріального характеру.

Види юридичної відповідальності

Юридична відповідальність є одним із найважливіших елементів у системі права сучасної України, що характеризується фахівцями як міжгалузевий, а також комплексний інститут. Але слід вказати, що, зважаючи на його складну юридичну природу, у науковій та навчальній літературі визначають як загальне поняття та види юридичної відповідальності, так і окремі специфічні ознаки, що відбивають деякі особливості юридичної відповідальності в залежності від певного її виду.

Стосовно юридичної відповідальності у фаховій літературі, використовуючи різні критерії, вирізняють певні її види. Так, окрім *перспективної* та *ретро-*

спективної відповідальності, наприклад, за *функціями* виокремлюють *правовідновлюючу (компенсаційну)* й *каральну (штрафну)* юридичну відповідальність.

За *формою здійснення* розрізняють: *судову* відповідальність, що призначається органами правосуддя в результаті розгляду ними певної справи; *адміністративну,* що покладається відповідними компетентними органами за порушення порядку управління тощо.

Відрізняють також юридичну відповідальність як інститут *матеріального* права і *процесуальну* відповідальність як окремий юридичний феномен.

Проте одним з найпоширеніших критеріїв для здійснення класифікації юридичної відповідальності є *галузева* ознака. За цим критерієм переважна більшість фахівців у теорії права вирізняють такі види відповідальності: *конституційно-правову, кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну та матеріальну:*

В залежності від видів правопорушень розрізняють і *види* юридичної відповідальності:

кримінальна відповідальність – полягає в застосуванні виду й міри кримінального покарання до винної у вчиненні злочину фізичної особи;

адміністративна відповідальність – полягає в накладенні на винних фізичних осіб (в окремих випадках – юридичних осіб), які порушили правила поведінки, що діють у сфері державного управління та інших урегульованих адміністративним законодавством сферах, адміністративних стягнень (штрафи, втрати спеціальних прав, попередження та ін);

цивільно-правова відповідальність – полягає в накладенні цивільно-правових стягнень (неустойки, штрафу, пені, відшкодування збитків) на фізичну чи юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань або за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення деяких особистих немайнових прав (честь, гідність, ділова репутація)

дисциплінарна відповідальність – здійснюється у формі накладення адміністрацією підприємств, установ, організацій дисциплінарних стягнень внаслідок порушення дисципліни. Розрізняють види дисциплінарної відповідальності: трудову, військову, службову, навчальну та ін.

матеріальна відповідальність – різновид юридичної відповідальності працівника за майнову (матеріальну) шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

конституційна відповідальність – особливий вид юридичної відповідальності, що має складний політико-правовий характер, настає за вчинення конституційного правопорушення та знаходить свій вияв у передбачених конституційно-правовими нормами особливих несприятливих наслідках для суб'єкта конституційного делікту;

У національному законодавстві на рівні Конституції також встановлено, що виключно законами України визначаються засади *цивільно-правової відповідальності*; діяння, які є *злочинами*, *адміністративними* або *дисциплінарними* правопорушеннями, та відповідальність за них (п. 22 ч. 1 ст. 92). Тобто,

на думку деяких фахівців, в Основному Законі України безпосередньо визначені види юридичної відповідальності – *цивільно-правова, кримінальна, адміністративна та дисциплінарна.* Однак у даному контексті слід підкреслити, що Конституційний Суд України в рішенні від 30 травня 2001 р. №7-рп/2001 у справі № 1-22/2001 (справа про відповідальність юридичних осіб) зазначив, що коментованою нормою Конституції *безпосередньо не встановлюються види юридичної відповідальності*. Виходячи з цього, перелік видів юридичної відповідальності може включати й *інші види,* які прямо не визначені у Конституції України, але встановлені у вітчизняному законодавстві.

Так, деякі дослідники наголошують на потребі виокремлення, наприклад, ***фінансово-правової відповідальності***. З цієї точки зору, *фінансова відповідальність* є формою реалізації державно-владного примусу, що виникає у разі порушення приписів фінансово-правових норм і полягає у застосуванні спеціально уповноваженими державними органами до правопорушника передбачених законом санкцій (М.П. Кучерявенко). Фінансово-правову відповідальність визначають також як сукупність правовідносин між державою в особі уповноважених органів та порушником приписів фінансово-правових норм, змістом яких є спричинення для правопорушника певних негативних наслідків за фінансове правопорушення з метою покарання правопорушника у грошовій формі, притаманній сфері фінансово-правового регулювання, шляхом сплати пені та штрафів, охорони фінансових правовідносин, припинення правопорушення та відшкодування нанесеної шкоди (Є.С. Дмитренко).

Заходами фінансової відповідальності за порушення податкового законодавства визнають передбачені податково-правовими нормами *штрафні (фінансові) санкції* та *пеню* (п.п. 1.4. і 1.5 ст. 1 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами»). *Штрафні (фінансові) санкції* та *пеню* фахівці у галузі фінансового права також характеризують саме як окремий вид юридичної відповідальності – фінансово-правову. Додатковим аргументом на користь цього твердження є положення, встановлене п.п. 17.1.9 п. 17.1 ст. 17 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами», яким передбачено сплату штрафу. При цьому законодавець зазначає, що *сплата зазначеного штрафу* ***не звільняє*** платника податків від *адміністративної* або *кримінальної* відповідальності та/або конфіскації таких товарів (продукції) або коштів відповідно до закону. Отже, сплата штрафу в даному випадку, як окрема санкція, відмежовується від санкцій інших видів юридичної відповідальності. Останнє положення має особливе значення з урахуванням ч. 1 ст. 61 Конституції України: «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення».

Поряд із тим, слід звернути увагу іще на один вид юридичної відповідальності, визначений на рівні кодексу в сучасному національному законодавстві як ***господарсько-правова***. Так, у ч. 1 ст. 216 ГК України ”Господарсько-правова відповідальність учасників господарських відносин” вказано – „Уча-

сники господарських відносин несуть *господарсько-правову відповідальність* за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників *господарських санкцій* на підставах і в порядку, передбачених цим Кодексом, іншими законами та договором”. Отже із назви та змісту цієї та інших статей розділу 5 ГК України можна дійти висновку про легальне визначення господарсько-правової відповідальності, як самостійного виду юридичної відповідальності. У ст. 217 ГК України „Господарські санкції як правовий засіб відповідальності у сфері господарювання”, закріплено визначення та види цих санкцій.

19.2. Принципи та підстави юридичної відповідальності

Принципи юридичної відповідальності – основоположні ідеї, незаперечні вимоги, що висуваються до діяльності компетентних органів щодо застосування санкцій правових норм до правопорушників і дозволяють забезпечувати правопорядок у суспільстві. Вони є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його глибинні стійкі закономірні зв'язки.

Юридична відповідальність ґрунтується на наступних **принципах**:

1) ***законності*** – полягає в тому, що юридична відповідальність

- настає за ті протиправні діяння, що передбачені законом;
- застосовується у чіткій відповідності до визначеного законом порядку;
- передбачає конституційність закону, що встановлює міри відповідальності.

2) ***обґрунтованості*** – виражається у:

- встановленні самого факту здійснення правопорушником протиправного діяння як об'єктивної істини;
- встановленні інших юридично значимих фактів, пов'язаних з висновками про факт і суб'єкт правопорушення;

3) ***доцільності*** – полягає у відповідності ступеня впливу, що обирається, на правопорушника цілям юридичної відповідальності (захистити правопорядок, виховати поважне відношення до права). Цей принцип вимагає :

- індивідуалізації державно-примусових заходів залежно від тяжкості правопорушення і властивостей правопорушника як особи відповідальності (ст. 61 Конституції України: «юридична відповідальність особи має індивідуальний характер»);
- пом'якшення і навіть відмови від застосування видів відповідальності за умови можливості досягнення мети останньої іншим шляхом;

4) ***невідворотності*** – складається з:

- неминучості настання відповідальності правопорушника;
- оперативності застосування заходів відповідальності за вчинені правопорушення;
- професіоналізму і сумлінності діяльності правоохоронних органів;
- ефективності заходів, застосовуваних до правопорушників;

5) ***своєчасності*** – означає можливість притягнення правопорушника до

відповідальності протягом встановленого законом строку давності, тобто періоду часу, не надто віддаленого від факту правопорушення. Виконання вироку, що набув чинності, чи постанови про накладення адміністративного стягнення також обмежено певним строком. Майнова відповідальність здійснюється в межах строку позовної давності;

6) ***справедливості*** – виявляється в такому:

- кримінальне покарання не встановлюється за провини;
- під час встановлення міри покарання і стягнення не повинна принижуватися людська гідність;
- зворотної сили не має закон, що встановлює чи посилює відповідальність (але не пом'якшує її);
- тільки одне покарання встановлюється за одне правопорушення. Так, згідно зі ст. 61 Конституції України «ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за те саме правопорушення».

Крім наведених, виокремлюють такі принципи юридичної відповідальності, як принцип ***змагальності***, принцип ***права на захист***, принцип ***гуманізму*** тощо (С.В. Бобровник).

Підстави юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою і обов'язковою. Відповідно, відсутність сукупності таких обставин її виключає.

Слід розрізняти *підстави притягнення* до юридичної відповідальності та *підстави настання* юридичної відповідальності.

Підстави притягнення до юридичної відповідальності – сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою. Фактичною підставою притягнення до юридичної відповідальності є склад правопорушення. Правопорушення не веде автоматично до настання відповідальності, а служить тільки підставою для притягнення до неї.

Підставами настання юридичної відповідальності є такі обставини:

1) факт учинення соціально шкідливого (ст. 9 КУпАП) або небезпечного (ст. 11 КК України) діяння – фактична підстава;

2) наявність норми права, що забороняє таке поводження і встановлює відповідні санкції (за допомогою останньої відбувається визначення складу правопорушення), – нормативна підстава;

3) відсутність підстав для звільнення від відповідальності. Можливість звільнення від відповідальності зафіксована відповідними нормами права (наприклад, передача неповнолітнього під нагляд батьків). У законах можуть міститися вказівки про обставини, що виключають відповідальність (стан крайньої необхідності, необхідної оборони чи перебування у стані неосудності);

4) наявність правозастосовного акта – рішення компетентного органа, яким накладається юридична відповідальність, визначаються її вид і міра (наказ адміністрації, вирок суду та ін.), – процесуальна підстава.

Юридичній відповідальності притаманна чітка нормативна регламентація здійснення, що встановлюється нормами процесуального права. Відсутність в окремих випадках процесуальної регламентації, механізму накладення

відповідальності, ускладнює розгляд обставин справи, забезпечення прав усіх учасників процесу.

19.3. Цілі та функції юридичної відповідальності

Для більш глибокого проникнення в сутність юридичної відповідальності необхідно з'ясувати її цілі та призначення в суспільстві. Взагалі мету розуміють як ідеальне уявлення суб'єктів (органів, соціальних груп, осіб) про результати своєї діяльності. Саме вони визначають і засоби, і характер дій, спрямованих на її досягнення.

Цілі юридичної відповідальності – це конкретний прояв загальних цілей права. Це закріплення, врегулювання та охорона суспільних відносин. Вони й обумовлюють існування регулятивної та охоронної функцій права.

Оскільки юридична відповідальність, так би мовити, «бере участь» у реалізації охоронної функції, то й її ціль у загальній формі можна визначити як ***охорону існуючого ладу та суспільного порядку***. Відповідальність же, що застосовується до конкретного правопорушника, має й більш вузьку мету – ***покарання винного***. Вона висловлює реакцію суспільства на ту шкоду, яка спричинена правопорушником, та виступає як засіб самозахисту суспільства від порушення умов його існування.

Покарання – завжди примусове позбавлення правопорушника певних (духовних, особистих, матеріальних) цінностей, що йому належали. Але покарання правопорушника не є самоціллю суспільства і держави. Воно виступає і засобом попередження (превенції) вчинення нових правопорушень як з боку притягнутих до відповідальності осіб, так і інших осіб (***превентивна мета***). Ця мета досягається шляхом впливу на свідомість членів суспільства: доводиться неминучість покарання за вчинення правопорушення. Превентивне значення покарання як раз і полягає у невідворотності юридичної відповідальності, а не у жорстокості покарання.

Юридична відповідальність спрямована і на виховання як правопорушника, так й інших членів суспільства (***виховна мета***). Ефективна боротьба з правопорушниками, своєчасне і невідворотне покарання винних утворюють у громадян впевненість в усталеності існуючого правопорядку, утверджують віру у справедливість та міцність державної влади, впевненість у тому, що їх законні права та інтереси надійно захищені.

У більшості випадків заходи юридичної відповідальності спрямовані не на формальне покарання винного, а на те, щоб забезпечити порушений суспільний інтерес, інтерес правомочного суб'єкта, відновлювати порушені протиправною поведінкою суспільні відносини. Тому юридична відповідальність має на меті відшкодування суспільно небезпечних наслідків правопорушення, якщо вони мають зворотний характер (***правовідновлююча*** *чи* ***компенсаційна мета***).

Цілі юридичної відповідальності визначають її функції.

Функції юридичної відповідальності – головні напрями юридичного

впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку та виховання суб’єктів права, які вчинили чи можуть вчинити правопорушення.

Серед функцій юридичної відповідальності виокремлюють ***правоохоронні*** та ***виховні***.

До ***правоохоронних*** функцій відносять: *правовідновлювальну* (компенсаційну) та *каральну* (штрафну).

Правовідновлювальна (компенсаційна) – спрямована на відновлення незаконно порушених прав, на примусове виконання майнових обов'язків, які покладаються на громадян. Правовідновлювальні санкції мають абсолютно визначений характер: розмір заподіяної шкоди може бути точно визначений незалежно від обставин правопорушення;

Каральна (штрафна) – спрямована на покарання державою правопорушника і попередження нових правопорушень; притаманна насамперед кримінальній та адміністративній відповідальності, а також цивільній (конфіскація, штраф, відмова у захисті суб'єктивного цивільного права). Каральні санкції мають відносно-визначений характер, установлюють вищу чи нижню межі покарання (стягнення): його призначення залежить від обставин правопорушення, ступеня провини, характеристики особи й інших обставин.

Відповідно до правовідновлювальної та каральної (штрафної) функцій виокремлюють правовідновлювальну і каральну (штрафну) відповідальність.

Серед ***виховних*** функцій виокремлюють такі:

- *загально-превентивна* – спрямована на виховання громадян у дусі поваги до права й закону;
- *спеціально-превентивна* – спрямована на виховання, виправлення та ресоціалізацію самих засуджених.

Розділ 20. ЗАКОННІСТЬ, ПРАВОПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНА

20.1. Поняття та основні принципи законності

Законність – це комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію функціонування суспільства і держави на правових засадах (О.Ф. Скакун). Вона відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства.

Законність – явище багатоаспектне і може виступати як принцип, метод, режим.

Законність *як принцип діяльності* державних органів, об'єднань громадян, посадових осіб та громадян передбачає пов'язаність усіх суб'єктів нормами права, їх діяльність у межах цих норм та для реалізації правових приписів. Це означає, що при здійсненні владних повноважень не має місця суб'єктивізму і сваволі, що ведеться рішуча боротьба із різного роду зловживаннями, фактами зневаження законів, порушеннями прав і законних інтересів громадян, а також з неправомірною поведінкою громадян;

Законність *як метод* державного керівництва суспільством означає, що:

а) органи держави і посадові особи під час здійснення своєї діяльності, розробки і прийняття рішень спираються на принципи та вимоги законності;

б) під час організації реалізації прийнятих рішень вони не виходять за межі своєї компетенції;

в) під час здійснення контролю та нагляду за законністю діянь учасників суспільних відносин вони дотримуються правових процедур, використовують правові засоби та способи. Метод законності передбачає високий рівень правової культури;

Законність – це режим чинного права, стан (атмосфера) відповідності суспільних відносин законам та підзаконним нормативно-правовим актам, покликаних відображати принципи свободи і справедливості, що містяться в праві. Тому законність нерозривно пов'язана із демократією. Цей зв'язок характеризується, насамперед, тим, що законність є невід'ємним елементом демократії, дійсного народовладдя. Законність покликана охороняти суспільні відносини, соціальні цінності суспільства, справедливість. Демократія, у свою чергу, справляє значний вплив на формування і підтримання режиму законності. Всебічне забезпечення законності досягається лише за умов демократичних форм державного і суспільного життя, коли діяльність державного апарату перебуває під контролем народу, його представницьких органів.

Отже, ***законність*** *(у широкому розумінні)* – це такий режим (стан) державного і суспільного життя, при якому забезпечується повне й неухильне дотримання і виконання законів, підзаконних актів усіма без винятку органами держави, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами.

Сутність законності полягає в реальності права, в тому, що всі без виня-

тку суб'єкти керуються принципом суворого дотримання приписів законів та інших нормативних актів, сумлінно виконують покладені на них обов'язки, безперешкодно і повною мірою використовують свої суб'єктивні права.

Принципи законності:

- нерозривний зв'язок, підпорядкування, зумовленість законності режимом демократії;
- обов'язковість вимог законності для всіх суб'єктів суспільних відносин;
- забезпечення верховенства закону в системі нормативних актів;
- зв'язок законності із загальною та правовою культурою;
- неприпустимість протиставлення законності й доцільності;
- єдність законності та справедливості;
- встановлення дійового контролю і нагляду за дотриманням законності;
- участь мас у діяльності щодо забезпечення законності;
- невідворотність відповідальності за правопорушення, будь-які порушення режиму законності.

20.2. Співвідношення законності, правопорядку та суспільного порядку

Порушення вимог законності веде до деформації суспільних зв'язків, недотримання і підриву правопорядку. Зміцнення ж законності має своїм наслідком більш високий рівень правопорядку, який є важливою умовою реалізації інститутів демократії.

Правопорядок – це стан (режим) упорядкованості (урегульованості і узгодженості) системи суспільних відносин, який складається в умовах реалізації законності.

Співвідношення правопорядку і законності полягає в тому, що законність – це принцип діяльності, режим дій, відносин, а правопорядок – це результат реалізації цього принципу, режиму, дотримання законності.

Водночас правопорядок є важливим структурним елементом ***суспільного порядку***, під яким розуміється правильно налагоджений стан усієї сукупності суспільних відносин, урегульованих не лише правовими, а й усіма іншими соціальними нормами.

Якщо зміцнення і підтримання правопорядку пов'язано з реалізацією норм права, то у підтримці суспільного порядку важлива роль належить й іншим соціальним нормам – моралі, корпоративним нормам, традиціям та звичаям.

Отже, поняття суспільного порядку за своїм обсягом ширше, ніж поняття правопорядку. Проте рівень правопорядку значно впливає на стан налагодженості всієї сукупності суспільних відносин.

20.3. Система гарантій законності та правопорядку

Реалізація режиму законності в країні базується на системі гарантій, діє-

вість яких покликана зробити законність реальною.

Гарантії законності – це система засобів, за допомогою яких у суспільному житті впроваджується, охороняється і, в разі порушення, відновлюється законність.

Систему гарантій законності і правопорядку складають:

Загально-соціальні гарантії;

спеціально-соціальні гарантії.

Загально-соціальні гарантії законності та правопорядку:

економічні – ступінь економічного розвитку суспільства; зростання продуктивності праці та обсягу виробництва; багатоманітність та рівність усіх форм власності; рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин.

політичні – ступінь демократизму конституційного ладу: наявність розвиненої системи народовладдя, демократичних форм та інститутів його здійснення; наявність політичного плюралізму; дотримання принципу розподілу влад;

ідеологічні – ступінь розвитку правосвідомості; ідеологічний плюралізм; турбота держави про правове виховання та підвищення рівня правової культури; ступінь інформованості населення, свобода преси та ін.

соціальні – ступінь розвиненості системи соціальних послуг, соціального страхування і забезпечення, допомоги малозабезпеченим; реальність охорони здоров'я; широка доступність громадян до культурних та інших соціальних цінностей та ін.

Спеціально-соціальні гарантії можна поділити на дві групи:

- *організаційні,* тобто заходи організаційно-юридичного характеру, спрямовані на забезпечення режиму законності, боротьби з правопорушеннями, захисту прав громадян: кадрова робота; організація умов для нормального функціонування юрисдикційних та судових органів та ін.;
- *юридичні*, тобто передбачену законом систему спеціальних засобів, завдяки яким забезпечується створення якісних законів, їх дотримання та виконання.

Такими гарантіями є:

діяльність законодавчих органів, спрямованих на підготовку та видання якісних законів та інших нормативно-правових актів;

діяльність виконавчих органів, що спрямована на втілення в життя норм, основного та поточних законів, на охорону і захист прав і свобод громадян;

чіткість і конкретність норм чинного права, ефективність санкцій норм права;

забезпечення конституційності нормативно-правових актів завдяки діяльності Конституційного Суду;

упровадження правосуддя як спеціальної форми універсальної, здійснюваної на основі права і справедливості діяльності судів;

здійснення вищого нагляду за дотриманням та правильним застосуван-

ням законів з боку органів прокуратури;

діяльність правоохоронних органів, спрямована на безпосередню охорону суспільства від злочинних посягань, профілактику та припинення правопорушень;

діяльність державних інспекцій та контрольно-ревізійного апарату, які в межах своєї компетенції здійснюють роботу із запобігання порушенням законності у різних сферах державного і суспільного життя, виявлення їх і припинення.

Розділ 21. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

21.1. Правосвідомість: поняття, структура та види

Свідомість людини, відображаючи об'єктивні потреби суспільного розвитку, є передумовою і регулятором поведінки людини. Свідомість додає цілеспрямованого характеру людській діяльності.

Свідомість як система включає різні форми відображення суспільних відносин: політичні, правові, етичні, філософські, релігійні. Всі форми суспільної свідомості є взаємозалежними і справляють взаємний вплив одна на одну.

Правосвідомість являє собою одну з форм суспільної свідомості.

В ній відображена правова дійсність у вигляді знань про право, осмислення того, що є правом, яким воно було (ставлення до права минулих років) і яким має бути (ставлення до майбутнього права), а також у вигляді правових настанов поведінки як реакції на оцінку чинного права, роботу правозастосовних органів. Правосвідомість має бути властива не тільки творцям юридичних норм, законодавцям, а й усім громадянам держави.

Формування правосвідомості особистості в нашому суспільстві відбувається як стихійно, так і в результаті цілеспрямованої діяльності держави, її органів і установ по формуванню правових знань, поваги до права і закону, соціально-правової активності. По-перше, на формування правосвідомості і правової культури впливає весь процес реалізації і застосування правових норм державними органами, процес правотворчості, стан законності і правопорядку, розвиток суспільних правовідносин. Цей процес, в значній мірі, стихійно впливає на формування правосвідомості і правової культури особистості. Практика реалізації правових норм надзвичайно ефективно впливає на формування правових знань, правових орієнтирів/позицій і установок особистості. Вплив може бути негативним, коли норми права застосовують необґрунтоване і несправедливо, і навпаки, коли престиж правоохоронних та інших державних органів високий, цей вплив, як правило, позитивний.

Кожна людина володіє правосвідомістю незалежно від того знає вона про це чи не знає і як вона відноситься до цього – дорожить нею, слухається її або ж ні. Справедливо підкреслює Ільїн І.А.: "…немає людини без правосвідомості , але є безліч людей , що мають зневажливу, запущену, виродливу або аж здичілу правосвідомість. Правосвідомість як духовний орган, необхідний людині, приймає участь так чи інакше у всьому її житті, навіть і тоді, коли людина вчиняє злочин, пригноблює сусідів, зраджує Батьківщині тощо".

Правосвідомість як самостійне явище характеризується такими рисами:

1) є однією з форм суспільної свідомості;

2) відображає правову дійсність у формі юридичних знань, уявлень та поглядів щодо права та практики його реалізації, правових настанов та ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людей у юридично значущих ситуаціях;

3) обумовлена економічним та політичним ладом суспільства.

Таким чином, **правосвідомість** – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей.

У структурі правосвідомості суспільства виділяють такі елементи:

1. *Правову психологію*;
2. *Правову ідеологію*;
3. *Правову поведінку*.

Правова психологія – це сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правових явищ. Це неусвідомлене або не до кінця продумане ставлення до права, правових явищ, що й є правосвідомістю, яка походить з повсякденної практики у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями, а тому формується здебільшого стихійно, спорадично, безсистемне, тобто правова психологія не осмислена теоретично, не упорядкована логічно. В ній провідним елементом є *емоції,* а не понятійні форми відображення правової дійсності.

Правова ідеологія – це система правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ.

Це концептуально оформлена, логічно систематизована, теоретично і науково осмислена правосвідомість. Інтелект є провідним елементом правової ідеології. Сучасна правова ідеологія ґрунтується на системі теорій, ідей і принципів: теорії соціальної правової держави, принципу поділу влади, теорії народного суверенітету, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, принципу верховенства права, переваги загальновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права та ін.

Правова поведінка – вольовий бік правосвідомості, що являє собою процес переведення правових норм у реальну правову поведінку. Вона складається із елементів, що визначають її напрямок (характер), – мотивів правової поведінки, правових настанов.

Свідомість виникає в процесі та в результаті діяльності людини і проявляється в ній. Тому *функції правосвідомості* – це головні напрямки його впливу на правові явища, правову систему в цілому. Основними функціями правосвідомості є:

1) *пізнавальна (когнітивна)* – пізнання правової дійсності, в результаті чого формуються правові теорії, концепції, суб’єкти набувають правових знань. Це виражається в понятті «правова підготовка»;

2) *правоутворююча* – правосвідомість виступає джерелом права ,тому що нормативні акти є формою зовнішнього виразу правосвідомості суспільства і законотворчих органів держави;

3) *регулююча* – вплив права на суспільні відносини через правосвідомість суб’єктів ,їх правові знання ,оцінки ,почуття ,мотиви і установки.

Види правової свідомості

В залежності від того, хто є носієм, відрізняють такі види правосвідомості:

1. *Індивідуальна* – уявлення, погляди окремої людини про право, законність та інші правові явища. Вона складається як під впливом тих різноманітних відносин, у які індивід вступає, так і під впливом притаманних йому психофізичних особливостей (соціальне положення, рівень культури та ін.)

2. *Колективна (групова)* – відображає специфіку відповідної соціальної групи. Єдність інтересів, соціальне становище, умови праці та побуту, психології членів даного колективу та особливий вплив в ньому окремих осіб зумовлює єдине сприйняття всіма чинних норм права, однакові уявлення про те, якими вони повинні бути.

3. *Суспільна* – відображає характер ставлення до права, законності та інших правових явищ, що склалося в суспільстві взагалі. Якщо протилежність між особистими та суспільними інтересами буде подолана, то й правові вимоги більшістю населення виконуються добровільно.

В залежності від глибини відображення правової дійсності виокремлюють :

1. *Буденну (емпіричну)* правосвідомість, яка складається стихійно, під впливом конкретних умов життя людей, особистого життєвого досвіду та конкретних життєвих ситуацій.

2. *Наукову (теоретичну),* що формується на основі глибоких досліджень соціальної дійсності та широких правових узагальнень. Формами вираження виступають нормативно-правові акти ,юридична наука ,узагальнення юридичної практики.

3. *Професійну* – це правосвідомість працівників правоохоронних органів та інших осіб, для яких юриспруденція – їхня професія.

Правосвідомість являє собою основу й органічну складову частину правового життя організованого в державу суспільства. На формування і розвиток правосвідомості як одну з форм суспільної свідомості роблять вплив соціально-політичні, економічні, культурні фактори, він взаємозалежне і взаємодіє з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, філософією, наукою.

21.2. Поняття та види правової культури

Культура – це загальний спосіб існування людини, її діяльності та об'єктивований результат цієї діяльності. Продуктами культури є уявлення про добро і зло, звичаї, знаряддя праці, засоби комунікації та ін. Культура – соціально нормативна, а її норми – історично первинні, основа всіх інших нормативних систем: релігії, моральності, естетики, права. Право, як мораль і релігія, є інститутом культури, визначається її змістом. Усі юридичні норми є нормами культури, однак не всі норми культури перетворюються на юридичні норми. Суспільство добирає культурні норми з настановою на включення їх до права. До числа відібраних трапляються ті культурні норми, що мають найбільшу значущість для всього суспільства, виконання загальносоціальних завдань держави. Не можуть перетворитися на право ті правила поведінки,

що не стали нормою культури. ***Право – частина соціальної культури, яке визначає один з її видів – правову культуру.***

Правова культура тісно пов'язана з загальною культурою народу, ґрунтується на її засадах, служить відображенням рівня її розвитку.

Правова культура – це якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, право застосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини.

В юридичної науці склалося декілька методичних підходів до вивчення правової культури, найважливішими серед яких є структурно – функціональний і аксіологічний

Структурно – функціональний підхід базується на розумінні правової культури як сукупності (системи) елементів правової дійсності у єдності з їх реальним функціонуванням Якщо статичний (структурний) аспект правової культури – це її склад, внутрішня форма, то динамічний (функціональний) – виникнення, розвиток і взаємодія елементів правової культури між собою та іншими соціальними явищами.

Динамічний (функціональний) аспект правової культури може розглядатись як сукупність правових процесів: правоутворення; правового мислення; правового регулювання; реалізації норм права; правозастосування та правомірної поведінки.

Якщо структурно-функціональний підхід до правової культури відображує її обсяг і елементи, то аксіологічний – якісну характеристику. Тут правова культура розуміється як система правових цінностей, що утворюються у ході розвитку суспільства і відображують прогресивні досягнення минулого і сьогодення. Тому якісна відмінність правової культури полягає у її відповідності правовому прогресу.

Кожне суспільство виробляє свою модель правової культури. Структура правової культури суспільства включає***:***

1) *культуру правосвідомості* – високий рівень правосвідомості, що містить оцінку закону з позицій справедливості, прав людини;

2) *культуру правової поведінки* – правову активність громадян, яка виражається в правомірній поведінці;

3) *культуру юридичної практики* – ефективну діяльність законодавчих, судових, правозастосовних, правоохоронних органів.

Функції правової культури – це основні напрямки осягнення правових цінностей – вітчизняних і світових.

Основними функціями правової культури є*:*

1) *пізнавальна* – засвоєння правової спадщини минулого і сьогодення – вітчизняної та іноземної;

2) *регулятивна* – забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи і створення непохитного правопорядку;

3) *нормативно-аксіологічна* – оцінка поведінки особи, рівня розвитку за-

конодавства, стану законності і правопорядку відповідно до норм права держави і міжнародних стандартів.

Залежно від носія правової культури розрізняють три її види:

1) *правову культуру суспільства*;

2*) правову культуру особи*;

3) *правову культуру професійної групи.*

Правова культура суспільства – це різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права і стосується правової реальності даного суспільства.

Правова культура особи – це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особи, які забезпечують її правомірну діяльність.

Правова культура особи включає:

1) *знання законодавства* (інтелектуальний зріз). Поінформованість була і залишається важливим каналом формування юридично зрілої особи;

2*) переконаність у необхідності і соціальній корисності законів і підзаконних актів* (емоційно-психологічний зріз);

3) *уміння користуватися правовим інструментарієм* – законами та іншими актами – у практичній діяльності (поведінковий зріз).

Правова культура професійної групи або професійна правова культура – одна з форм правової культури суспільства, притаманна тій спільності людей, що професійно займаються юридичною діяльністю, яка потребує фахової освіти і практичної підготовки. Як правило, це культура робочої групи, члени якої є службовими особами і носіями службової правової культури.

Професійній правовій культурі робочої групи (колективу) та її членам властивий вищий ступінь знання і розуміння правових явищ у відповідних галузях професійної діяльності.

Високий рівень правової культури припускає фактичну правову поведінку людей, позитивне відношення до права і правових явищ, усвідомлення соціальної значимості права і правопорядку.

21.3. Професійна правосвідомість та правова культура працівників правоохоронних органів

Професійна правосвідомість працівників правоохоронних органів містить у собі структурні елементи, властиві правовій свідомості всіх громадян (правову психологію, правову ідеологію, правову поведінку), а так само функціонує в єдності і взаємодії з політичним, естетичним, етичним та іншими видами свідомості суспільства. Однак специфіка виконуваних завдань, прав і обов'язків накладає своєрідний відбиток на правосвідомість і правову культуру працівників правоохоронних органів у цілому. Якість і ефективність виконання працівниками правоохоронних органів своєї роботи створює імідж галузевої підсистеми державного управління і впливає на правосвідомість і правову культуру суспільства. У свою чергу, від рівня їх професійної свідо-

мості і професійної культури залежить поведінка населення відповідно до права і забезпечення особистої безпеки кожної людини.

Правосвідомість працівників правоохоронних органів відображає правову реальність крізь призму належного, з позицій сформованих у суспільстві принципів і норм права. Робиться це в поняттях прав і обов'язків відповідно до посадового положення, їх правосвідомість ціннісна, причому оцінці піддається не стільки саме право, скільки правові вчинки на предмет їх відповідності законослухняності, правомірності.

Особливості правосвідомості працівників правоохоронних органів формуються в період навчання і становлять різнобічну підготовку. Це:

1) загальна правова підготовка – одержання фундаментальних правових знань;

2) спеціальна правова підготовка – навчання майбутній професії (оперативно-розшукова підготовка, підготовка слідчого та ін.);

3) загальна фізична підготовка;

4) бойова підготовка, в тому числі володіння табельною зброєю;

5) оволодіння засобами зв'язку;

6) уміння керувати транспортними засобами та ін.

Для правосвідомості працівників правоохоронних органів особливого значення набуває ставлення до злочинності і заходів боротьби з нею. **До особливостей їх правосвідомості у цій сфері слід віднести:**

1) осуд посягань на охоронювані законом цінності і розуміння об'єктивної необхідності вести з ними боротьбу;

2) суворе і неухильне додержання законності, недопустимість порушення правових норм і принципів;

3) більш високий рівень оцінки права і забезпечуваного їм правопорядку і законності, ніж у інших законослухняних громадян;

4) негативну реакцію на злочинність, неприйняття її, переконаність у необхідності активної боротьби з нею;

5) збіг їх оцінки добра і зла з загальнодержавними правовими цінностями; превалювання інтересів, що ведуть до мети відповідно до чинного законодавства;

6) більш високий рівень вимог до санкцій за правопорушення порівняно з іншими законослухняними громадянами: орієнтація на жорсткість покарання;

7) більш високу оцінку власної діяльності і діяльності свого відомства, ніж інших;

8) недооцінку процесуальних гарантій порівняно з іншими, в тому числі матеріальними;

9) наявність елементів правового нігілізму, що спричиняє обрання варіанта правомірної поведінки не за переконанням, а внаслідок страху покарання, побоювання настання небажаних наслідків та ін.

10) знання діючого законодавства як необхідна умова дотримання законності, правильного використання обов'язків працівниками цих органів, гарантія здійснення працівниками цих органів прав і свобод громадян;

11) повага правових вимог, переконання в правильності і необхідності

правових розпоряджень;

12) звичне відношення до дотримання закону, при якому працівник органів внутрішніх «не задумується щораз над тим, чи треба не треба виконувати вимоги закону, вона сприймає ці вимоги як належне в силу того, що формальна необхідність виконувати закон перейшла в його внутрішню потребу».

Вимоги до діяльності працівників правоохоронних органів, пов'язані з необхідністю формування їхньої правової культури, підвищується в даний час, коли особливо зросла їхня відповідальність за зміцнення порядку і дисципліни за захист прав громадян, інтересів держави.

21.4. Поняття та види деформації правосвідомості. Правовий нігілізм: поняття, витоки та перспективи подолання

Деформація правосвідомості – це її перекручування, «руйнування» позитивних ідей, установок, почуттів та переконань.

Видами (проявами) деформації правосвідомості є:

1. *Правовий інфантилізм* – несформованість, недостатній рівень правових знань при особистій впевненості у власній високій професійній юридичній підготовці.

2. *Правовий дилетантизм* – вільне поводження з законами або з оцінками юридичної ситуації не через корисливі мотиви, а через недбалість ставлення до юридичних цінностей.

3. *Правовий ідеалізм (романтизм)* – гіпертрофоване уявлення про роль юридичних засобів при вирішенні соціально-економічних, політичних та інших завдань.

4. *Правовий догматизм* – деформована правосвідомість особи, суспільства, групи, яка характеризується формальним прийняттям (без доказів, на віру) положень закону, ототожнення закону з правом, сліпим виконанням догми права.

5. *Правова демагогія* – легковажне або свідоме здійснення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсність.

6. *«Переродження» правосвідомості* – один з найнебезпечніших проявів деформації правосвідомості. Йому притаманна максимальна ступінь викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме скоєння людиною навмисних, переважно тяжких кримінальних злочинів, мотивами яких найчастіше стають жорстокість, користі тощо.

7. *Правовий нігілізм* – заперечення соціальної цінності права, свідоме ігнорування вимог закону, різко критичне ставлення до вимог дотримання права та поваги до нього.

Проблема правового нігілізму є дуже актуальною для суспільства, що трансформується в напрямку від тоталітаризму до демократії. Протягом тривалого часу, завдяки пануванню адміністративно-командної системи, переважна більшість громадян СРСР сприймала право не як феномен, що має безумовну самостійну цінність, а як одне з примусових знарядь держави.

Правовий нігілізм має безліч проявів та відтінків, що підтверджується наведеною нижче класифікацією його основних різновидів.

Так, в залежності *від ступеня заперечення юридичних явищ* можна виділити абсолютний та відносний правовий нігілізм.

Абсолютний правовий нігілізм передбачає повне неприйняття права як соціальної цінності, стійку невіру в його справедливість, силу та ефективність.

Відносний правовий нігілізм проявляється в сумніві, скептичному ставленні до тієї чи іншої сфери правового регулювання, в негативному сприйнятті окремих юридичних явищ.

Залежно *від загальної спрямованості заперечення* можна виокремити конструктивний та деструктивний правовий нігілізм.

Конструктивний правовий нігілізм має загальне позитивне спрямування, в ньому проглядається прагнення створити більш досконалі форми та механізми регулювання суспільних відносин.

Деструктивний правовий нігілізм може бути охарактеризовано як нігілізм занепаду. Він виникає тоді, коли, говорячи словами Ніцше, «воля до ніщо» стає господинею над «волею до життя». В його основі – закликання до руйнування без будь-якої позитивної програми створювання.

Залежно *від форми об'єктивації* може бути теоретичний та практичний правовий нігілізм, тобто нігілізм «як стан умів, почуттів» та «як образ дій, лінія поведінки».

Теоретичний правовий нігілізм полягає в запереченні цінності права у принципі, виходячи з міркувань про необхідність звільнення особистості від будь-яких обмежень, про неприпустимість правового примусу, або з аналізу дійсних недоліків існуючої правової системи.

Практичний правовий нігілізм, в свою чергу, може бути активним та пасивним. Активний правовий нігілізм проявляється в відвертому ігноруванні юридичних приписів, здійсненні правопорушень, грубому свавіллі чиновників. Як особливий різновид активного нігілізму можна виділити „гедонічний" нігілізм – його носій одержує задоволення від свого заперечення, він використовує будь-яку можливість для порушення вимог закону, навіть тоді, коли є можливість досягти своєї мети правомірними засобами.

Пасивний правовий нігілізм «замикається у мовчанні, згортанні всіх проявів життєдіяльності». Громадяни припиняють брати участь у виборах, референдумах, не звертаються за допомогою до державних органів. Особливим різновидом пасивного правового нігілізму є «аскетичний» нігілізм, тобто демонстративне невикористання наданих правом можливостей навіть тоді, коли вони є доступними.

За характером залежності від оточення правовий нігілізм може бути *конформістський та принциповий*.

У першому індивід глибоко не усвідомлює сутність явищ, цінність яких ним заперечується, негативне ставлення до права формується у нього під впливом домінуючих в тій чи іншій соціальній спільноті уявлень та стереотипів.

Принциповий називається *правовий нігілізм* опозиції, що виникає не завдяки, а всупереч тим поглядам, що існують в найближчому оточенні.

Залежно від того, на чому ґрунтується заперечення – на розумі чи на емоціях, слід розрізняти раціональний та емоційний правовий нігілізм.

Раціональний правовий нігілізм можна визначити як систему негативних

правових переконань та оцінок, що формуються у суб'єкта внаслідок дії аналітико-синтетичного апарату мислення.

Емоційний провів нігілізм ґрунтується на афективно-почуттєвих оцінках юридичної дійсності.

Залежно від ступеня усвідомленості, відкритості може бути *явний та прихований правовий нігілізм*.

Явний правовий нігілізм характеризується відкритим, свідомим неприйняття окремих елементів правової системи або права в цілому. Незалежно від того, має це неприйняття теоретичний чи практичний, активний чи пасивний характер, ні у кого не виникає сумніву відносно дійсного ставлення суб'єкта до права.

Прихований правовий нігілізм не такий очевидний. Він може старанно приховуватись від сторонніх під виглядом поваги до закону і часом навіть не усвідомлюватись самим індивідом (наприклад, коли посадова особа впевнена, що в разі виникнення протиріч між законністю і доцільністю буде правомірним на користь справи поступитися вимогами закону).

Запропонована класифікація різновидів правового нігілізму не є вичерпною, але й вона дозволяє зробити висновок про те, що усунення (або принаймні послаблення) цього негативного соціального явища є надзвичайно складним завданням.

Правовий нігілізм українського суспільства має глибоке історичне коріння. Багатовікова правова незабезпеченість суспільства, нерівність перед законом і судом, правовий цинізм уряду та інших вищих органів влади, викорінення національної самобутності народу – все це „вбивало будь-яку повагу до законності" в Російській державі, до складу якої протягом століть входила більшість території України.

Сьогодні *причинами прояву правового нігілізму в Україні* можна вважати:

1) *економічні* – процес руйнації старого господарського організму значно випереджає становлення української економіки як саморегулюючої системи виробничих зв'язків і матеріальних можливостей виробництва на основі економічної свободи, економічного плюралізму. Громадяни позбавлялися звичних умов трудової діяльності і у силу неможливості та нездатності швидко адаптуватися до нової економічної обстановки виникли незадоволеність, апатія, агресивність, невпевненість у завтрашнім дні, невіра в закони;

2) *соціальні* – напруженість як результат ослаблення соціальної відповідальності держави і неврівноваженості її соціальної політики. Нерегулярною оплатою праці, підвищенням вартості комунальних послуг, низьким рівнем соціального забезпечення населення (при наявності інфляції) держава вільно або мимоволі провокує (незалежно від соціально-психологічної нестійкості особи) нігілістичне ставлення до права і закону;

3) *політичні* – розпад СРСР призвів до втрати політичних орієнтирів, а наявність великої кількості політичних партій в Україні з майже однаковими політичними програмами – до розгубленості. В умовах конституційного утвердження ідеологічного і політичного плюралізму виявилася непідготовленість демократичних суспільних сил до швидких історичних перетворень. Відсутність прагматичної демократичної ідеології і політики для перехідного

періоду обумовила труднощі формування політичної системи українського суспільства. Крім того, переставши бути громадянами СРСР, багато хто з них (особливо люди старшого покоління) не усвідомлювали того, що стали громадянами України. Політична нестійкість їх позицій, ностальгія за комсомольською і партійною «молодістю» спричинила ігнорування законів молодої Української держави;

4) *ідеологічні* – падіння колишніх ідеалів, низький рівень правосвідомості як наслідок руйнації системи правового виховання, що існувала раніше, і нової, що тільки почала формуватися. Правосвідомість громадянина виявилася непідготовленою до зняття криміналу з багатьох діянь, що вважалися раніше злочинними (спекуляція товарами, приватна підприємницька діяльність, комерційне посередництво та ін.), і одночасним вступом у дію принципу «дозволено все, що не заборонено законом». Свободу вибору громадянин сприйняв як уседозволеність;

5) *юридичну*

- *у сфері правотворення* – відсутність послідовних, логічності прийнятих законів і підзаконних актів, їхня суперечливість підривають віру в якість законів, служать підставою для правового нігілізму (наприклад, нормативні акти про податки неконкретні, неповні, казуїстичні, часто змінювані);

- *у сфері правоохоронної діяльності* – слабке розкриття злочинності, корумпованість посадових осіб створюють умови для можливості обминути закон, породжують нестійкість правомірної поведінки.

Отже, неупорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість, низька правова культура, неналагодженість механізму приведення в дію прийнятих законів і ряд інших названих вище причин породжують правовий нігілізм.

Щоб звести до мінімуму правовий нігілізму необхідно:

1) забезпечити належну якість прийнятих законів (в тому числі зменшити число заборонних норм), вдосконалювати право творення, за допомогою правових норм встановити стабільність і однаковість у регулюванні суспільних відносин;

2) удосконалити систему правозастосовної і, насамперед, судової діяльності; усталити законність, врахувати кожну юридичну ситуацію, підвищити роль суду;

3) домогтися ефективності в діяльності правоохоронних органів щодо запобігання правопорушень. Необхідна систематична робота щодо підвищення професійної культури всіх суб’єктів системи, щоб перебороти недовіру населення до роботи правоохоронних органів. Важливо усунути такі хиби в роботі правоохоронних органів, як спізніле реагування на повідомлення про правопорушення; безініціативність, непрофесіоналізм, пасивність роботи «по гарячих слідах» і в ході наступних слідчих заходів; слабка взаємодія оперативних працівників, слідчих, експертів; недостатній зв’язок з громадськістю;

4) підвищити рівень правосвідомості і правової культури населення, що дозволило б закону працювати. Сформувати новий тип правового мислення особи як необхідну умову її життєдіяльності в умовах правової держави. Цьому в чималому ступені повинно допомогти поліпшення правової інформованості;

5) спеціалізовано навчати і виховувати юристів. Це сприяло б подолання хиб у доборі і розставлянні кадрів. Всі посадові особи держави повинні мати високий рівень професійної підготовки; виключити відомчий юридичний нігілізм, тобто неповагу до закону з боку адміністративно-управлінської системи.

21.5. Поняття та система правового виховання

Становлення України як соціальної правової держави потребує формування особистості з високим рівнем правової свідомості та правової культури, що може бути досягнуто в процесі правового виховання.

Правове виховання – це здійснювана на основі норм та принципів права за допомогою спеціальних форм, засобів, способів та методів, послідовна, систематична та цілеспрямована діяльність суб'єктів права, що має на меті підвищення рівня правової свідомості та правової культури окремих індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому і зорієнтована на їхню соціально-активну правомірну поведінку.

Ознаками правового виховання, слід вважати:

1) послідовність, що передбачає певну черговість подій, явищ, етапів правовиховної роботи, відповідність завданням правового виховання, логічну обґрунтованість правового виховання;

2) систематичність – передбачає наявність системи, порядку, зумовленого правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком елементів правового виховання, що забезпечує формування в кожного суб'єкта світогляду, переконань, ідеалів, інтересів, морально-вольових рис, навичок і звичок правильно орієнтованої поведінки, цілісної особистості;

3) цілеспрямованість – передбачає визначення мети. Маючи мету, можна побачити недоліки у правовому вихованні, скоригувати правовиховний процес;

4) реалізація через діяльність суб'єктів права. Правове виховання – це діяльність, а оскільки її здійснюють не ізольовані індивіди, а суспільство в цілому, вона є сферою суспільної діяльності;

5) спрямоване на формування і підвищення правової свідомості та правової культури;

6) здійснюється за допомогою правовиховних форм і методів;

7) базується на нормах і принципах права.

Сутність правового виховання проявляється в його функціях, де синтезуються основні напрями правовиховного процесу та завдання.

Функції правового виховання – це обумовлені його сутністю і соціальним призначенням основні напрямки впливу права на поведінку людей, суспільні відносини.

Отже, на нашу думку, функціями правового виховання є:

– *пізнавальна* (ознайомлення громадян зі змінами у законодавстві);

– *комунікативна* (забезпечує спілкування громадян у правовій сфері, наступність правового досвіду та удосконалення суспільства, формування і підвищення правової культури індивідів);

– *прогностична* (направленість правовиховної діяльності на майбутнє);

– *інформаційна* (інформування громадян, тобто доведення до їх відома

окремих положень нормативно-правових актів);

– *орієнтаційна* (орієнтування громадян на позитивні правові настанови, які пропонують оцінку права та готовність діяти відповідно до його норм);

– *профілактична* (попередження та запобігання вчиненню правопорушень, перевиховання осіб, які скоїли правопорушення, в дусі поваги до права).

В юридичній літературі іноді допускається невиправдане ототожнення, а часом і змішування таких понять, як «система» і «механізм» правового виховання.

Поняття *«механізм правового виховання»* на сьогодні не слід використовувати, бо в сучасній теорії держави і права спостерігається тенденція до відходу від механічного трактування державно-правових явищ і акцентується увага на системному підході. Тому доцільніше розглянути не механізм, а систему правового виховання.

Система правового виховання має такі елементи, а саме: *суб'єкти, об'єкти, форми, засоби та методи.*

Суб'єкти правового виховання – це державні органи, громадські організації, соціальні групи, службові особи та громадяни, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з правовим вихованням.

Об'єкти правового виховання – це те, на що воно спрямоване, здійснює вплив, в результаті чого визначені явища та процеси піддаються корекції та змінам, набувають нових властивостей та якісних станів. Об'єктом правового виховання є свідомість людини, її інтелект і здатність сприймати, оцінювати і здійснювати певні правові явища.

Правове виховання здійснюється у певних формах. Проаналізувавши та систематизувавши думки різних авторів з цього питання, пропонуємо виділити такі форми правового виховання:

1. *Правова освіта*.

Правова просвіта – це процес роз'яснення права в формі усних чи письмових консультацій, інформації, бесід, зустрічей з працівниками міліції, конкурсів та олімпіад правових знань тощо.

2. *Правова пропаганда* – цілеспрямована діяльність із формування у членів суспільства високого рівня правосвідомості та правової культури, роз'яснення правової політики й поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації за допомогою засобів масової інформації та інших форм доведення правової інформації до широкого загалу.

3. *Правова агітація* – форма правового виховання, що полягає у правовому впливі на правосвідомість і настрої членів суспільства через колективні та індивідуальні співбесіди, виступи на мітингах, зборах, за допомогою преси, телебачення.

4. *Правомірна соціально-активна діяльність чи поведінка* – це така форма правового виховання, яка здійснюється практично в процесі реалізації норм права: використання, дотримання, виконання і застосування. Наприклад, участь в охороні громадського порядку, чергування, діяльність громадських помічників працівників правоохоронних органів тощо.

5. *Юридична практика* – це сукупність напрацьованого досвіду внаслідок правоохоронної діяльності та діяльності з реалізації права різними суб'єктами права.

6. *Правове самовиховання* – цілеспрямована, повсякденна, систематична діяльність людини з оволодіння правовими знаннями, формування позитивних, правових мотивів і настанов, навичок правомірної поведінки, що полягає в самостійних зусиллях, спрямованих на вироблення звички до активної правомірної поведінки.

Метод правового виховання – це сукупність прийомів та способів, за допомогою яких воно здійснюється.

Розрізняють такі методи правового виховання, як: *метод переконання, метод примусу, наочності, законності, позитивного прикладу, заохочення, розв'язання юридичних казусів, критики і самокритики, метод навіювання, наслідування, потенційної погрози застосування санкцій, метод попередження* та інші способи і прийоми впливу на свідомість і поведінку суб'єктів.

Розділ 22. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

22.1. Правове регулювання: поняття, предмет, способи та основні стадії

Правове регулювання – це здійснюваний державою за допомогою системи спеціальних засобів нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку у відповідності із соціальними потребами.

Правове регулювання характеризується наступними особливостями:

1. Це різновид соціального регулювання, який має організований та результативний характер. Організованість правового регулювання досягається в процесі впливу формально визначених правил поведінки на діяльність суб’єктів. Результативність характеризується ступеню досягнення мети, тобто певного рівня упорядкованості суспільних відносин.

2. Це регулювання, що здійснюється за допомогою спеціально створених державою засобів, які мають системний характер.

3. Це регулювання характеризується наявністю чітко визначеного предмету, методу та способів.

Право у суспільному житті має не тільки юридичний (регулятивний), але й інші види впливу, такі як виховний, ідеологічний тощо. Тому, розрізняють правовий вплив і правове регулювання. Ці два поняття розрізняються, по-перше, за сферою дії і, по-друге, за механізмом дії. Сферою правового впливу є економічні, політичні, соціальні та інші відносини. Сферою правового регулювання є тільки відносини, які врегульовані правовими нормами. Механізм дії правового впливу полягає у впливові права на свідомість суб'єктів правовідносин, у той час як правове регулювання впливає на їхні дії. Правовий вплив – це вплив права на свідомість суб'єктів суспільних відносин в різних сферах суспільного життя (*Т. Андрусяк*).

Предметом правового регулювання є суспільні відносини, що об’єктивно потребують і можуть бути врегульовані за допомогою норм права. Ці відносини характеризуються певними особливостями:

1. Вони мають суспільний характер;
2. Вони торкаються найважливіших сфер життя суспільства;
3. Вони об’єктивно потребують впливу права;
4. Можуть бути усвідомлені суб’єктами.

Способи правового регулювання – це засоби первинного впливу на поведінку суб’єктів шляхом наділення їх суб’єктивними правами та покладення на них юридичних обов’язків і заборон.

Розрізняють три способи правового регулювання:

1. *Дозволи* – надані суб’єктам права на власні активні дії.
2. *Заборони* – покладення обов’язку утриматися від вчинення дій певно-

го виду.

3. *Зобов'язання* – покладення на суб'єктів обов'язку щодо певної активної поведінки.

При цьому можна виокремити типи правового регулювання.

Загальнодозвільний – це такий тип правового регулювання, який передбачає можливість вчиняти будь-які дії, за винятком тих, вчинення яких прямо заборонено законом. Виражається формулою: «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Спеціальнодозвільний – це такий тип правового регулювання, який забороняє будь-яку діяльність, але, при цьому, правовими нормами формулюються конкретні випадки звільнення від цієї заборони. Виражається формулою: "дозволено тільки те, що прямо передбачено законом".

Виділяють такі основні стадії правового регулювання.

Перша стадія механізму правового регулювання є регулювання суспільних відносин на нормативно-правовому рівні, тобто регулювання всіх відносин даного виду, які виникають й існують, за допомогою встановлення певної правової норми.

Друга стадія передбачає індивідуалізацію певної правової норми щодо вимог певного конкретного випадку. На цій стадії правозастосовні акти закріплюють за суб'єктом правовідносин певні суб'єктивні права чи юридичні обов'язки.

Третя стадія механізму правового регулювання – це реалізація правової норми у правомірній поведінці суб'єктів правовідносин. На цій стадії відбувається реалізація норм права, тобто досягається безпосередній результат дії механізму правового регулювання.

22.2. Поняття та основні елементи механізму правового регулювання

Правове регулювання здійснюється за допомогою чітко визначених засобів, що охоплюються поняттям "механізм правового регулювання"

Механізм правового регулювання – система правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативна дія права на суспільні відносини.

Механізм правового регулювання надає можливість:

1. Систематизувати всі засоби правового впливу та визначити особливості їх дії на суспільство.

2. Визначити регулятивну дію кожного з елементів на суспільні відносини та визначити послідовність їх впливу в процесі врегулювання відносини між людьми.

Серед елементів механізму правового регулювання розрізняють такі:

Норма права – основний елемент механізму правового регулювання, що визначає зміст прав і обов'язків суб'єктів. Норма права – це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, що встановлюється (санкціонується) і забезпечується державою (нормативіський підхід до праворо-

зуміння).

Нормативно-правовий акт – документ, що містить правову норму, завдяки чому вона набуває загальнообов'язкового характеру та стає відомою суб'єктам відносин, що регламентуються. Нормативно-правовий акт – це письмовий документ компетентного органу держави або народу, в якому закріплюються встановлені та забезпечувані державою формально обов'язкові правила фізичної поведінки суб'єктів суспільного життя (Т. Андрусяк).

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, що спричиняють виникнення, зміну чи припинення правових відносин.

Правовідносини – це врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, суб'єкти яких пов'язані взаємними правами та обов'язками.

Акти реалізації права – документи чи реальні дії, що регламентують процес реалізації правової норми шляхом її використання, виконання, дотримання чи застосування.

Інтерпретаційний акт – це правовий акт-документ офіційного тлумачення правових норм, який містить формально-обов'язкове роз'яснення їх змісту. Інтерпретаційний акт – це документ, який містить результат інтелектуальної діяльності в осмисленні змісту правової норми, що здійснюється компетентними органами. Саме тому такі акти завжди мають офіційний характер.

Законність – це комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, яке характеризує організацію функціонування суспільства і держави на правових засадах. Вона відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства.

Правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей. Правосвідомість являє собою основу й органічну складову частину правового життя організованого в державу суспільства. На формування і розвиток правосвідомості як одну з форм суспільної свідомості роблять вплив соціально-політичні, економічні, культурні фактори, він взаємозалежне і взаємодіє з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, філософією, наукою.

Юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві та забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали.

22.3. Юридична техніка: поняття, види, засоби

Юридична техніка – це система правил та прийомів здійснення уповноваженими суб'єктами діяльності, спрямованої на підготовку заснованих на реаліях життя, оптимальних та доцільних за формою та структурою правових актів.

Юридична техніка співвідноситься з правовими формами діяльності уповноважених органів та осіб. Розрізняють тому юридичну техніку у правотворчості і юридичну техніку у правозастосовній діяльності.

Юридична техніка у правотворчості містить у собі методики роботи над текстами нормативно-правових актів, прийоми найбільш досконалого викладу думки законодавця (інших суб'єктів правотворчості) у статтях нормативно-правових актів, вибір найбільш доцільної структури кожного з них, термінології і мови, способи оформлення змін, доповнень, повного чи часткового скасування, об'єднання нормативно-правових актів і т.п. Юридична техніка тут забезпечує доступність законодавства, зручність у його використанні.

Юридична техніка у правозастосовчій практиці означає використання правил (наприклад, тактики і методики розслідування) одержання найбільш повної інформації про конкретні випадки, набір сучасних технічних засобів (допустимих і доступних), а також стандартів діловодства для забезпечення швидкого і якісного вирішення юридичних справ, винесення законних і обґрунтованих юридичних рішень.

Розділ 23. ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ

23.1. Правова система: поняття, структура, види

Історично склалося так, що в кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, юрисдикційні органи, сформувалися особливості правового менталітету, правової культури, що й об'єднується загальним поняттям "правова система". У будь-якій державі правова система детермінована історичними та географічними факторами, є частиною соціальної системи держави.

Правова система – це комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин та юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання.

Структуру правової системи складають такі елементи:

1) суб'єкти права – фізичні особи, організації та юридичні особи;

2) правові норми та принципи;

3) правові відносини, правова поведінка, юридична практика, режим функціонування правової системи;

4) правосвідомість та правова культура;

5) законність та правопорядок як результат взаємодії зазначених елементів.

Якщо правова система виражає реально існуючий комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів та явищ, то термін "правовий тип (сім'я) – це узагальнювальна теоретична модель правового змісту, яка має штучний характер. Вона – результат наукової класифікації і відображає загальні та особливі риси конкретних національних правових систем.

Тому *тип (сім'я) правової системи* – це сукупність національних правових систем держави, які мають загальні риси, що виявляються у єдності закономірностей та тенденцій розвитку, домінуючих форм (джерел) і принципів права, систем права і законодавства, організації правових установ, насамперед судової системи, схожості правових категорій та понять.

Класифікація правових систем світу здійснюється за такими критеріями:

- спільність історичних коренів виникнення та подальший розвиток;
- спільність основного юридичного джерела (форми) права;
- єдність у структурі системи і норми права;
- спільність принципів регулювання суспільних відносин;
- єдність юридичної техніки, в тому числі термінології, юридичних категорій, понять, конструкцій.

Розрізняють:

1. *Романо-германський* тип (сім'я) – у правовому житті суспільства головним є об'єктивне право, тобто законодавство (країни континентальної Європи – Італія, Франція, Німеччина та ін.). У ньому виділяють дві правові групи:

- романська – Франція, Люксембург, Голландія, Португалія, Італія, Іспанія та ін., де головним є національна правова система Франції;
- німецька – ФРН, Австрія, Швейцарія та ін., де головним є національна правова система ФРН.

2. *Англосаксонський* тип (сім'я) – у правовому житті суспільства основне значення має юридична практика, тобто адміністративний чи судовий пре-

цедент (Англія, Північна Ірландія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, колишні колонії Британської імперії та ін.). У ньому виділяють дві правові групи:

- англійське загальне право (Великобританія та ін.);
- американське право (США, Канада та ін.).

3. *Релігійно-традиційний* тип – у правовому житті суспільства головним є правова ідеологія, а в мусульманських державах – релігійна ідеологія. У ньому виділяють три правові групи:

– релігійно-общинна (мусульманська, індуська, християнська групи);
– далекосхідна традиційна (китайська, японська групи);
– звичаєва общинна (африканська група).

23.2. Романо-германська правова сім'я та її особливості

До неї компаративісти відносять правові системи, які з'явилися в континентальній Європі на основі римських, канонічних та місцевих правових традицій. На думку Р. Давіда, вона є першою сім'єю, з якою ми зустрічаємося в сучасному світі.

Правові системи цієї сім'ї поділяються на дві групи: романську і германську. До першої групи належать правові системи Франції, Італії, Іспанії, Бельгії, Люксембургу та Голландії. До другої групи відносять правові системи ФРН, Австрії, Швейцарії та ряду інших держав.

Загальновизнаним центром розвитку романо-германської правової сім'ї є континентальна Європа. Однак її бурхливий розвиток за останнє століття спостерігався і в інших регіонах. З урахуванням цього романо-германську правову сім'ю іноді поділяють також на латиноамериканську, скандинавську, латинську та інші правові підгрупи.

Дослідники цієї правової сім'ї виділяють три основні періоди її еволюції:

Першим періодом становлення і розвитку романо-германської правової сім'ї хронологічно вважається період, що передував її еволюції до XIII століття. У цей період елементи, з яких складалася романо-германська правова система, мали характер звичаєвого права. Широко використовувалися кодекси, дігести та інституції Юстиніана. Система правосуддя була розрізненою. В судових засіданнях панувало «звернення до *надприродного»*. Виконання судових рішень ніяк не забезпечувалося. Суперечки між приватними особами і соціальними групами вирішувалися «за законом сильного».

Другий період розвитку романо-германської правової сім’ї хронологічно визначається з XIII по XVIII століття. Він безпосередньо асоціюється з Ренесансом, що був започаткований в Італії, а далі розширився на всю Західну Європу. Ідея звернення до культурної спадщини, в тому числі й юридичної, зокрема, до правової системи Стародавнього Риму, розповсюдилася практично на всю Європу.

За характеристикою Р. Давіда, нове суспільство знову почало розуміти необхідність звернення до права, оскільки тільки право може забезпечити порядок і безпеку. Передові верстви суспільства вимагали від панівних класів, щоб усі суспільні відносини ґрунтувалися лише на праві, щоб був усунений

режим анархії і сваволі. В цей час зароджується ідея рецепції римського права.

З розвитком європейського суспільства змінюється не тільки відношення до права, а й уявлення про нього. В університетських програмах та курсах пріоритетне відношення до Римського права поступово трансформується в намір формулювати такі принципи права, які були вираженням не тільки академічних, а й раціоналістичних начал. Ця нова течія, напрям, школа (теорія, доктрина) природного права остаточно затверджується в університетах Європи в XVII–XVIII століттях. Тут розроблялися й реалізувалися нові ідеї, постулати, теоретичні положення, що формували «краще право», «нове право», «справедливе право», виявлялися зв'язки права з філософією, релігією, мораллю.

Третій період, що триває й нині, в розвитку системи романо-германського права, який значною мірою був підготовлений школою природного права, асоціюється з посиленням розвитку законодавства в європейських державах і кодифікацією. Закон стає основним джерелом романо-германського права. Р. Давид констатує, що саме в цей період уперше виникає інтерес до позитивного права. Вперше суверен може створювати право і переглядати його в цілому. Причини, що обумовили підвищення ролі позитивного права, закону і законодавства, визначили також необхідність систематизації нормативного матеріалу і кодифікації. Вона виступала як остаточне завершення процесу формування системи романо-германського права як цілісного явища. Багато з європейських країн приймають кодекси. Так, у Франції (1804 рік), Німеччині (1896 рік), Швейцарії (1881–1907 роки), в інших країнах в першу чергу приймалися цивільні кодекси. В наступний період – кримінальні, кримінально-процесуальні та інші аналогічні їм нормативно-правові акти.

У наш час кодекси, поряд з іншими правовими актами і, в першу чергу, із звичайними діючими законами, регулюють практично всі важливі сфери суспільного життя. В романо-германській правовій сім'ї вони є основними джерелами права. На вершині піраміди нормативно-правових актів у системі романо-германського права знаходяться конституції та конституційні закони, вища юридична сила яких та вплив на зміст і процес розвитку системи романо-германського права є беззаперечними.

Серед інших джерел права важливе місце належить підзаконним актам, звичаєвому праву, а також судовій практиці.

Особливості цієї правової сім’ї полягають у такому:

1) основним джерелом права є нормативно-правовий акт (закон);

2) існує єдина ієрархічна система джерел права;

3) система визнає поділ на публічне і приватне право, а також на галузі права;

4) законодавство носить кодифікований характер;

5) існує загальний понятійний апарат, тобто схожість основних понять і категорій;

6) відносно єдина система правових принципів;

7) у законодавстві провідна роль належить конституції, що має вищу юридичну силу в системі джерел права;

8) правовий прецедент не є характерним для цієї правової сім’ї, а судова

практика скоріше слугує допоміжним джерелом права, а не основним;

9) правова доктрина відіграє важливу роль у процесі правотворчості. В процесі правозастосування вона використовується при тлумаченні норм права, але судді не можуть посилатися на позиції відомих учених-юристів для обґрунтування рішень, які ними приймаються;

10) серйозне значення приділяється міжнародному праву, нерідко проголошується його примат по відношенню до внутрішньодержавного права (ФРН, Російська Федерація);

11) правовий звичай, як правило, має обмежену дію. Його застосування допускається в сфері приватного права і нерідко не лише в доповнення до закону, але й крім закону, якщо закон не регулює ту чи іншу ситуацію.

23.3. Англосаксонська правова сім'я та її особливості

Ця система, як система загального права (common law), являє собою сукупність національних правових систем, які мають загальні риси, що проявляються в єдності закономірностей і тенденцій на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, який є основним джерелом (формою) права, в поділі права на загальне право і право справедливості, в превалюванні процесуального права над матеріальним.

Ця сім'я, що сформувалася багато віків тому в Англії, є найбільш поширеною в світі. Вчені-компаративісти, досліджуючи сім'ю загального права, надають великого значення англійському праву як ідеологічній базі всієї правової сім'ї, об'єктивно оцінюють високу питому вагу американського права і ступінь впливу на нього, а також інші національні концепції загального права.

В історії розвитку цієї правової сім'ї дослідники, як правило, розрізняють чотири періоди.

Перший період, який називають англосаксонським, розпочинається з нормандського завоювання Англії в 1066 році. Йому притаманна наявність чисельних законів і звичаїв варварських племен германського походження (саксів, англів тощо), які мешкали в цей період в Англії. В країні не було загального права, діяли не пов'язані між собою в єдину систему локальні звичаї.

Другий період у розвитку англійського права визначають часом з 1066 по 1485 роки, до встановлення династії Тюдорів. У цей час поступово долається домінуюча роль місцевих звичаїв і відбувається становлення загального права. Він справив великий вплив на всі наступні періоди розвитку правової системи Англії.

Третій період розвитку тривав з 1485 по 1832 роки і вважається періодом розквіту загального права в Англії. Його особливістю слід вважати те, що в силу багатьох причин система загального права в Англії співіснувала з правом справедливості.

Четвертий період визначається з 1832 року і до цього часу. Поступово здійснюється трансформація як державного механізму, так і правової системи Англії. Значних змін зазнала судова система, яка зрівняла всі англійські суди у правах. Вони одержали можливість застосовувати як норми загального пра-

ва, так і норми справедливості. Проте, як вважають правознавці, реформи не позбавили англійське право його традиційних рис.

У наш час найважливішими джерелами англійського права залишаються судові прецеденти. Водночас з кінця XIX століття все більшого значення набувають парламентські статути – законодавчі акти, що приймаються британським парламентом.

Упродовж XX століття серед джерел права зростає роль делегованого законодавства, особливо в сфері освіти, музичного обслуговування, соціального страхування тощо.

Англосаксонську правову сім'ю характеризують такі особливості:

1) основним джерелом права виступає правовий прецедент, а головними творцями права – судді;

2) поза університетський характер освіти. В Англії право аж до XX століття вивчалося не в університетах, а в адвокатських конторах і судах;

3) своєрідне розуміння норм права – вони не відокремлені від судового рішення, а тому носять казуїстичний характер;

4) не сприйняття рецепції римського права;

5) специфіка структури права: їй невідомий поділ на приватне і публічне, а галузі права не мають чіткого вираження. В структурі англійського права виділяють: а) прецедентне право, що складається з рішень судових органів; б) право справедливості, сформоване з рішень лорда-канцлера, який діяв від імені короля при розгляді скарг на рішення королівських судів; в) статутне право, що має парламентське походження;

6) надання важливого значення формам судочинства, процесуальним нормам, джерелам доказів;

7) превалювання процесуального права над матеріальним;

8) велика автономія судової влади відносно інших гілок державної влади. Це виражається не лише в правотворчих повноваженнях судової влади, але й у відсутності прокуратури та адміністративної юстиції;

9) некодифікований характер законодавства. І хоча в останні десятиріччя були прийняті парламентом акти, консолідуючі правові норми в інститути та галузі (перш за все цивільне право), разом із тим англійське право продовжує залишатися прецедентним за своїм характером;

10) серед джерел права важлива роль відводиться правовим звичаям;

11) правова доктрина також виступає джерелом права, адже судді при вирішенні конкретних юридичних справ можуть послатися на правові позиції, сформульовані у працях відомих учених-юристів.

Поряд із англійським правом в англосаксонській правовій сім'ї особливо виділяється також американське право – правова система США. Вона почала формуватися ще в XVII-XVIII століттях, в умовах колоніалізму, і зберегла свої першочергові особливості до цього часу. Особливий вплив на процес становлення і формування правової системи США справило англійське право. Проте на правові системи окремих штатів вплинули іспанська правова система, французька тощо.

Своєрідність правової системи США полягає в таких особливостях:

1) на відміну від Великобританії в США існує федеральна Конституція;

2) у дуалізмі правової системи, оскільки поряд із прецедентним правом діє система законодавства. Але законодавчі норми стають складовою правової системи США лише після їхнього неодноразового тлумачення і застосування судами, причому посилання робляться на судові рішення;

3) у федеральній системі США штати мають істотну самостійність, і суди одного штату не обов'язково повинні посилатися на судові рішення іншого штату, а можуть приймати інші рішення;

4) у значній маневреності, гнучкості, здатності пристосовуватися до умов, що змінюються, оскільки вищі судові інстанції не зв'язані власними прецедентами;

5) у кодифікованому характері законодавства багатьох штатів, наприклад, кримінальні кодекси діють у всіх штатах;

6) у наявності судового контролю за законністю федеральних законів і законів, які приймаються на рівні окремих штатів. Особливу роль тут відіграє Верховний Суд США, який має право тлумачити Основний Закон держави, а вищі судові інстанції штатів – конституції своїх штатів.

23.4. Релігійно-традиційний тип (сім'я) правової системи

Релігійно-традиційний тип правової системи – це сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі релігійної норми, норми-звичаю і норми-традиції як основних джерел права, що являють собою тісне переплетення юридичних, моральних, міфічних розпоряджень, які склалися природним шляхом і визнані державою.

Серед типів правової системи цей тип є найрізноманітнішим і складається з двох великих груп правових систем, поєднаних внутрішньою схожістю:

1. Релігійно-общинної – поєднує групи систем мусульманського, індуського, іудейського і канонічного права. Характеризується фундаментальним значенням релігійних вчень у поєднанні з тривалим збереженням общинного устрою;

2. Далекосхідної (традиційної) – містить групи систем китайського і японського права. Характеризується провідною роллю релігійно-моральних доктрин у соціальному житті народу.

Своєрідність зазначених груп правових систем характеризуються такими ознаками:

1) кожна із зазначених груп правових систем ґрунтується на власних релігійно-філософських системах – іслам, індуїзм, конфуціанство, християнство;

2) юридичні джерела права співвідносяться з релігійними як форма та зміст;

3) релігійно-моральна норма має пріоритет над правовою нормою;

4) правові системи релігійно-традиційного типу не є «нерухомими», не застигли у своєму первинному вигляді, а при збереженні спадкоємності з минулою правовою культурою та під впливом романо-германських і континентальних правових систем внесли чимало змін у національне право, його структуру.

Мусульманське право

Мусульманське право є складовою частиною ісламу та сприймається як система норм, і як досконала політико-правова доктрина. Мусульманське право можна розглядати як специфічну правову систему, що існує в рамках ісламської релігії, має державний характер і більш, ніж усі інші світові релігії, пов'язана з правом.

Мусульманське право – правила поведінки прибічників ісламу, основний зміст яких становлять зобов’язання щодо Аллаха та інших мусульман, а також санкції за їх порушення. Географія поширення мусульманського права велика. Традиційно воно присутнє у державах Арабського Сходу (Іран, Ірак, Йорданія, Туреччина, Кувейт і т.ін.). Не менш традиційним воно є для мусульманських общин Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія та ін.), Малайзії, Індонезії та деяких інших країн.

Джерелами мусульманського права є:

1. *Коран* (араб. – «читання») – священна книга мусульман і перше за значенням джерело мусульманського права, як й усієї мусульманської цивілізації. Його не можна вважати систематизованим юридичним документом. Лише незначна частина Ко-рану стосується питань правових взаємовідносин мусульман, а також інших віруючих. Більшість положень присвячено питанням релігії та ісламської моральності. Серед норм, що регулюють взаємостосунки людей, Коран містить загальні положення, які мають форму абстрагованих релігійно-моральних орієнтирів, що надають простору для тлумачення. Невелика кількість конкретних правил поведінки виникла здебільшого при розв'язанні пророком конкретних конфліктів, оцінці ним конкретних фактів або при відповіді на поставлені йому запитання.

2. *Суна* – свого роду тлумачення Корану. Суна укладалася протягом кількох століть (із VII по IX) і мала на меті викласти приклади з життя Магомета для керівництва віруючими своїх дій. Як і Коран, суна містить мало норм юридичного характеру, в ній домінують морально-релігійні положення. Так само, як і Коран, переважна частина нормативних розпоряджень суни не містить широких принципів-узагальнень, а складається із конкретних казусів-випадків із життя Магомета.

3. *Іджма* – третє джерело мусульманського права, за допомогою якого шукалися відповіді на питання, які не вирішені Кораном і суною. Іджма являє собою узгоджений висновок стародавніх правників (муджтахідів) як знавців ісламу про обов'язки правовірного, наданий на підставі тлумачення Корану та суни. Лише будучи записаними в іджму, норми права, незалежно від їх походження, підлягали застосуванню. Для сучасного мусульманського права іджма виступає єдиною догматичною основою. Сучасний суддя шукає мотиви для рішення не в Корані, а в книгах, де викладені рішення, освячені іджмою.

4. *Кійяс* – рішення за аналогією. Правила застосування до нових схожих випадків розпоряджень, установлених Кораном, суною або іджмою, причому іджма має більше значення, ніж інші джерела. Судження за аналогією – це засіб тлумачення випадків із життя пророка, його висловлень або мовчання, які можна застосувати до вирішення нових конкретних ситуацій. За допомогою судження за аналогією, виходячи із нормативних розпоряджень Корану і су-

ни, пропонувалося рішення для даного конкретного випадку, тобто тлумачення і застосування права.

Невід'ємною частиною ісламу є шаріат ("шлях праведного життя"), тобто сукупність норм, релігійних та обрядових настанов і правил, що покликані регламентувати не тільки поведінку мусульманина в усіх сферах життя, а його думки і почуття. При цьому практично всі нормативні приписи виходять з ідеї обов'язків людини перед Аллахом (єдиного Бога), а не з ідеї прав, свобод і гідності людини. Норми фікху – теоретичне осмислення і обґрунтування шаріату правознавцями, тобто фікх виступає теорією мусульманського права, що розробляє принципи використання Корана та суни. Коран і суна виступають джерелом встановлення норм шаріату і фікху. Мусульманське право історично виявилося залученим до сфери шаріату (релігії) у результаті ісламізації фактично діючих правових норм і відносин. У подальшому мусульманське право було пов'язано із шаріатом унаслідок діяльності мусульманських юристів, які розробляли теоретичні питання права з урахуванням релігійно-моральних орієнтирів ісламу. З позицій ісламу право не повинно бути відображенням дійсності. Воно, як світло, веде віруючих до релігійного ідеалу – саме тому в мусульманському праві мало узагальнень і визначень.

Система мусульманського права відрізняється від інших правових систем світу як за джерелами (формами) права, юридичною термінологією і конструкціями, так і за структурою, яку складають специфічні галузі, що сформувалися за різних часів, інститути і норми права. Доктринальна розробка мусульманського права ускладнювала його систематизацію, хоча і надавала йому гнучкості і можливості розвитку. Мусульманське право не поділяється на загальне і приватне право, або на загальне право і право справедливості. Тут існують інші підходи до структурного об'єднання норм. Система мусульманського права формувалася представниками основних мусульманських толків (ритів) через правові комплекси норм і принципів відповідно до основної тематики: релігія, сім'я, община та ін.

Галузевий принцип поділу норм у мусульманському праві не є адекватним структурі континентального права (галузь, підгалузь, інститут, норма), хоча за формою багато в чому збігається з ним. Мусульманські юридичні норми спираються на релігійні норми і спрямовані на захист основ віри. У системі мусульманського права є галузь «право особистого статусу», відсутня у континентальному і загальному праві. Вона регулює сімейні, спадкові та деякі інші відносини, її провідними інститутами є шлюб, розлучення, спорідненість, матеріальне забезпечення сім'ї, обов'язки у справі виховання дітей, заповіт, спадкування за законом, піклування, обмеження правоздатності та ін.

Індуське право

Індуське право – це сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалася на основі релігії індуїзму і підтримана державою. На відміну від ісламу та інших релігій індуїзм не є чітко сформульованою теологічною доктриною і не вимагає від своїх прихильників вірності одному віровченню.

Індуське право має ряд особливостей:

персоніфікований характер правової системи;

нормативної положення поширюються лише на означені категорії відно-

син;

наявність жорстких правил станово-кастової організації (людині з моменту її народження визначена наперед належність до конкретної касти, якій притаманні певні права, обов'язки, мораль, правосвідомість, які і регламентують життя її членів);

тісний зв'язок з індуїзмом;

здатність до адоптацій в умовах постійних соціально-політичних та економічних змін;

різноманітність джерел права – правила поведінки людей викладаються у збірниках – шастрах. У них класифікувалися норми відповідно до трьох принципів (чеснота, інтерес, задоволення):

- дарма – містить норми-правила поведінки, які угодні Богові;
- артха – містить правила поведінки, які дозволяють розбагатіти і опанувати мистецтвом керівництва;
- кама – містить правила поведінки, які переслідують мету отримання задоволення.

За часів колоніального панування Англії багато норм та інститутів індуського права були замінені або змінені, але не витиснуте цілком. На сучасному етапі у національній правовій системі Індії рамки використання традиційного індуського права обмежені і не мають такого впливу, як мусульманське право в сучасних мусульманських країнах. Тобто, сферами впливу індуського права залишились – спадкування, шлюб, касти та релігійні інститути.

Іудейське право

Іудейське право – це сукупність релігійних, моральних і правових норм, принципів та правил, що склалися всередині єврейської общини на основі релігії іудаїзму і підтримана державою. Основним джерелом іудейського права виступає Тора – особливе джерело права, що й до сьогодення виступає релігійною Конституцією єврейського народу. Іудейське право в сучасному Ізраїлі регулює цивільні, сімейні, трудові та кримінальні відносини. Головна відміна іудейського права від інших релігійних правових систем – це релігійно-національний характер. Сучасна судова система держави Ізраїль не пов'язана зобов'язаннями дотримуватись принципів іудейського (єврейського) права, але фактично законодавство, особливо у приватному праві, абсорбує багато положень із старовинних джерел.

Звичаєво-общинна група правових систем

Пізнання особливостей звичаєвого права допомагає з'ясувати закономірності та тенденції розвитку систем національного права країн Африканського континенту, які і сьогодні стоять перед проблемою вибору шляху розвитку свого права. Соціальні, економічні, політичні, культурні та етнічні параметри цих країн занадто різноманітні, а розрив у рівні розвитку цих країн досить значний.

Звичаєво-общинна група (підтип) правових систем – це сукупність правових систем, які сформувалися на основі норм-звичаїв, що склалися природним шляхом, а також правових норм, запозичених від колоніальних держав. Цю групу складають правові системи країн, що розвиваються, Африки і Ма-

дагаскару.

Своєрідність звичаєво-общинної групи правових систем Африканського континенту полягає у тому, що звичаєве право характеризується:

1) неписаною формою. Правила поведінки звичаєвого права існують у свідомості людей, передаються в усних переказах, легендах;

2) тісною єдністю правових та моральних норм. При цьому, в більшості випадків первинними виступають норми моралі;

3) не виступає єдиним для всіх. Норми звичаї численні, що обумовлено численністю етнічних спільнот навіть у межах однієї країни;

4) сукупністю елементів звичаїв і релігійних норм та інших соціальних норм, що регулювали відносини між людьми у додержавному суспільстві;

5) тим, що воно є правом спільнот, а не індивідів;

6) наявності відповідальності всієї спільноти чи певної групи людей за порушення, своєї їхніми членами;

7) для звичаєвого права не існує поняття суб’єктивного права індивіда;

8) розмежування сфери застосування офіційного та звичаєвого права.

До колонізації країн Африки звичаї зазнали впливу християнства, мусульманства, але він не був всепоглинаючим, тому що ні християни, ні мусульмани не укріпили панування своєї релігії, норми-звичаї продовжували діяти, навіть незважаючи на те, що вони суперечили новій вірі. Водночас вплив християнства та ісламу зберігся й дотепер і позначається на характері формування правових систем.

Іноземне право (колоніальне право) вплинуло на регулювання адміністративно-правових, торгових, кримінально-правових відносин. У сфері дії звичаєвого права залишалися землеволодіння, сімейні і спадкові відносини (прижиттєвий поділ власності, деякі цивільні зобов'язання). Так, у французькій Африці та Мадагаскарі норми звичаєвого права були зведені до регулювання сфер сімейних відносин, земельного режиму, зобов'язальних відносин. У бельгійському Конго звичаєве право збереглося також у галузі регулювання кримінально-правових відносин. Все це свідчить про різне обмеження сфер поширення норм звичаєвого права в країнах Африки.

Джерела сучасного права країн Африки і Мадагаскару характеризуються «правовою багатошаровістю», яка включає:

1) традиційно-звичаєві норми;

2) норми і принципи, привнесені за часів колоніального панування законами (спеціальними декретами) та іншими актами європейських держав;

3) норми загальнотериторіального права, створювані в результаті проведення кодифікації з урахуванням норм звичаєвого права, а також закріплених нормативних актів європейських держав з пріоритетним запозиченням норм англійського права;

4) норми африканських міждержавних об'єднань;

5) норми міжнародного права.

Незважаючи на формування загальнотериторіального права, супроводжуване витисненням або обмеженням звичаєвого права, правова свідомість більшості сільського населення принципово не змінилася. Сільські жителі продовжують орієнтуватися на норми звичаєвого права.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А
Абсолютні правовідносини 279
Автентичне тлумачення 412
Адміністративна відповідальність 465
Адміністративне правопорушення 440
Акт застосування норм права 385
Акт тлумачення норм права 416, 417, 418
Аналогія закону 391
Аналогія права 391
Анархістська концепція держави 142
Англо-саксонська правова сім’я 571

Б
Буквальне тлумачення норм права 409

В
Верховенство права 124, 148
Виконання норм права 377
Використання норм права 378
Вина 447
Відносні правовідносини 279

Г
Галузь права 347
Гарантії законності і правопорядку496
Гіпотеза 211
Громадська організація 65
Громадське об’єднання 64
Громадянське суспільство 150
Гуманізм 394
Гуманітарна наука 9, 11

Д
Деліктоздатність 290, 470
Держава 44, 47, 49, 51
Держава загального благоденства 137
Державна дисципліна 500
Державна установа 118
Державне підприємство 118
Державний апарат 118, 119, 120
Державний апарат 52
Державний орган 128

Державний примус 61
Державний службовець 129
Державно-правова закономірність 13
Державно-правовий (державно-політичний) режим 80, 89
Дефінітивна норма 208
Деформація правосвідомості 509
Джерело права 237
Диспозитивна норма 203
Диспозиція 211
Дисципліна 499
Дисциплінарна відповідальність 470
Дисциплінарне правопорушення 440
Дієздатність 287
Дія нормативно-прапвового акта 259
Дотримання норм права 377

Е

Економічні права 100
Естетична норма 182
Ефективність правового регулювання 550

З

З’ясування норм права 398
Завдання держави 56
Загальнообов'язковість 161, 200
Закон 248, 255
Законність 124, 392
Законність 481, 482
Законодавчий акт 249
Застосування норм права 380
Звичаєво-общинна група правових систем 680
Звичай 38,
Зворотна сила закону 265
Злочин 435
Зміст правовідносин 305

І

Імперативна норма 203
Імперія 85
Індуське право 578
Інкорпорація законодавства 367
Інститут права 346
Історична школа права 34
Історичний тип держави 75

Іудейське право 579

К

Казуальне тлумачення норм права 413
Казус 449
Класична норма права 201
Клерикальний тип держави 78
Кодифікація законодавства 369
Колізійна норма 209
Комуністична державно-правова ідеологія 143
Конвергенція 145
Консолідація законодавства 371
Конституційна відповідальність 463
Конституційне право 354
Конституційне правопорушення 439
Конфедерація 80
Концепція квазі-контракту 145
Концепція плюралістичної демократії 144
Корпоративна норма 183, 188
Кримінальна відповідальність 467

Л

Легальне (делеговане) тлумачення 412

М

Матеріальна відповідальність 472
Матеріальна норма 203
Матеріальні правовідносини 278
Метод здійснення функцій держави 60
Метод правового регулювання 348, 565
Методологія теорії держави і права 17
Механізм держави 115, 116
Механізм захисту прав людини 108
Механізм охорони прав людини 107
Механізм політичної влади 63
Механізм правового регулювання 544
Механізм правоохоронної діяльності 108
Механізм реалізації прав людини 107
Міжнародний договір 244
Монархія 80, 81
Мононорма 38
Мусульманське право 575

Н

Народовладдя 124
Наука 6, 9
Національна держава 142
Неофіційне тлумачення норм права 412
Непрямий умисел 448
Нетократія 141
Номова держава 85
Норма моралі 38, 182, 185
Норма права 52, 184, 192, 194, 199
Норма-звичай 183, 187
Норма-презумпція 209
Норма-припис 213
Нормативістська теорія 34, 156
Нормативний договір 243
Нормативність 162
Нормативно-правовий акт 245
Норми-ритуали 184

О

Об’єкт правовідносин 297, 299
Об’єктивне право 163
Облік законодавства 364
Обмежувальне тлумачення норм права 409
Оперативна норма 208
Особисті (громадянські) права 100
Офіційне тлумачення норм права 411
Охоронна норма права 201
Охоронні правовідносини 279

П

Переживаюча дія нормативного акта 266
Переконання 61
Підгалузь права 346
Підзаконний нормативно-правовий акт 257
Підстави юридичної відповідальності 473
Позитивізм 156
Позитивне право161
Поліс 85
Політична норма 181
Політична партія 65
Політична система суспільства 63
Політичні права 101
Поліцейська держава 136

Порівняльне правознавство 565
Право 158, 159
Право людини 94
Правова аксіома 557
Правова демагогія 510
Правова держава 146, 147, 149
Правова доктрина 245
Правова ідеологія 508
Правова культура 516, 519
Правова норма 196, 199
Правова поведінка 422, 424
Правова презумпція 325, 583
Правова преюдиція 333, 583
Правова просвіта 524
Правова психологія 507
Правова система 342, 586, 589
Правова сім’я 566
Правове виховання 519, 520, 521
Правове регулювання 530
Правовий акт 388
Правовий дилетантизм 509
Правовий догматизм 510
Правовий звичай 239
Правовий ідеалізм 510
Правовий інфантилізм 509
Правовий нігілізм 510
Правовий прецедент 241
Правовий режим 543
Правовідносини 273, 276
Правозастосовна діяльність 122
Правоздатність 286
Правомірна поведінка 428
Правоохоронна діяльність 122
Правоохоронний орган 132
Правопорушення 431
Правопорядок 488
Праворозуміння 155
Правосвідомість 506
Правосуб’єктність 283
Правотворча діяльність 122
Правотворча ініціатива 234
Правотворчий процес 233
Правотворчість 229
Правоутворення 227, 228

Предмет правового регулювання 347, 557
Предмет теорії держави та права 14
Приватне право 354
Принципи законності 483
Принципи організації та діяльності державного апарату 123
Принципи права 164
Принципи юридичної відповідальності 474
Природне право 160
Природне право 33
Прогалина в праві 390
Проступок 435
Протиправна недбалість 449
Протиправна самовпевненість 448
Протодержава 37
Процес роз'яснення норм права 415
Процесуальна норма 204
Процесуальні правовідносини 278
Прямий умисел 448
Психологічна школа права 34,158
Публічне право 354

Р

Реалізація норм права 373, 374
Регулятивна норма права 202
Регулятивні правовідносини 279
Релігійна норма 181
Релігійно-правовий текст 245
Релігійно-традиційний тип правової системи 574
Республіка 80, 81, 83
Ретроспективна (негативна) юридична відповідальність 457
Роз'яснення норм права 398
Розширювальне тлумачення норм права 410

С

Санкція 211
Світський тип держави 78
Свобода людини 99
Система законодавства 359
Система права 342, 343
Система правового виховання 522
Систематизація законодавства 363
Системність права 338
Склад правопорушення 442
Службова дисципліна 503

Соціальна держава 138
Соціальна норма 180, 181
Соціальне регулювання 178
Соціальні права 101
Соціологічна теорія права 34, 159
Спеціалізована норма права 207
Співдружність 88
Спосіб правового регулювання 539
Спосіб тлумачення норм права 422
Справедливість 394
Структура норми права 210
Структура правовідносин 283
Суб’єктивний юридичний обов’язок 307
Суб'єкт правовідносин 291
Суб'єктивне юридичне право 351
Суверенітет 50, 71
Суспільний порядок 494
Суспільство 177
Сутність держави 52, 56
Сутність права 163
Сфера правового регулювання 537

Т

Табу 38
Телеологічне тлумачення 407
Темпоральна норма 209
Теорія солідаризму 144
Територія 50
Технічна норма 190
Тип правової системи 565
Типологія держав 75
Типологія праворозуміння 156
Тлумачення норм права 396
Трансдієздаттність 289
Трудова дисципліна 502

У

Унітарна держава 80

Ф

Факти-події320
Федерація 80, 86
Фізична особа 290
Фінансова дисципліна501

Форма держави 79
Форма державного правління 79, 81
Форма державно-територіального устрою 80, 84
Форма здійснення функцій держави 59
Формальна визначеність 162, 200
Формація 75
Функції держави 56
Функції законності 485
Функції права 167
Функції правосвідомості 505
Функції юридичної відповідальності 478
Функція теорії держави і права 14

Ц

Цивілізація 76, 77
Цивільне право 355
Цивільне правопорушення 440
Цивільно-правова відповідальність 468
Цілі юридичної відповідальності 478
Ціль держави 56

Ш

Шаріат 577

Ю

Юридична відповідальність 454, 455
Юридична наука 21
Юридична норма 196, 199
Юридична освіта 524
Юридична особа 292
Юридична практика 526
Юридична техніка 552, 553
Юридична фікція 334, 583
Юридичний стан 459
Юридичний факт 313
Юридичні дії 317
Юридичні події 317

З М І С Т

Передмова ……3
Загальні методичні рекомендації ……4
Рекомендована література ……...5

Розділ 1
ПРЕДМЕТ І МЕТОД ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

1.1. Предмет і функції теорії держави та права ……7
1.2. Методологія пізнання держави та права ……8
1.3. Місце теорії держави та права в системі
гуманітарних і юридичних наук ……. 10

Розділ 2
ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

2.1. Наукові концепції походження держави …… 13
2.2. Організація суспільної влади
і соціальні норми первісного суспільства ……..16
2.3. Загальні закономірності й різноманітність
форм виникнення держави і права ……. 18
2.4. Ознаки держави і права, що відрізняють їх від організації влади
та норм первісного суспільства ……...20

Розділ 3
ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

3.1. Поняття та сутність держави ……21
3.2. Цілі, завдання та функції держави ……...22
3.3. Форми та методи здійснення функцій держави ……24
3.4. Роль правоохоронних органів у здійсненні функцій держави ……. 25

Розділ 4
ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

4.1. Поняття та структура політичної системи суспільства ……... 37
4.2. Місце держави в політичній системі суспільства …… 38
4.3. Основні форми демократії в Україні …… 39
4.4. Поняття та структура державної влади.
Її співвідношення з політичною владою ……...39

Розділ 5
ТИПОЛОГІЯ ТА ФОРМА ДЕРЖАВИ

5.1. Типологія держави: підстави та різні підходи ……27

5.2. Поняття та структура форми держави …….. 29
5.3. Форма державного правління: поняття та її різновиди …….. 30
5.4 Форма державно-територіального устрою:поняття та її різновиди 32
5.5. Державно-правовий (державно-політичний)
режим: поняття та його різновиди ……. 35

Розділ 6
ПРАВА ЛЮДИНИ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЇХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

6.1. Поняття та види прав людини (система прав і свобод особи) …… 59

Розділ 7
МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

7.1. Механізм держави: поняття, його структура
та співвідношення з державним апаратом …… 43
7.2. Принцип розподілу державної влади
та його реалізація в Україні ……44
7.3. Поняття та принципи діяльності державного апарату …… 47
7.4. Поняття та види державних органів ……. 48
7.5. Місце і роль правоохоронних органів
у структурі державного апарату …… 50

Розділ 8
ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

8.1. Основні сучасні концепції держави …….. 56
8.2. Поняття та принципи правової держави …….. 52
8.3. Поняття громадянського суспільства. Співвідношення
громадянського суспільства і правової держави …….. 54

Розділ 9
ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРАВА

9.1. Праворозуміння: поняття та його структура.
Плюралізм підходів до праворозуміння …… 62
9.2. Поняття та сутність права …… 64
9.3. Принципи права: поняття, різновиди та їх роль
у регулюванні суспільних відносин ……66
9.4. Цінність права в суспільному житті ……68
9.5. Право, політика, економіка: їх взаємозв’язок і взаємодія ……70

Розділ 10
НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

10.1. Поняття та види соціальних норм ……... 72
10.2. Норми права в системі соціальних норм …… 74

Розділ 11
НОРМИ ПРАВА

11.1. Поняття та види класичних норм права ……80
11.2. Поняття та види спеціалізованих норм права …….. 84
11.3. Структура норми права: поняття та характеристика її елементів 86
11.4. Співвідношення норми права
і статті нормативно-правового акта ……...95
11.5. Норми матеріального і процесуального права ……97

Розділ 12
ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

12.1. Поняття та етапи процесу правоутворення …….. 98
12.2. Правотворчість: поняття, принципи, функції та види ……99
12.3. Основні стадії правотворчого процесу ……. 101
12.4. Поняття й різновиди форм (джерел) права ……...103
12.5. Поняття та види нормативно-правових актів ……...105
12.6. Співвідношення нормативно-правового акту
з актом застосування та актом тлумачення норм права …….. 106
12.7. Закон: поняття, його різновиди
та співвідношення із законодавчим актом …… 111
12.8. Поняття та стадії законодавчого процесу ……112
12.9. Поняття та види підзаконних нормативно-правових актів ……....112
12.10. Чинність нормативно-правових актів у часі.
Переживання закону та зворотна сила закону ……..114
12.11 Чинність нормативно-правових актів у просторі та на коло осіб . 115

Розділ 13
ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

13.1. Поняття та види правових відносин ……. 125
13.2 Структура правовідносин …….. 127
13.3 Суб’єкти правових відносин.
Поняття та структура правосуб’єктності …….. 128
13.4. Фізичні особи як суб’єкти правових відносин ……130
13.5. Колективні суб’єкти правових відносин …….. 133
13.6. Держава як суб’єкт правових відносин …… 134

13.7. Зміст правових відносин (фактичний, юридичний) …… 136
13.8. Поняття та зміст суб'єктивного юридичного права …… 137
13.9. Поняття та зміст суб'єктивного юридичного обов'язку ……. 137
13.10. Поняття та види об'єктів правових відносин ……... 138

Розділ 14
ЮРИДИЧНІ ФАКТИ

14.1. Поняття та види юридичних фактів …….. 139
14.2. Правові презумпції, правові преюдиції
й юридичні фікції та їхня роль у розвитку правовідносин …….

Розділ 15
СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

15.1. Система права: поняття та характеристика її елементів.
Співвідношення системи права з правовою системою ……119
15.2. Предмет і метод правового регулювання
як критерії побудови системи права ……. 120
15.3. Коротка характеристика галузей національного права України … 121
15.4. Система законодавства: поняття та структура.
Співвідношення системи законодавства з системою права …… 122
15.5. Поняття та форми (види) систематизації
нормативно-правових актів …… 124

Розділ 16
РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

16.1. Поняття та види реалізації норм права ……. 140
16.2. Поняття та форми безпосередньої реалізації норм права ……... 142
16.3. Поняття та підстави застосування норм права …… 143
16.4. Стадії застосування норм права ……145
16.5. Акт застосування норм права: поняття, різновиди
та співвідношення з нормативно-правовим актом …….. 145
16.6. Прогалини в законі та прогалини в праві:
поняття і способи їх усунення та подолання …….. 147
16.7. Вимоги до правильного застосування норм права …….. 149
16.8. Поняття та види юридичних колізій
Способи їх усунення та подолання ……118

Розділ 17
ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

17.1. Поняття та необхідність тлумачення норм права …… 150
17.2. Види інтерпретації норм права за суб'єктами
та юридичними наслідками …… 151
17.3. Види тлумачення з'ясування норм права

за обсягом їхнього змісту …… 153
17.4. Способи тлумачення норм права ……... 155
17.5. Акт тлумачення норм права: поняття, різновиди
та його співвідношення з нормативно-правовим актом …….. 156

Розділ 18
ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

18.1. Поняття та види правомірної поведінки …….. 157
18.2. Поняття та види правопорушень ……... 159
18.3. Причини правопорушень:
поняття, види та їх соціальна природа …….. 163
18.4 Склад правопорушення:
поняття та характеристика його елементів ……... 165

Розділ 19
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

19.1. Поняття та види юридичної відповідальності ……..166
19.2. Принципи та підстави юридичної відповідальності ……....170
19.3. Цілі та функції юридичної відповідальності …… 172

Розділ 20
ЗАКОННІСТЬ, ПРАВОПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНА

20.1. Поняття та основні принципи законності …….…… 174
20.2. Співвідношення законності,
правопорядку та суспільного порядку …….. 175
20.3. Система гарантій законності та правопорядку ……176

Розділ 21
ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

21.1. Правосвідомість: поняття, структура та види …….. 177
21.2. Поняття та види правової культури …….. 180
21.3. Професійна правосвідомість та правова культура
працівників правоохоронних органів …… 182
21.4. Поняття та види деформації правосвідомості.
Правовий нігілізм: поняття, витоки та перспективи подолання ….183
21.5. Поняття та система правового виховання …… 187

Розділ 22
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

22.1. Правове регулювання: поняття,
предмет, способи та основні стадії …… 77

22.2 Поняття та основні елементи механізму правового регулювання .. 79
22.3 Юридична техніка: поняття, види, засоби …… 116

Розділ 23
ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ

23.1. Правова система: поняття, структура, види …….… 189
23.2. Романо-германська правова сім'я та її особливості ……191
23.3. Англо-саксонська правова сім'я та її особливості ……... 193
23.4. Релігійно-традиційний тип (сім'я) правової системи …….. 195

Предметний показчик …….. 205

Навчальне видання

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник
для підготовки до державного іспиту

Колектив авторів

Керівник авторського колективу
кандидат юридичних наук
Сердюк Ігор Анатолійович

Підп. до друку 26.02.2009 р. Формат 60х84/16. Друк – RISO. Гарнітура – Times.
Умов.-друк. арк. 12,75. Обл.-вид. арк. 13,00. Тираж – 300 прим.

Видавництво ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59